

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

**НАУКОВІ СТУДІЇ
ІЗ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ
ПСИХОЛОГІЇ**

ЗБІРНИК СТАТЕЙ

Засновано в 1995 році

Випуск 24 (27)

Київ 2010

УДК 32:159.9 (082)
ББК 88.5 я 43
Н 34

Рекомендовано до друку вченою радою
Інституту соціальної та політичної психології НАПН України
(протокол № 7/10 від 29 червня 2010 р.)

Редакційна рада:

*М. М. Слюсаревський (голова, м. Київ),
В. Г. Кремень (м. Київ), С. Д. Максименко (м. Київ),
Р. Клуве (м. Гамбург, ФРН), Л. Е. Орбан-Лембрик (м. Івано-
Франківськ), Т. С. Яценко (м. Ялта)*

Редакційна колегія:

*Т. М. Титаренко – д-р психол. наук (голова);
В. О. Васютинський, П. П. Горностаї, В. П. Казміренко,
В. О. Татенко, Н. В. Хазратова – доктори психол. наук;
О. А. Донченко – д-р соціол. наук;
Л. А. Найдьонова – канд. психол. наук (заст. голови);
П. Д. Фролов – канд. психол. наук*

Постановою Президії ВАК України №1-05/4 від 26.05.2010 р.
збірник визнано фаховим виданням із психологічних наук

Черговий випуск збірника знайомить читача з результатами науково-дослідної роботи Інституту соціальної та політичної психології НАПН України за 2009 рік. Висвітлюються напрацювання в галузі методології, теорії та історії соціальної психології. Охоплено широке коло проблем – від інтимно-особистісної сфери людських стосунків до етнокультурної міфотворчості. Значну увагу приділено психології мас та спільнот, зокрема мовним аспектам їх існування. Обговорюються питання соціальної психології особистості, малих груп та міжособових відносин. Представлено результати теоретичних і емпіричних досліджень процесів спілкування, життя людини в агресивному медіа-середовищі та кіберпросторі. Розглянуто психологічні проблеми політичної соціалізації та політичної участі. До збірника включено також опис нових дослідницьких методик і аналіз сучасних соціально-психологічних технологій.

Для соціальних і політичних психологів, фахівців із суміжних наук, викладачів, аспірантів і студентів.

ISBN

ББК 88.5 я 43

© Інститут соціальної та політичної психології
НАПН України, 2010

ІСТОРІЯ, ТЕОРІЯ І МЕТОДИ СОЦІАЛЬНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

В. О. Татенко

ІНТИМНО-ОСОБИСТІСНА СФЕРА ЛЮДСЬКИХ СТОСУНКІВ ЯК ПРЕДМЕТ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

У статті представлено перші результати соціально-психологічного дослідження сфери інтимного життя людини. Запропоновано визначення основних понять, що утворюють дискурс інтимного. Розглянуто динамічний аспект проблеми в контексті поняття інтимізації. Розкрито сутнісні характеристики і проаналізовано формопрояви екстимної поведінки як протилежної інтимній. Порушено питання щодо ризиків надмірної інтимізації та штучної екстимізації людського життя. Визначено перспективні напрями та основні завдання подальшого дослідження інтимно-особистісної сфери людських стосунків.

Ключові слова: інтимне, екстимне, інтимно-особистісна сфера людських стосунків.

В статье представлены первые результаты социально-психологического исследования сферы интимной жизни человека. Предложены определения основных понятий, образующих дискурс интимного. Рассмотрен динамический аспект проблемы в контексте понятия интимизации. Раскрыты существенные характеристики и проанализированы формопроявления экстимного поведения как противоположного интимному. Затронуты вопросы относительно рисков чрезмерной интимизации и искусственной экстимизации человеческой жизни. Определены перспективные направления и основные задачи дальнейшего исследования интимно-личностной сферы человеческих отношений.

Ключевые слова: интимное, экстимное, интимно-личностная сфера человеческих отношений.

The first results of socio-psychological research in the sphere of human intimate life are presented. The definitions of the main notions which form the discourse of intimate are given. The dynamic aspect of this issue is treated in the context of the notion "intimization". The most essential characteristics are revealed and the main forms of extimate behavior as the opposition to intimate are analyzed. The risks of exaggeration of intimization and artificial extimization of human life are discussed. Perspective directions and main

tasks of further research of intimate and personal sphere of human relations are defined.

Key words: intimate, extimate, intimate and personal sphere of human relations.

Проблема. В умовах затяжної соціальної, політичної та економічної нестабільності, підсиленої світовою кризою, пересічна українська людина, не обтяжена надто амбітними домаганнями щодо грошей, влади чи слави, втративши віру у креативність і порядність своїх загальнодержавних лідерів, шукає порятунку в найближчому оточенні і в самій собі. Проте й тут вона далеко не завжди знаходить затишок, оскільки її рідні і близькі перебувають у такому ж становищі, самі потребують допомоги і підтримки, а внутрішній, душевно-духовний світ виявляється у кого певною, а в кого значною мірою деформованим, дисгармонійним, акцентуїтованим, готовим у будь-який момент вибухнути агресією, вилитися в депресію, відреагувати різного роду внутрішніми конфліктами і психосоматичними захворюваннями. Доки руйнації зазнає зовнішня поверхня людського ества, залишається надія, що все минеться, відновиться і стане на свої місця. Але ці сподівання будуть марними, якщо руйнівний вплив досягне інтимно-особистісної сфери життя окремої людини й сфери інтимних стосунків людини з людиною.

Із зазначеними загрозами сьогодні наполегливо працюють практичні психологи і психотерапевти. Однак психологічна наука в цілому і соціальна психологія зокрема досить стримано реагують на цю ситуацію. Досі дослідження проблем інтимного життя людини не виокремлено в самостійний науковий напрямок. Якщо в окремих джерелах ідеться про інтимне, то переважно як щось статево-сексуальне, аморальне, ненормальне чи просто бридке. Натомість мережі інтернету переповнені інформацією сумнівного характеру, а полички книжкових кіосків – низькопробною літературою з одкровеннями астрологів, чаклунів та ворожок, гороскопічними есе, в яких “інтимна” тематика займає чільне місце.

У сучасних теоретично-методологічних розробках, присвячених проблемам природи психіки, об’єкта, предмета і метода психології, ідеться про необхідність переходу від дослідження психологічних абстракцій, “психіки, яка не болить”, до вивчення психічної реальності в її унікальній, неповторній своєрідності і з’ясування можливостей її самовдосконалення та саморозвитку як живої цілісності. Саме інтимне приховує в собі онтичні, сутнісно-сміслові характеристики конкретного людського життя як унікально-неповторного тілесно-душевно-духовного цілого, найменш спотвореного необхідністю конформного

прилаштування до багато в чому антигуманних умов та вимог соціального середовища.

Мета дослідження на перших його етапах полягала в тому, щоб з позицій сучасної соціальної психології визначитись у сутнісних характеристиках більш загальних і більш конкретних понять, які у своїй сукупності утворюють дискурсивне мереживо значень та герменевтичне коло інтерпретацій на тему інтимного життя людини.

Якщо звернутися до словників, то в них поняття “інтимність” (англ. варіант – *intimacy*) пов’язується з уявленням про близькість, щирість, відвертість, сердечність, задушевність, взаємність, про дружні, товариські, романтичні, еротичні і, звичайно, сексуальні стосунки в широкому і вузькому розумінні цього слова. Іншим чином це поняття (англ. варіант – *privacy*) може використовуватися тоді, коли йдеться про щось приватне, конфіденційне, секретне, потаємне, моє і тільки моє.

Аналіз літератури дає підстави виокремити ще одну групу понять, які доповнюють і збагачують сутнісну характеристику інтимності ознаками духовності. Це поняття сокровенного, сакрального, святого, божественного, а також істинного, прекрасного – того, що зачаровує і водночас бентежить як безмежна глибина зоряного неба, від чого захоплює дух, про що міркують наодинці із собою, а якщо говорять, то урочисто-тихо і не будь-де, не будь-коли, не будь із ким...

Дані, отримані в сучасних лінгвістичних дослідженнях, вказують на те, що вершинні вузли фрейму “інтимність” утворюють: а) позитивні емоційні стосунки між суб’єктом і об’єктом, які виникають на основі мотиваційного настановлення зближення між ними; б) зміна стосунків між суб’єктом і об’єктом з негативних чи нейтральних на позитивні. Також звертається увага на те, що в різних мовах слот “суб’єкт/об’єкт інтимності” передає значення: “близький”, “дружній”, “внутрішній”, “потаємний” і т.п. [1].

Встановлено, що об’єднаний у кластері “інтимність – інтимне” концептуальний ланцюжок, вербалізований відповідними лексичними одиницями, складає модель узагальненої ситуації, в якій виявляється прагнення особистості до збереження свого особистого простору від несанкціонованого вторгнення, втручання. Цей кластер вербалізує стани, почуття і прояви поведінки особистості, найбільш приховані від стороннього спостереження. Ця лексика дистанціює особистість і характеризує той аспект людського життя, що є глибоко особистісним. Відмічається той факт, що в літературній мові порівняно небагато вербальних засобів для матеріалізації зазначених феноменів. Річ у тім, що

почуття, які описує кластер “інтимність – інтимне”, вербалізуються переважно засобами внутрішнього мовлення. Людина менше проговорює вголос те, що для неї є глибоко особистим, сокровенним, ніж те, що може бути предметом обговорення [2].

На основі уявлень про інтимність створено чимало різних понятійних конструктів. У літературі та мистецтві окреме місце займає так звана *інтимна лірика*. Існує поняття “*інтимна мова*”, яким зазвичай позначають усну і письмову монологічну та діалогічну мовленнєві форми, якими користуються люди, заглиблені у світ інтимних думок, почуттів і стосунків. І це не тільки мова теплої дружньої бесіди, а й мова з’ясування стосунків у ситуації інтимної напруги. У соціальній психології закріпилося дещо метафоричне поняття “*інтимної дистанції*”, яким позначають найкоротшу відстань, що може встановлюватися між людьми в процесі безпосереднього комунікативного контакту. Ця інтимна дистанція може скорочуватись у різний спосіб за різних обставин. Так, існує природний шлях, зігрітий теплими взаємними почуттями, і протилежний йому – шлях так званих “інтимних послуг”, у яких від справжньої інтимності залишається хіба що техніка задоволення специфічних потреб клієнта, а для більш вибагливих і заможних влаштовується романтичний ілюзіон, прикрашений мистецтвом окультуреної еротики, чим завжди славились японські гейші, а нині й “київські індивідуали”.

Найбільш широким і всеосяжним є понятійний конструкт “*інтимна сфера людського життя*”, що відрізняється від його інших сфер тим, що саме в ній знаходять свою актуалізацію і реалізацію вищі екзистенційні цінності та цілі людини як цілісної тілесної, душевної та духовної істоти. Сутнісно-смысловий центр цієї сфери утворює Любов у всіх її різноманітних визначеннях і запереченнях. Саме тут людина може відчутти себе або неймовірно щасливою, або трагічно нещасною. Не випадковим у цьому розумінні є факт, що найбільшої психологічної травми людська істота зазнає тоді, коли виникають складності в інтимній сфері її життя, коли втрачається близькість із значущими іншими. Зайнятість і навіть успішність в інших життєвих сферах може доповнювати гармонію інтимного життя, але не може з нею конкурувати на рівних чи її компенсувати, хіба що відволікти на певний час від сумних думок і переживань. Чи не тому поняття любові поширюється не тільки на стосунки між близькими людьми, а й на ставлення до своєї професії (улюблена справа), рідної землі, життя в цілому. Це сфера, перебування в якій є особистою справою кожного, де кожний відчуває себе потрібним і незамінним. Саме тут, як ніде, розкривається можливість для вільної творчості і спонтанного, наповненого емоціями і почуттями прояву індивідуальності, для широкого діалогового спілку-

вання, для розвитку суб'єктно-вчинкових форм активності. Кожна людина як суб'єкт інтимного життя має унікальну можливість для виявлення найкращих своїх людських рис – чуйності, милосердя, уважності, толерантності, відповідальності, моральності, гуманності та ін. У сфері інтимного життя вона знаходить надійний психологічний тил, захист, затишок, а також стартовий майданчик для особистісного і професійного зростання. Складається навіть думка, що щастя людини залежить від того, наскільки їй вдається інтимізувати різні сфери свого життя і своє життя в цілому, чи може вона собі проспівати щось подібне до “Я люблю тебе жизнь, что само по себе и не ново...”.

Значне, якщо не ключове місце в інтимному житті людини займають особистісно забарвлені інтимні стосунки, що і дає підстави для застосування такого окремого понятійного конструкту, як *“інтимно-особистісна сфера людських стосунків”*. При цьому мають на увазі “сердечну близькість”, “душевну спорідненість”, “духовну єдність” та інші її конкретні прояви. Близьке до вищезгаданого поняття *“інтимно-особистісного спілкування”* застосовував у своїх працях, присвячених проблемам психології гри, вікової періодизації психічного розвитку, Д. Б. Ельконін для позначення специфічних особливостей провідної діяльності у підлітковому віці.

Як соціально-психологічний феномен, інтимність передбачає високий ступінь відкритості, відвертості, щирості, чесності, правдивості, а також чуйності, уважності, турботливості, делікатності, тактовності, толерантності, ніжного і трепетного ставлення до партнера на основі глибокої поваги й довіри до нього. Для справжньої інтимності характерна максимально можлива зануреність у стосунки, включеність у взаємодію, гармонійність, максимально можливий рівень душевно-духовного взаємозв'язку, натхненна співтворчість, взаємна відповідальність і повна взаємовіддача без очікування для себе будь-яких бонусів. Вищою винагородою тут виступає можливість бути учасником такої взаємодії. Саме тут у чистому вигляді виявляють себе такі соціально-психологічні феномени, як атракція, афіліація, синтонія, емпатія, прихильність, взаємність та ін. Стосунки в цій сфері не поділяються на офіційні чи неофіційні, формальні чи неформальні, оскільки можуть бути або товариськими, дружніми, любовними, кінець кінцем партнерськими, або ж ніякими.

Проте, як відомо, інтимні стосунки далеко не завжди розвиваються в позитивному, конструктивному річищі. Нерідко з часом може виникати напруженість, нерозуміння людьми одне одного, порушення гармонії у взаєминах, конфліктність і навіть ворожнеча. Невипадково кажуть: від палкої любові до лютої ненависті – один крок. Соціально-психологічний фінал такої драми може набувати різних форм, най-

більш поширеною з яких є байдужість, що може виявляти себе в більш чи менш етично-культурній формі.

Інтимно-особистісна сфера людських стосунків має чимало ви- мірів, форм і умовно може бути диференційованою залежно від того, якого характеру та змісту активність набуває в ній домінуючого значення. Цілком логічно виділити як первинну форму кровноспоріднені, біологічно зумовлені інтимні зв'язки, що складаються між членами однієї родини. Тобто йдеться про своєрідну психофізіологічну єдність “Ми”, кожний член якої пов'язаний з іншими кодом ДНК і онтичною потребою збереження та розвитку своєї сім'ї, продовження свого роду тощо.

Свою специфіку мають інтимні стосунки, що складаються в сім'ї між дітьми та іншими її членами. Тут доречно згадати відому книгу Е. Берна [3] і навести приклад інтерпретації інтимних стосунків у контексті виділених ним рольових позицій Батька, Дорослого і Дитини.

Інтимність є своєрідною грою на рівні Дитина-дитина, яка включає формалізм, повчальність, корисливість і різного роду експлуатацію. Справжні інтимні трансакції відбуваються між двома Дитячими еґо-станами. Дорослий залишається на задньому плані як спостерігач для того, щоб бути упевненим, що зобов'язання і обмеження виконуються, а також утримує Батька від вторгнення і руйнування ситуації. Ще краще, якщо Батько доброзичливо дає дозвіл, заохочує до такого роду стосунків. Підтримка Батька допомагає Дитяті позбавитися від страху перед інтимністю і гарантує, що її не стримуватиме тягар або загроза провини. Вільне від Дорослої обережності, вимоги пошуку сенсу, з одного боку, і Батьківського критицизму, – з іншого, Дитя переживає почуття піднесення і природної компетентності. Воно починає бачити, чути і відчувати так, як це йому дійсно хочеться. У цьому автономному стані йому більше не потрібно ні давати речам імена, як цього зазвичай добивався Дорослий, ні звітувати у своїй поведінці, як цього вимагав Батько. Воно вільно відповідати прямо і спонтанно на те, що бачить, чує, відчуває. Оскільки обидві сторони довіряють одна одній, вони вільно відкривають одна одній свій таємний світ сприйняття, досвіду, поведінки, не запитуючи нічого навзаєм, окрім насолоди дарувати одну одній без страху. Ця свобода Дитяти є невід'ємною рисою інтимної близькості [4].

Формою інтимно-особистісних стосунків, яка гармонійно поєднує в собі статево-сексуальне і еротично-платонічне, є кохання, що в українській культурі принципово відрізняється від поняття любові. Любити можна свою дитину, свою родину, свою країну. Цікаво, що російськомовний цинічно-іронічний вислів “занимається любов'ю” не

має адекватного перекладу в українській мові, оскільки коханням не можна “займатися”.

Якщо в розумінні інтимного рухатися “від” тілесного, плотського, статевого, сексуального, то тут порівняно самостійного значення можуть набувати інтимно-особистісні стосунки, ціннісно-смыслову психологічну основу яких складає почуття душевно-духовної спорідненості, душевно-духовне тяжіння однієї людини до іншої без елементів тілесної чуттєвості. Це можуть бути щирі, дружні стосунки між людьми, або те, що зветься “платонічною любов’ю”. Духовним змістом наповнює інтимно-особистісні стосунки людини з людиною віра в Істину, Добро, Красу, в існування Вищих сил тощо. При цьому зв’язок душевного і духовного з тілесним, плотським, земним не обривається навіть в інтимних стосунках людини з Богом, а символізується. Як зазначав О. Мень, у Священному Писанні шлюбні стосунки стають символом союзу Бога з людиною. У шлюбі є і обов’язок, і зобов’язання, але сутність його – в таємничому єднанні двох істот. Такою є і віра. У її основі лежить не вимога, а любов, довіра, прихильність, нерозривні узи [5, с. 70]. Так само, як від тілесного інтимного контакту народжується нове життя, – від душевно-духовного інтимного контакту має народжуватися нова краса, нова істина, нове добро, нова любов.

Особливою формою інтимної активності людини є активність пізнавальна у всіх її проявах (міфологічна, релігійна, філософська, наукова), оскільки має на меті розкриття таємниць буття сущого, його прихованих від безпосереднього сприймання та споглядання змістів і смислів. “У наш час наука є фактором духовності, оскільки втручається в таку інтимну сферу людського світу, де раніше панувала лише релігія”, – наголошують сучасні українські філософи [6, с. 240].

Яскравий зразок методології пізнання як інтимного діалогу, “прилучення”, “занурення”, “розчинення” суб’єкта пізнання в його об’єкті знаходимо у творах відомого японського інтерпретатора дзенбуддизму Дайсецу Тайтаро Судзукі. Поняття “саторі” означає “інтуїтивне проникнення у природу речей”, “найбільш інтимне і особистісне переживання”, суть якого полягає в тому, щоб прямо увійти в сам об’єкт і побачити його, так би мовити, ізсередини. Пізнати квітку – значить стати квіткою, бути нею, цвісти, як вона, радіючи сонячному світлу й дощу. Якщо це відбулося, то квітка говорить зі мною, а я знаю всі її таємниці, радості й страждання – усе биття її життя. І не тільки це. Разом з моїм “пізнанням” квітки я довідаюся про всі таємниці всесвіту, включаючи й таємниці мого власного Я [7].

Аналізуючи проблему діалогічності у творчості М. М. Бахтіна, Дж. Шоттер зазначає, що предметом вивчення якраз і є те, що має осо-

бистісне значення для обох учасників пізнавального діалогу [8, с. 107]. Тобто справжній, насичений творчістю і спрямований на відкриття нового пізнавальний процес має інтимно-діалогічний характер. І чим серйознішою є наукова проблема, тим вищого рівня інтимізації набуває пізнавальний процес. Інша річ, що отриманий кінцевий науковий результат за бажанням дослідників може оприлюднюватися, презентуватися, публікуватися, обговорюватися і таким чином перетворюватися у продукт загальнолюдського користування.

Проте не тільки пізнавальний, а й будь-який інший процес духовно-творчої діяльності – літературної, художньої, технічної – містить як обов'язковий інтимний момент усамітнення, занурення суб'єкта творчості (індивідуального чи групового) у самого себе, у процес творення нового.

Слушно звернути увагу і на зворотний зв'язок, що існує між інтимним і творчим вимірами людського життя. Адже справжні інтимно-особистісні стосунки в їх сутнісному розумінні повинні максимально відповідати критеріям спонтанності, творчості, самовдосконалення і саморозвитку. Душевно-духовний застій, рух по колу, втрата креативності, відчуття свободи, перспективних спільних цілей виступають чи не головними причинами їх порушення. Крім того, інтимно-особистісна сфера людських стосунків відрізняється від інших сфер більш високою насиченістю, різноманітністю, унікальністю проявів суб'єктності (суб'єкт-суб'єктності), вчинковості (спільної вчинковості), індивідуалізованих проявів власне психологічної творчості (у відчуттях і почуттях, мисленні і мовленні, уяві, уявленні та фантазуванні), а також свободи волі, що пояснюється особливою значущістю інтимного життя для людини.

Інтимно-особистісну сферу людських стосунків можна розглядати як статичне і як динамічне утворення. В останньому випадку соціальну психологію можуть цікавити питання щодо її зародження, становлення, розвитку, еволюції та інволюції у філогенезі та онтогенезі, факти її несподіваної і наче безпідставної деформації, руйнації, смерті, а згодом – не менш дивовижного і загадкового відродження, оновлення і розквіту.

Для позначення динамічних, процесуальних характеристик інтимно-особистісної сфери людського життя і людських стосунків використовується поняття *інтимізація*. Знання про іншу людину “інтимізується”, зазначає Б. Шифрін – автор філософської концепції, що народилася під впливом культурологічних ідей М. М. Бахтіна і Ю. М. Лотмана, якщо інший в очах одержувача інформації індивідуалізується (рос. – “разусредняется”), тобто стає не просто безликим джерелом інформації, а її рівноцінним виробником, коли інший стає не

таким, як “інші”, коли ми зважаємо не лише на свою оцінку іншого, а й на його оцінку себе та інших речей і об’єктів, які в даному разі набувають подієвого значення. Процес інтимізації перетворює річ на подію. Протилежний ефект виникає тоді, коли подія перетворюється на річ. Інтимізація і протилежний їй механізм – об’єктизації – суть два механізми, що регулюють ціннісну шкалу в людській екзистенції і в культурному самопізнанні [9]. Продовжуючи цю думку, реально говорити про місце і роль інтимізації як руху всередину себе, у ході якого я диференціюю те, що є в мені соціально типовим та індивідуально неповторним, і за умови “широї зосередженості на інтрапсихічному” зможу дійти до відкриття власної Самості, а отже, за К. Г. Юнгом, закруглити, завершити процес індивідуації. Крім того, завжди перед тим, як презентувати широкому загалові свою неповторну індивідуальність, індивід апробує її в інтимному спілкуванні із самим собою чи з найближчим оточенням – тими, хто його добре знає і розуміє, кого він шанує, поважає, кому довіряє, іноді навіть більше, ніж самому собі.

Аби зрозуміти сутність інтимного, доцільно спробувати визначитись у тому, що становить його протилежність. Існує думка, що протилежністю інтимності є *ізоляція*. При цьому інтимність визначають як потаємне почуття, що знаходить своє вираження у здатності до близьких стосунків, а також у здатності злити воедино особистісну ідентичність з ідентичністю іншої людини без побоювання втратити щось у собі (Е. Еріксон). Стверджують, що “нездатність налагоджувати спокійні і довірливі міжособові стосунки породжує почуття самотності, соціальної ізоляції” і що “нормальним виходом із кризи “інтимність – ізоляція” є культивування любові у взаємодії з людьми” [10].

Погоджуючись із таким висновком (як самоочевидним), слід зазначити, що протиставлення інтимності ізоляції не є у всіх відношеннях психологічно коректним, оскільки навіть у ситуації повної ізоляції людина може переживати інтимні почуття. Знову ж таки поняття ізоляції не є протилежним поняттю близькості, що вважається одним із ключових у визначенні сутності інтимності. Існує чимало літературних, сценічних та кінематографічних прикладів, що узагальнюють ситуації, в яких чоловік і жінка опиняються в ізоляції від іншого світу, але це не заважає розвиткові високих інтимних стосунків між ними.

Самотність теж не можна мислити як повноцінний змістовий антонім інтимності. Навіть навпаки – інтимність передбачає певне усамітнення як виокремлення в нову якість і добровільне відокремлення від інших. Причиною такого роду понятійних непорозумінь може бути невизнання можливості існування інтимного світу в межах окремої особистості, нехтування такими його ознаками, як приватність,

утаємниченість, унікальність, самодостатність тощо. Нерідко людині потрібно побути на самоті, щоб дати раду своїм інтимним почуттям, думкам, стосункам. До того ж почуття самотності цілком вписується в перелік негативних інтимних переживань особистості.

З вищезгаданим співвіднесенням інтимізації з “об’єктизацією” можна погодитися лише частково, оскільки більш точним антонімом “об’єктизації” має бути не інтимізація, а принаймні “суб’єктизація”. Однак визнання іншого суб’єктом, особистістю, неповторною індивідуальністю є неодмінною, але недостатньою умовою інтимного. Останнє виникає лише в тому випадку, коли унікальність іншої людини стає для мене однією з вищих життєвих цінностей і цілей, а взаємодія з нею набуває високої суб’єктивної значущості, що може перевершувати значущість себе для самого себе.

У філософсько-психологічному розумінні інтимне асоціюється з внутрішнім, іманентним, імпліцитним, з рухом усередину, до сутності. Тому протилежним йому буде все, що означає зовнішнє і рух назовні та утворює специфічне дискурсивне мереживо з таких понять, як: “далекий”, “чужий”, “ворожий”, “вимушений”, “байдужий”, “формальний”, “функціональний”, “офіційний”, “маніпулятивний” тощо. Займенникам “я”, “ти”, “ми” тут протистоять “він”, “вона”, “воно”, “вони”. Глибинне тут може перетворюватися на поверхове, спонтанне – на примусове, сакральне – на профанне, творче – на запозичене, рідне – на чуже, залежне від людини – на залежне від обставин, якісне тут поступається кількісному, індивідуально-неповторне – пересічно-типовому, суб’єктне – об’єктному, вчинкове – поведінковому.

Традиційно у психології зовнішньому і внутрішньому не приписують позитивні чи негативні значення. Адже поняття зовнішнього можна використовувати для позначення чогось іншого, протилежного внутрішньому. Без уявлення про зовнішнє неможливо скласти уявлення про внутрішнє. З огляду на відомі науково-психологічні положення внутрішнє є нічим іншим, як інтеріоризованим і привласненим зовнішнім. Крім того, зовнішнє – це явлена світові сутність сутнього, оприлюднений, винесений на поверхню результат внутрішньої роботи, це – втілена думка, реалізована воля, продемонстроване ставлення чи висловлене почуття. “Однією стороною персональне буття повністю перебуває в закритій від інших *інтимності* свого внутрішнього світу, а другою – у відкритості, публічності світу зовнішнього, воно видиме іншими і залежне від інших”, – зазначає автор екзистенційно-аналітичної теорії особистості А. Ленгле [11, с. 48]. Проте для світу інтимних думок, почуттів, стосунків зовнішнє є його alter ego і може бути дійсно небезпечним у контексті оприлюдненого, розголошеного, розвінчаного, ославленого тощо. Ворогами інтимного є балачки, чут-

ки, плітки. Інтимне страждає, коли йому набридають навіть дружніми порадами, коли за ним підглядають у шпарку, коли його розбирають на загальних зборах, коли, просто кажучи, “лізуть у душу”, проти чого співав Володимир Висоцький.

Для позначення такого роду феноменології видається прийнятним термін *екстимний*, з огляду на те, що приставка “екс-” у давньогрецькій мові означає рух назовні і є синонімічною префіксові “зі”. Принагідно згадаймо такі слова, як експозиція, експлікація, екстраверсія, екстернальність та інші, що розкривають різні форми руху від внутрішнього до зовнішнього.

Екстимне може мислитися позитивно, якщо в конкретному випадку інтимне має негативний знак, наприклад, коли дружні стосунки одна зі сторін починає використовувати у своїх корисливих цілях, коли інтимне входить у суперечність з індивідуальними уподобаннями, а також етичними, естетичними, а також правовими нормами і законами людського життя.

Цікавим у цьому розумінні видається феномен карнавалізації, яка є різновидом екстимізації, а отже, чимось таким, що внутрішньо суперечить інтимізації. Під час карнавалу відбувається своєрідна трансформація смислу бінарних опозицій з подальшою підкресленою демонстрацією всього того, що зазвичай досі вважали негативним. Так, внутрішнє озвнююється, сакральне перетворюється на профанне, значуще – знецінюється, сутнісне піддається сумніву, верх, за висловом М. М. Бахтіна, стає матеріально-тілесним низом [12] тощо.

Позитивний зв’язок між інтимним і екстимним можливий у разі добровільного оприлюднення того, що втаємничувалося, приховувалося від загалу через природну скромність, цнотливість, щоби не наврочили і т. ін. Типовим прикладом тут може слугувати ситуація, коли молоді люди вирішують сповістити рідних і друзів про бажання створити сім’ю. І навпаки, відношення між інтимним і екстимним набуває негативного значення, якщо таємниця двох попри їхнє бажання стає відомою всім.

Цікавим у контексті формування наукового уявлення про інтимну сферу життя людини може бути припущення про те, що саме процес інтимізації в його сутнісному розумінні передбачає творчий синтез, інтеграцію, об’єднання різних сутніх у нові цілісні утворення. І навпаки, екстимізація спрямована на дезінтеграцію конкретної цілісності, її деіндивідуалізацію, перетворення унікального, неповторного, одиничного у типове, стереотипне, множинне, загальновідоме, публічне. На зміну близькості думок, почуттів і стосунків тут приходять дистанціювання, відчуження, протистояння, конфлікт. Наочним прикладом процесу інтимізації є оформлення шлюбних стосунків,

утворення сім'ї як неповторної Ми-цілісності зі своїми прагненнями і сподіваннями, очікуваннями і домаганнями, формами спілкування і з'ясування стосунків, які визнаються її членами й оберігаються від небажаних зовнішніх впливів. Розірвання шлюбу, руйнування сім'ї як цілісного утворення розгортається за сценарієм екстимізації: від припинення інтимних стосунків до їх широкого обговорення та офіційного оприлюднення відповідного судового рішення.

Отже, підводячи підсумок сказаному, логічно зробити висновок про існування природного внутрішньо-суперечливого, діалектичного зв'язку між інтимними і екстимними формами й проявами людського життя. Інтимне за певних умов прагне перейти у свою протилежність: експлікуватися, екстеріоризуватися, бути оприлюдненим, стати публічним. Так, по-справжньому закохані люди не приховують свого почуття, готові на весь голос сповістити про нього усьому світові. Якщо ми не відчуваємо себе щасливими в інтимному житті, то звертаємося за порадою до близьких людей, зважуємося на відверту розмову з лікарями, психотерапевтами, очікуючи отримати від них рецепти щасливого інтимного життя.

Існують й інші приклади, коли публічні люди діляться з багатомільйонною аудиторією телеглядачів інтимними подробицями свого життя, починаючи з крему для рук і закінчуючи історіями кохань, зрад і розлучень. Уся світова кіно- і телеіндустрія, шоу-бізнес значною мірою існують і багатіють завдяки експлуатації тем, так чи інакше пов'язаних з інтимним життя людини та його екстимізацією. Годі згадати російські програми “Зазеркальє”, “Окна”, “Дом-2”, учасники яких вивертають назовні, екстимізують те, що звичайно не виставляється напоказ. І якщо наочні уроки інтимного життя для когось із молодих людей можуть бути корисними, то заради справедливості слід сказати і про інший можливий соціально-психологічний наслідок перегляду молодими глядачами цієї передачі, а саме сформовану нездатність розрізняти, цінувати і розвивати справжні інтимні стосунки з іншою людиною, переживати родинні почуття, почуття близькості, невміння утворювати і оберігати спільність “Ми” від зовнішніх руйнівних впливів і ще багато чого іншого.

Екстимне, у свою чергу, тяжіє претворитися у свою протилежність, інтимізуватися. Якщо перші контакти незнайомих чоловіка і жінки скидаються більше на бесіду двох професіоналів або ж людей, яких, здається, нічого не цікавить, окрім прогнозу погоди, то з часом навіть ті самі теми можуть набувати все більш інтимного звучання.

Тут доречно поставити запитання про те, чи може людина постійно жити в ситуації інтимних стосунків, думок і почуттів? З цього приводу натрапляємо на цікаву думку, що герої Ф. Достоевського аб-

солютно не в змозі жити нормальним життям, перебуваючи в стані тотальної інтимізації. Її логічним продовженням є застереження з приводу можливої небезпеки надмірної інтимізації людських стосунків. Мовляв, погордливе прагнення людей до справжньої комунікації у вузькому колі однодумців та друзів нерідко призводить до нового, як кажуть, “м’якого”, патерналістського деспотизму. Це поступове, спочатку непомітне відсторонення від суспільного життя наражає нас на небезпеку втрати не лише доленосної причетності до важливих соціальних змін, а й нашої людської гідності (Ч. Тейлор). Як зазначає сучасний американський соціальний аналітик Р. Сеннет, інтимність – це така локалізація людського досвіду, коли все, що близьке до умов життя, набуває першочергового значення. Що сильніша така локалізація, то більше люди шукають засобів здійснювати тиск одне на одного, аби прорватися через бар’єри звичок, манер і жестів, які стають на заваді щирості та взаємній відкритості. Коли стосунки тісні, вони теплі, тому люди прагнуть тіснішого спілкування, намагаючись усунути бар’єри заради інтимного контакту, однак дії перекреслюють це очікування. Що ближчими стають люди, то менш дружніми і більш хворобливими виявляються їхні стосунки, то більше в них небезпеки братовбивства. Застосовуючи поняття “тиранія інтимності”, Р. Сеннет наголошує на тому, що в консервативному суспільстві досвід близьких стосунків руйнує виплекані нами очікування інтимного спілкування, тому що, мовляв, “природа людини” у своїх глибинах така хвороблива і руйнівна, що коли люди відкриваються одне одному, вони оголюють усі дрібні вади, які в менш інтенсивних формах спілкування глибоко приховані. Створюючи цілісності на індивідуальному та міжособовому рівнях, інтимізація може, таким чином, спричинювати розшарування, сепаратизацію, автономізацію і відтак руйнацію суспільства як цілісної та стабільної соціальної системи [13]. Тому суспільство завжди намагалося і намагається захистити себе, запроваджуючи різні форми контролю інтимного життя та нейтралізації його негативного впливу на життя публічне. Щоправда, далеко не завжди вдавалося витримати розумну міру такого втручання. Яскраві приклади, що ілюструють спроби управління інтимними процесами ззовні, несе в собі історія революційних подій, що їх переживало наше суспільство у 20-ті роки минулого століття.

“У 1923 – 1924 роках, – читаємо у книжці Л. Васильєвої “Кремлевские жены”, – були дискусії щодо партетики, на них виникало “жіноче питання”... Дискусії виявили передусім повну нездатність людей партійної машини по-людськи підходити до людини” [14,

с. 131]. Ось лише деякі характерні висловлювання учасників цієї дискусії:

“Партія має право заглянути в сім’ю кожного з нас і проводити там свою лінію”.

“Члени нашої партії надто мало думають про індивідуальну пропаганду насамперед у власній сім’ї”.

“Ми повинні бути нещадними, якщо виявиться, що під впливом дружин комуністи-чоловіки відступають від комуністичної етики” [там само, с. 132].

“Для класових завдань робітничого класу, – писала Коллонтай, – цілком байдуже, чи набуває кохання форми тривалого і оформленого союзу, чи виражається у вигляді минушого зв’язку” [там само, с. 130].

Інститут релігії, застосовуючи різного роду психологічні впливи, механізми молитви, покаяння, сповіді, а часом навіть досить суворі санкції фізичного характеру, завжди здійснював контроль за інтимним життям віруючих, займався питаннями його унормування, оздоровлення, гармонізації. Але при цьому також накладалися певні обмеження, наприклад, заборона шлюбу з невіруючими, особливо ж із тими людьми, які поклоняються іншим богам. Посилаючись на те, що кожний повинен бути відкритим перед Богом, священнослужителі вимагають від прихожан повної відвертості. Тож віруюча людина фактично не має можливості для вільного інтимного життя, а в тому, що їй дозволяється робити, не може до кінця бути собою, виявляти свою індивідуальність.

Певною мірою така практика втручання в інтимне життя людини зрозуміла і виправдана, особливо якщо має місце порушення моральних чи правових норм або спостерігаються відхилення у функціонуванні її психіки; коли цього справді вимагає ситуація. Однак досить складно буває встановити межу між впливами, які сприяють гармонізації інтимного життя людини, її розвиткові, і які передбачають її уніфікацію, підпорядкування моральним нормам, інтересам соціальної організації чи владної структури.

А що соціальна регуляція, котра навіть має виключно позитивні цілі, приховує в собі небезпеку невиправданого чи надмірного втручання у внутрішній світ людини, то цілком слушним є питання про те, наскільки загрозливим для окремого індивіда і суспільства в цілому може бути штучне обмеження інтимізаційних процесів.

Висновки. Актуальність започаткованого соціально-психологічного дослідження пояснюється тим, що інтимне завжди реально існувало, існує і буде існувати у просторі і часі людського буття,

кордони, координати, вектори і показники розвитку якого, з одного боку, можуть бути відрефлексованими і зафіксованими, а з другого, є такими, що постійно змінюються і не можуть визначатись і встановлюватися раз і назавжди.

Сфера інтимного життя охоплює найбільш значущі для людини тілесні, душевні і духовні, індивідуальні й соціальні потреби, цінності і смисли, що складають сутнісне ядро її існування. Це сфера, в якій “Я” більш ніж деінде почувається суб’єктом, автором, лідером, господарем, здатним вільно творити свій світ і себе в цьому світі, а також готовим персонально відповідати за результати своїх діянь і творинь.

Різні психологічні системи (психоаналіз, екзистенційна психологія та інші) з різних боків підступалися до вивчення природи інтимного, звертаючись в одних випадках до теми сексуальності, у других – до проблеми скінченності людського життя. Проте й досі не започатковано окремого науково-психологічного напрямку фундаментально-прикладних, теоретико-методологічних та емпірично-експериментальних досліджень інтимного світу людини.

Існує і завжди буде існувати суперечність між негласним табу на проникнення будь-кого стороннього (включаючи науковців і психотерапевтів) у цю сферу індивідуального, особистого, приватного людського життя і потребою в компетентній допомозі при розв’язанні людиною проблем відповідного характеру і змісту. Тому саме тут повинні отримати підтвердження своєї потрібності і правильності постнекласичні ідеї про унікальність, неповторність, своєрідність конкретної людини як предмет психологічної науки, а також про діалогічну, суб’єктно-суб’єктну, суб’єктно-вчинкову, особистісно-індивідуальнісну методологію дослідження психічного життя як цілого у його нерозривній єдності із життям тілесним.

У філософсько-психологічному розумінні інтимне асоціюється з внутрішнім, іманентним, імпліцитним, з рухом усередину, до сутності. Тож протилежним йому буде все, що означає зовнішнє і рух назовні, що утворює специфічне дискурсивне мереживо з таких понять, як “далекий”, “чужий”, “ворожий”, “вимушений”, “байдужий”, “формальний”, “функціональний”, “офіційний”, “маніпулятивний” тощо. Для позначення такого роду феноменології в дослідженні запроваджено відповідні терміни – “екстимний”, “екстимізація”, розглянуто їхні сутнісні ознаки.

Поняття інтимного найбільш високо корелює з уявленнями про індивідуальне, суб’єктивне, особисте, приватне, моє і тільки моє. Проте індивідуальне в людині діалектично поєднується із соціальним.

Тому є сенс умовно розрізняти інтимний світ “Я” та інтимний світ “Ми”, “Мій” і “Наш” інтимні світи. Для позначення останнього в представленій роботі застосовується поняття “інтимно-особистісна сфера людських стосунків”. Саме ця сфера є об’єктом, а її сутнісні характеристики і можливості перетворення та самоперетворення – конкретним предметом соціально-психологічного дослідження інтимного життя людини.

Головними завданнями для соціальної психології на початковому етапі дослідження інтимно-особистісної сфери людських стосунків є аналіз її структури, функцій і закономірностей розвитку у філо- та онтогенезі як цілісної відкритої, нелінійної системи, з’ясування її змістових характеристик, ціннісно-смыслових координат, визначення основних типологічних форм, а також якісний опис її оригінальних, своєрідних, унікальних, неповторних формопроявів.

Актуальним є дослідження індивідуальних особливостей рефлексії людьми різного віку, різної статі, різного психологічного типу, що перебувають у різних соціокультурних умовах, а також різних ситуацій свого власного, спільного з іншими та чужого інтимного життя. Як показала попередня спроба соціально-психологічного дослідження феномена ніжності [15], існує проблема розуміння і переживання людиною її інтимних почуттів, адекватного відображення відповідних душевних станів, а також здатності вдосконалюватись і розвиватись як суб’єкт, об’єкт і партнер інтимно-особистісних стосунків. Тому подальшим завданням є соціально-психологічне розроблення методів діагностики, корекції, формування та розвитку інтимно-особистісної сфери стосунків людини з людиною. Крім того, у ході консультативної та психотерапевтичної роботи з людьми важливо у кожному конкретному випадку визначати оптимальну міру співвідношення інтимного і екстимного, запобігати як надмірній інтимізації, так і штучній екстимізації людського життя в цілому і людських стосунків зокрема.

Істинна природа будь-якого соціально-психологічного феномена починає розкриватися дослідникові лише в герменевтичному колі взаємопереходів частини і цілого, пояснення і розуміння, тому кінцевою метою започаткованого дослідження є розроблення та експериментальне апробування динамічної соціально-психологічної моделі інтимно-особистісної сфери людських стосунків, що може становити інтерес як для психологічної науки, так і для практики психологічної роботи з людьми.

Література

1. Языковое наполнение узла “субъект/объект интимности” фрейма “интимность” в английской и украинской лингвокультурах [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.nauka-online.org/content/yazykovoie-napolnenye-uzla-sub-ektob-ekt-yntymnosty-freyma-yntymnost-v-anhlyyskoy-y-ukraynsko>.
2. *Вардзелашвили Ж. А.* Лексическое наполнение кластера “интимность – интимное” / Ж. А. Вардзелашвили // Сопоставление как метод исследования и обучения языкам : сб. науч. статей по материалам междунар. конф. МАПРЯЛ. – Т. 3. – Тбилиси, 2006. – С. 21 – 25.
3. *Берн Э.* Игры, в которые играют люди. Психология человеческих взаимоотношений; Люди, которые играют в игры. Психология человеческой судьбы / Э. Берн; пер. с англ. – М. : Эксмо 2009. – 576 с.
4. Интимность [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.medlinks.ru/sections.php?op=viewarticle&artid=999>
5. *Мень А.* На пороге Нового Завета / А. Мень. – М. : Эксмо, 2005. – 1056 с. – (Серия “Антология мысли”).
6. Природознавство і гуманізація. Пошуки взаєморозуміння : монографія / [В. С. Лук’янець, О. М. Кравченко, О. Я. Мороз та ін.]. – К. : ПАРАПАН, 2009. – 317 с.
7. *Судзуки Дайсэцу Тайтаро.* Основы дзен-буддизма [Электронный ресурс] / Судзуки Дайсэцу Тайтаро. – Режим доступа : http://ki-moscow.narod.ru/litra/zen/sudzuki/zen_buddhism.htm.
8. *Шоттер Дж. М. М. Бахтин и Л. С. Выготский: интериоризация как “феномен границы”* / Дж. Шоттер // Вопросы психологии. – 1996. – № 6. – С. 107 – 117.
9. *Шифрин Б.* Интимизация в культуре / Б. Шифрин // Даугава. – Рига, 1989. – №8. – С. 88 – 94.
10. Теоретичні основи вікової психології [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.psychobag.com/?p=229&page=8>.
11. Person: Экзистенциально-аналитическая теория личности : сб. статей / пер. с нем. ; вступ. ст. С. В. Кривцовой. – М. : Генезис, 2005. – 159 с.
12. *Бахтин М. М.* Франсуа Рабле и народная смеховая культура средневековья и Ренессанса / М. М. Бахтин. – М. : Худож. лит., 1965. – 527 с.
13. *Сеннет Р.* Тирании интимности [Электронный ресурс] / Sennett R. Les Tyrannies de l’intimite / Traduit par Antoine Berman et Rebecca Folkman. – Paris : Ed. duSeuil, 1979. – Режим доступа: <http://community.livejournal.com/culturology/304708.html>.
14. *Васильева Л.* Кремлевские жены / Л. Васильева – М. : Эврика-дефант, 1992. – 131 с.
15. *Татенко В. О.* Ніжність як прояв людської душі і предмет психологічного дослідження / В. О. Татенко // Соціальна психологія. – 2009. – № 5. – С. 15 – 34.

Ю. С. Кальницька

ІСТОРІЯ СОЦІАЛЬНОЇ ПСИХОЛОГІЇ В УКРАЇНІ: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Обговорюються проблеми методології історико-психологічного пізнання з позицій наукознавства і в контексті гуманітарної парадигми. Детально розглянуто підходи, принципи та методи виокремлення психологічного знання в інтелектуальній спадщині минулого на прикладі вивчення історії соціальної психології в Україні. Проаналізовано й дано визначення поняття соціально-психологічної ідеї як предмета історико-психологічного дослідження.

Ключові слова: історико-психологічне дослідження, історія соціальної психології, історико-психологічна реконструкція, соціально-психологічна ідея.

Обсуждаются проблемы методологии историко-психологического познания с позиций науковедения и в контексте гуманитарной парадигмы. Детально рассмотрены подходы, принципы и методы вычленения психологического знания в интеллектуальном наследии прошлого на примере изучения истории социальной психологии в Украине. Проанализировано и дано определение понятия социально-психологической идеи как предмета историко-психологического исследования.

Ключевые слова: историко-психологическое исследование, история социальной психологии, историко-психологическая реконструкция, социально-психологическая идея.

Methodological problems of historical and psychological cognition are discussed within the framework of scientific principles and humanitarian paradigm. The approaches, principles, and methods of identification of psychological knowledge in the intellectual heritage of past are described in detail through the example of history of social psychology research in Ukraine. The concept of socio-psychological idea is analyzed as a subject of historical and psychological research and its definition is given.

Key words: historical and psychological research, history of social psychology, historical and psychological reconstruction, socio-psychological idea.

Проблема. Сьогодні в українському науковому дискурсі гостро стоїть проблема розвитку вітчизняної соціальної психології як самодостатньої фундаментальної соціогуманітарної дисципліни [1; 2]. Це у свою чергу потребує звернення до аутентичних джерел соціально-психологічної думки в Україні, до її історії, що є невід'ємною складовою теорії соціально-психологічного знання, адже вивчає процес становлення і розвитку науки. Реконструкція та інтерпретація процесу

становлення і розвитку соціально-психологічної думки на вітчизняних теренах – історико-психологічне дослідження, складність якого вимагає в першу чергу серйозного аналізу його методологічної бази.

Мета статті: розгляд теоретико-методологічних основ історії соціальної психології в Україні, засадничих принципів, підходів та методів історико-психологічного дослідження, а також обґрунтування її концептуалізації його предметного поля.

Проблеми методології історії психології є предметом дослідження багатьох вітчизняних і зарубіжних науковців, серед яких Г. С. Костюк, В. А. Роменець, П. Р. Чамата, О. М. Раєвський, Б. Г. Ананьєв, Б. М. Теплов, О. О. Будилова, М. Г. Ярошевський, В. В. Умрихін, А. В. Петровський, О. М. Тутунджян, А. М. Ждан, А. В. Юревич, В. О. Кольцова, Ю. М. Олійник, П. М. Шихірев, К. В. Шорохова, К. К. Платонов, Т. Д. Марцинковська, Є. О. Климов, О. Г. Носкова, Л. І. Анциферова, К. О. Абульханова-Славська, Дж. Ф. Бреннен, Д. Шульц і С. Шульц, Д. Наєм, Е. Г. Борінг, Д. Росс, С. Пасс та ін.

Поглиблення рефлексії історії психологічного пізнання впродовж останніх десяти років стало поштовхом до появи нових досліджень у галузі методології історії психології, утім, досі не здійснено ретельного аналізу методологічних засад вивчення історії власне соціальної психології. Це підтверджує важливість подальшого розгляду методологічних проблем історико-психологічного дослідження, яким є вивчення соціально-психологічних ідей минулого в українській інтелектуальній спадщині.

У процесі реконструювання та оцінювання минулого історико-психологічне дослідження спирається на фундаментальні пояснювальні методологічні принципи наукового пізнання та концептуальні підходи сучасної науки. Разом із тим конкретизацію цих принципів на рівні робочого інструменту аналізу визнають сьогодні одним з найперших завдань методології історії психології [3].

Організація історико-психологічного дослідження базується на принципах системності, історизму, розвитку, тяглості психологічного знання, єдності історичного і логічного. Пріоритетними також можна вважати принципи історико-психологічного дослідження, розроблені В. А. Роменцем, які передбачають підхід до *тексту* як багатозмістового і багатомірного явища, здатного вміщувати і виявляти: 1) простір індивідуального та професійного буття автора; 2) рух змістового і функціонального досвіду автора протягом індивідуальної історії його життя; 3) час культурно-історичного буття автора, освоєний ним на шляху поєднання свого індивідуального буття з культурно-історичним

процесом як таким через продукти свого професійного (у даному разі – психологічного) діяння [4, с. 5].

За цією концепцією, *простір індивідуального та професійного буття автора* постає у змісті психологічних проблем, обраних для індивідуального пізнання, у можливості поєднувати окремі виділені проблеми в циклічні утворення та в постійно здійснюваному перетворенні змістових тлумачень досліджуваних проблем. *Рух змістового і функціонального досвіду автора* виявляється в динаміці його пізнавальних дій щодо предмета своєї професійної активності, у завершеності та цілісності створених автором методів, засобів, прийомів перетворення досліджуваного явища в реальності його особистого життя та життя інших людей, а також у здійснених “впливах” на об’єктивний процес розвитку психологічного знання. І, нарешті, *час культурно-історичного буття автора* проявляється у сутнісних поєднаннях автором у тексті ознак епохи, в яку він творить, та ознак історії індивідуального буття, у можливості “передбачити” подальший хід пізнавального процесу в науці та створити основи “майбутнього нового”, а ще – у можливості виявити і зберегти особисту індивідуальність у професії, у здатності “піднятися над часом”.

Окремої уваги заслуговує концепція культурно-історичної обумовленості Л. С. Виготського, яка пов’язує осередок руху історико-психологічного знання із загальним соціально-культурним підґрунтям епохи, загальними умовами і законами наукового пізнання, об’єктивними вимогами, які ставить до наукового пізнання природа явищ на даній стадії їх дослідження [5].

Для відтворення об’єктивної картини становлення й розвитку соціально-психологічних знань, з’ясування справжнього місця та значення вчень і традицій, що існували в історії психології, продуктивним видається також системно-історичний підхід, запропонований російською дослідницею Л. І. Анциферовою. Цей підхід передбачає три рівні аналізу – наукознавчий, історичної мінливості об’єкта, що вивчається, та внутрішньої організації особистості. На першому рівні розкриваються умови виникнення проблеми, система знань, специфіка соціальної ситуації, яка спричинила постановку даної проблеми в науковій спільноті. На другому відбувається висвітлення сукупності соціальних зв’язків, на третьому – описується розвиток особистості вченого як продукту соціальної дійсності, яка вивчається (див. [6, с. 103]).

Дотримуючись у цілому наведеної вище схеми, історики психології пропонують різні способи виокремлення власне психологічного (або ж соціально-психологічного) змісту в різних формах гуманітарного знання.

Так, В. О. Кольцова за основний стратегічно-процедурний метод історико-психологічного дослідження визначає *метод психолого-історичної реконструкції* як найбільш ефективний синтетичний спосіб пізнання минулого, що об'єднує інші методичні засоби – порівняння, аналіз, синтез, узагальнення. В історико-психологічному дослідженні він виконує функцію стратегічно-процедурного засобу пізнання, розкриває послідовність відтворення психологічної думки, спрямування історичного аналізу, визначає алгоритм дій дослідника [7].

Метод реконструкції охоплює історико-психологічне дослідження на всіх етапах його проведення – від визначення проблеми і постановки завдань до формулювання наукових висновків та узагальнень. Він виконує функції планування і програмування дослідження, визначає етапи його проведення, порядок кроків, які ведуть до досягнення поставленої мети, описує послідовність введення конкретних методів і процедур наукового аналізу. Цей метод розкриває ті необхідні кроки і етапи проведення дослідження, без виконання яких опис психологічної думки минулого або стає неможливим, або є неповним і неадекватним. Тому метод реконструкції, на думку Кольцової, по суті виступає в ролі спрямовуючого, стратегічно-процедурного способу пізнання минулого [там само].

В основі методології психолого-історичної реконструкції лежать ідеї вчених, які зверталися до аналізу історико-культурних і психологічних феноменів минулого (М. Блок, Ж.-П. Вернан, А. Я. Гуревич, Р. Мандру, Л. Февр, В. О. Шкуратов), основні положення герменевтики (Г. Гадамер, В. Дільтей, Ф. Шлейєрмахер), принципи джерелознавчого аналізу (О. С. Лаппо-Данилевський, К. Д. Кавелін, О. М. Медушевська, О. П. Пронштейн).

Процедура застосування методу психолого-історичної реконструкції охоплює шість основних етапів. На *першому* етапі визначають загальний напрям роботи, чітко окреслюють досліджувану психологічну проблему, цілі, завдання, обґрунтовують хронологічні рамки дослідження. *Другий* етап полягає в теоретичному осмисленні дослідницького підходу та обґрунтуванні теоретичної моделі дослідження. Теоретичну модель, що є сукупністю положень і принципів, які лежать в основі розроблення досліджуваної проблеми, виокремлюють із сучасної системи наукового знання. На *третьому* етапі слід обґрунтувати і здійснити пошук необхідної джерельної бази (історичних документів), що містить по зможі найповнішу інформацію щодо того аспекту психологічного пізнання, яке реконструюється. На цьому етапі перед дослідником постає два блоки завдань: відбір релевантних

меті і завданням дослідження історичних документів та проведення процедури “критики історичних джерел”, їх вивчення, виявлення в них психологічних даних. *Четвертий* етап – це аналіз текстів виявлених джерел і розгляд наявного в них психологічного матеріалу в контексті історичного часу, що вивчається. На *п’ятому* етапі віднайдені матеріал включають у систему сучасного наукового знання і досліджують з позицій останнього. І, нарешті, на останній, *шостій*, стадії здійснюють синтез усіх даних [7].

Така процедура психолого-історичної реконструкції розвитку психологічного знання є складним структурно організованим цілим, що ґрунтується на загальних принципах історичної психології, пов’язаних воедино з дослідницькими прийомами і системою перевірки отриманих результатів. Представлений варіант процедури базується на узагальненні матеріалів, отриманих у дослідженнях Л. В. Спіціної, Г. Д. Барської, О. В. Харитоновой, І. Р. Федоркової та ін. [8–10].

У світлі завдань історико-психологічного дослідження актуальності набуває, зокрема, проблема виокремлення психологічного знання з культурологічних, філософських, педагогічних, медичних та інших джерел “донаукового” періоду розвитку психології [11–13]. Як справедливо зазначає російський історик психології Ю. М. Олійник, вирішити цю проблему можна, застосувавши “адекватну концептуально-методичну та інструментально-операційну схему виявлення психологічного змісту в різних джерелах, що відрізняються за характером знань, глибиною узагальненості та рівнем практичної зорієнтованості” [11, с. 165]. За таку схему він пропонує взяти проблемологічний підхід, що визначає проблему як системотвірний фактор наукового пізнання. Цей підхід дає змогу простежити динаміку розвитку психологічного знання шляхом виявлення змін проблематики в різні історичні періоди залежно від зовнішніх, особистісних та внутрішніх факторів детермінації науки. У свою чергу це передбачає дослідження творчості окремих мислителів та вчених, аналіз досягнень наукових шкіл і напрямів, еволюцію основних понять і методів у рамках постановки та розв’язання проблеми.

На вищеописані теоретико-методологічні положення ми маємо намір спиратися, досліджуючи розвиток соціально-психологічної думки, що розвивалася в річищі різноманітних за своїми ідейно-філософськими основами течій в Україні другої половини XIX – початку XX ст.

У ході побудови програми дослідження основоположного значення набуває реалізація вимог системного підходу, що інтегрує

засадні принципи проведення історико-психологічного аналізу й орієнтує на цілісне вивчення досліджуваної проблеми. Це у свою чергу передбачає:

- розгляд історії становлення соціально-психологічної думки в різних напрямках гуманітарного знання у другій половині XIX – на початку XX ст.;
- реалізацію в дослідженні різних аспектів аналізу – логіко-наукового, соціально-культурного та особистісно-персоналістичного;
- розкриття обумовленості досліджуваного історико-наукового процесу загальнонауковим і соціально-культурним контекстом, станом психологічного знання часового періоду, що досліджується;
- визначення впливу періоду, що вивчається, на розроблення соціально-психологічних проблем на пізніших етапах еволюції психологічного знання і водночас його розгляд та оцінку з позиції сучасної психологічної науки.

Продовжуючи наш виклад теоретико-методологічних основ дослідження історії соціальної психології, зазначимо, що за всієї важливості вищезгаданих аспектів їх змістовий аналіз стає евристичним лише у співвіднесенні з розумінням предмета історико-психологічного аналізу. Розгляд проблем об'єкта та предмета наукового дослідження лежить в основі адекватного визначення напрямів наукового пошуку, виділення релевантних предметній сфері знання способів і методів дослідження [7]. Як пише К. О. Абульханова-Славська, “методологія науки, виявляючи предмет дослідження, не тільки дає уявлення про об'єкт, який планують вивчати, а й уявлення про те, як з ним діяти” [14, с. 31–32].

Предметом нашого дослідження стали соціально-психологічні ідеї, які наповнювали і творили український інтелектуальний простір другої половини XIX – початку XX ст.

Власне, саме поняття “ідея” бере початок у давньогрецькій філософії і означає форму духовно-пізнавального відображення певних закономірних зв'язків та відношень зовнішнього світу, спрямовану на його перетворення [15]. Вивченню історії ідей як методології гуманітарного дослідження присвячено численні роботи зарубіжних і вітчизняних учених [16]. Зокрема, британський філософ А. Лавджой запропонував створити науку – “історію ідей” – про історичний процес творення, збереження та зміни ідей у всьому просторі культури. Історія ідей, на його думку, тісно пов'язана з інтелектуальною історією, історією філософії, літератури та культури в цілому [17]. Важливим у

цьому зв'язку видається зауваження П. В. Копніна, який, аналізуючи гносеологічні аспекти наукового дослідження, підкреслював, що для розуміння ідеї необхідним є знання не тільки про об'єкт, а й про суб'єкт, його цілі та прагнення, а також знання про шляхи перетворення дійсності, утілення теоретичного знання в життя [18].

Погоджуючись із вищезазначеними позиціями вчених щодо важливості вивчення історії ідей для відтворення картини розвитку науки, ми у своїй розвідці керуватимемося розумінням соціально-психологічної ідеї як результату інтелектуальної діяльності, що за змістом співвідноситься із сучасним розумінням предмета вивчення соціальної психології як науки.

Разом із тим необхідність операціоналізації основного конструкту нашого дослідження – “соціально-психологічні ідеї” – пояснюється передусім складнощами у визначенні предмета соціальної психології, що протягом більш як століття ставало приводом для наукових дискусій учених різного профілю та різного філософського, а отже, і методологічного спрямування.

Як зауважує П. М. Шихірев, “до середини ХІХ ст. визначення свого *differentia specifica*, тобто предмета, не становило явного інтересу для учених через цілісність, нерозчленованість самого соціального знання” [19, с. 23]. Ця потреба виникла у зв'язку з диференціацією знання, його міждисциплінарним розмежуванням і перетворенням науки на самостійний соціальний інститут. Формулювання предмета відбувалося суперечливо й довго, у процесі тривалих дискусій. Визначальним чинником у цьому питанні для вчених ставала їх належність до тієї чи тієї наукової парадигми, кожна з яких у свою чергу має в основі певне історико-культурне та філософсько-світоглядне підґрунтя [19].

Найбільш повне, на нашу думку, узагальнення цих дискусій подає М. М. Слюсаревський в “Основах соціальної психології” (2008). Здійснивши ґрунтовний аналіз теоретико-методологічних пошуків учених – представників різних спрямувань і підходів, автор запропонував власне формулювання предмета соціальної психології: “Це індивідуальні та надіндивідуальні (групові, колективні, масові) психічні явища, що зумовлюються історичною та культурною єдністю людей, їх взаємодією, спільною діяльністю і виявляються в особливостях індивідуальної, групової та міжгрупової поведінки” [20, с. 23]. Саме таке розуміння ми використаємо для позначення предметного поля виникнення та оформлення соціально-психологічних ідей минулого.

І, вже підсумовуючи, хочемо актуалізувати справедливе і доречно в контексті досліджуваної проблеми зауваження В. А. Роменця про те, що завершення викладу історії психології завжди матиме умовний характер з погляду повноти висвітлення ідей та персоналій, тобто руху психологічного знання. Тож головною метою дослідження стає виокремлення провідних ідей, що “тлумачать поступ у пізнанні людиною самої себе” [21, с. 4].

Висновки. Психологічна спадщина представників вітчизняної інтелектуальної еліти періоду другої половини XIX – початку XX ст. – це, власне, початковий етап розроблення багатьох ідей та підходів соціальної психології, які послідовно й успішно розвиваються в сучасному соціально-психологічному знанні. Вивчення цієї спадщини дає змогу, з одного боку, розкрити її специфіку, а з другого, виявити спадкові зв'язки і розглядати набуток як частину того цілого, чим є соціально-психологічна наука на сьогоднішній день.

Отже, завдяки теоретико-методологічному аналізу можемо означити ті віхи, що задають напрями організації та проведення конкретно-історичного дослідження, яким є розроблення проблеми становлення соціально-психологічного знання в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст.

Література

1. *Орбан-Лембрик Л. Е.* Соціальна психологія : посібник / Л. Е. Орбан-Лембрик. – К. : Академвидав, 2003. – 448 с.
2. *Слюсаревський М. М.* Методологічна ситуація у психологічній науці і перспективи соціальної психології / М. М. Слюсаревський // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей. – К. : Міленіум, 2005. – Вип. 10 (13). – С. 3–14.
3. *Якунин В. А.* О принципах и тенденциях изложения истории психологии / В. А. Якунин // Психологический журнал. – 1982. – Т. 3, № 2. – С. 18–26.
4. *Роменець В. А.* Предмет і принципи історико-психологічного дослідження (принципи тлумачення текстів-першоджерел) / В. А. Роменець // Психологічні проблеми навчання, виховання, активності та розвитку особистості. – К. : Вид-во КНУ, 1995. – С. 4 – 15.
5. *Вьготский Л. С.* Собрание сочинений : в 6 т. / под ред. А. Р. Лурия, М. Г. Ярошевского. – М. : Педагогика, 1982. – Т. 1. Вопросы теории и истории психологии. – 488 с.
6. *Лысенко В. П.* Историография психологии: методологические ориентиры / В. П. Лысенко // Українська психологія: сучасний потенціал : матеріали Четвертих Костюківських читань (25 вересня 1996 р.) : в 3 т. – К. : ДОК-К, 1996. – Т. 2. – С. 99–114.
7. *Кольцова В. А.* Теоретико-методологические основы истории психологии / В. А. Кольцова. – М. : Изд-во ИП РАН, 2004. – 416 с.

8. *Спицына Л. В.* Историко-психологическая реконструкция становления форм и способов общения в советском обществе в послереволюционный период (10-е – 20-е годы XX столетия) : дис. ... канд. психол. наук / Л. В. Спицына. – М., 1994. – 202 с.
9. *Барская А. Д.* Психолого-историческая реконструкция особенностей психики гомеровского человека : дис. ... канд. психол. наук / А. Д. Барская. – М., 1998. – 207 с.
10. *Федоркова И. Р.* Использование количественного анализа в психолого-историческом исследовании / И. Р. Федоркова // Современная психология: состояние и перспективы исследований : материалы юбил. науч. конф. ИП РАН, 28–29 янв. 2002 г., Москва. Ч. 4. Методологические проблемы историко-психологического исследования. – М. : Изд-во ИП РАН, 2002. – С. 315–327.
11. *Олейник Ю. Н.* Проблемологический подход в истории психологии: состояние разработки и перспективы развития / Ю. Н. Олейник // Современная психология: состояние и перспективы исследований : материалы юбил. науч. конф. ИП РАН, 28–29 янв. 2002 г., Москва. Ч. 4. Методологические проблемы историко-психологического исследования. – М. : Изд-во ИП РАН, 2002. – С. 165–178.
12. *Гуревич П. С.* Психология : учеб. пособие / П. С. Гуревич. – М. : Знание, 1999. – 303 с.
13. *Будилова Е. А.* Социально-психологические проблемы в русской науке / Е. А. Будилова. – М. : Наука, 1983. – 336 с.
14. *Абульханова-Славская К. А.* О субъекте психической деятельности / К. А. Абульханова-Славская. – М. : Наука, 1973. – 288 с.
15. *Філософський словник* / за ред. В. І. Шинкарука. – 3-тє вид., перероб. і доп. – К. : Голов. ред. УРЕ, 1986. – 800 с.
16. История идей как методология гуманитарных исследований. Философский век : альманах. Вып. 17–18 / отв. ред. Т. В. Артемьева, М. И. Микешин. – СПб. : Санкт-Петерб. центр истории идей, 2001. – Ч. 1. – 370 с. ; Ч. 2. – 264 с.
17. *Лавджой А.* Великая цепь бытия: История идеи / А. Лавджой ; пер. с англ. В. Софронова-Антони. – М. : Дом интеллектуал. книги, 2001. – 376 с.
18. *Копнин П. В.* Гносеологические и логические основы науки / П. В. Копнин. – М. : Мысль, 1974. – 568 с.
19. *Шихирев П. Н.* Современная социальная психология / П. Н. Шихирев. – М. : ИП РАН ; КПС+; Академ. Проект, 1999. – 448 с.
20. *Основи соціальної психології : навч. посіб.* / О. А. Донченко, М. М. Слюсаревський, В. О. Татенко та ін. ; за ред. М. М. Слюсаревського. – К. : Міленіум, 2008. – 496 с.
21. *Роменець В. А.* Історія психології XIX – початку XX століття : навч. посіб. / В. А. Роменець. – К. : Вища освіта, 1995. – 614 с.

© Кальницька Ю. С.

В. В. Жовтянська

СМИСЛОВІ ТРАНСФОРМАЦІЇ В МІФІ: ПОБУДОВА ТЕОРІЇ

Представлено аналіз сутнісних особливостей міфологічного сприймання дійсності в межах концептуального трикутника “образ – смисл – денотат”. Розглянуто зв’язки та відмінності між мистецьким і міфологічним образами. Показано, як змішування буттєвої та потребової логік у відображенні дійсності призводить до смислових трансформацій у міфі, унаслідок чого діалектична єдність суб’єкта і об’єкта, первісно притаманна міфіві, перетворюється на імітацію об’єктивності в системі соціальних репрезентацій дійсності.

Ключові слова: міф, образ, смисл, значення, відображення, репрезентація.

Представлен анализ сущностных особенностей мифологического восприятия действительности в рамках концептуального треугольника “образ – смысл – денотат”. Рассмотрены связи и различия между художественным и мифологическим образами. Показано, как смешивание бытийной и потребностной логик в отражении действительности приводит к смысловым трансформациям в мифе, вследствие чего диалектическое единение субъекта и объекта, изначально присущее мифу, превращается в имитацию объективности в системе социальных репрезентаций действительности.

Ключевые слова: миф, образ, смысл, значение, отражение, репрезентация.

The analysis of essential peculiarities of mythological perception of reality in the conceptual triangle “image-sense-denotatus” is given. The connections and differences of artistic and mythological images are presented. It is revealed that the confusion of every-day life and need logic in the reflection of reality leads to sense transformations in myth. And as a result the Subject and object dialectic unity, which is primarily inherent to myth, is converted into imitation of objectivity in the system of reality representations.

Key words: myth, image, meaning, reflex ion, representation.

Проблема. Давньогрецьке слово “міф” мало ще свого часу кілька значень. У найбільш загальному випадку його можна перекласти як “слово”, “розповідь”, “мовлення”. У більш вузькому розумінні так називалася оповідь про богів і героїв. Було й таке тлумачення, як “вігадка”, “слух”, “сумнівна історія”. Цікаво, що всі три значення цього слова збереглися і донині. Так, міф у вузькому розумінні – це етнографічний феномен, представлений як комплекс оповідань, що репрезентує дорелігійний світогляд різних народів, а простіше кажучи – ті самі оповіді про богів і героїв, що дійшли до нас із доісторичних

часів. Більш широке тлумачення цьому поняттю задали філософи, які часто розглядали міф як символічну, чи семіологічну, форму, тобто як своєрідне мовлення. А в сучасній публіцистиці та науково-популярному дискурсі міфом зазвичай іменують підозріле чи неперевірене комунікативне повідомлення або ж викривлене, спрощене розуміння якогось предмету, що осіло в громадській думці, коротше кажучи – сумнівну історію. В останньому випадку поняття міфу за змістом дуже близьке до таких усталених психологічних термінів, як “соціальний стереотип” і “атитюд”.

Постає запитання: чи відображає спільна назва “міф” також і спільну природу вищезазначених явищ, чи вживання одного терміна щодо них є зовнішнім і випадковим? Крім того, у гуманітарному знанні існує ціла плеяда підходів і парадигм, які пропонують власне тлумачення того, що насправді є міфом. То чи проглядається крізь призму різних парадигм і теорій спільний предмет, чи справді в них ідеться про один і той самий міф? Чи натомість кожен з дослідників зміг побачити в цьому концепті втілення близької для нього проблеми, що невинувато розширила і розмила зміст вихідного терміна? А може бути і так, що весь широкий спектр тлумачень, асоційованих з поняттям міфу, є невинуватим та пов’язаний складною і нелінійною онтологією цього поняття, якій вдається проявлятися в цілому ряді феноменів і набувати різноманітних форм.

Мета дослідження: з’ясувати, що являє собою міф, розглянувши для цього принаймні основні теоретичні напрями, що претендують на визначення суті даного концепту.

Усі теорії міфу можна тією чи іншою мірою умовно розподілити на дві великі групи відповідно до двох методологічних підходів, що свідомо чи несвідомо кладуть дослідники в основу пояснень. Один із них позначимо як природничо-науковий або, знову-таки, суто умовно – як матеріалістичний, а інший, на протигагу йому, – як ідеалістичний. У межах першого підходу міф розглядають як деяку суб’єктивну і невідрефлексовану реакцію на реальність, її недосконалий колективний образ. Тобто припускають, що апіорі існує певний пласт дійсності, про який можна точно сказати, що він є тим-то й тим-то і який у масовій або індивідуальній свідомості відображається більш чи менш відповідно до свого початкового взірця-стимула, при цьому подекуди набуваючи фантастичних, тобто зовсім *нереальних* форм. У межах другого методологічного підходу міф розглядають як те, що спроможне відкрити *справжню реальність* або і взагалі її побудувати. Він тут постає як певний шлях до дійсності, її реконструктор.

Звісно, така характеристика двох методологічних підходів до розуміння природи міфу може видатися дуже грубою і загальною; вона не враховує специфіки окремих поглядів і вимагає більш детального ознайомлення принаймні з основними відомими концепціями. Розпочнімо огляд з теорій ідеалістичного напрямку, у межах якого, власне, існують дві великі парадигми – об'єктивно-ідеалістична і суб'єктивно-ідеалістична.

Міф з позицій об'єктивного ідеалізму відтворює сутнісний бік об'єктів і цілком справжній стан речей. Адже “справжність” тут задається зв'язком речі з *абсолютом* і в безпосередньому спогляданні проявляється як ідея прекрасного, а міф є конкретним утіленням цієї ідеальної сутності (ейдосу). Оскільки відбиток останньої лежить на кожному об'єкті, то в кожному об'єкті можна побачити міф [1]. Але класична проблема об'єктивного ідеалізму – як нетлінна ідея спроможна проявлятися в проминальних речах – має і власне класичне вирішення: своє повне вираження вона знаходить лише у творах мистецтва – художній формі. Тому живе втілення ейдосу – міф – посідає своє місце саме в естетичній площині [2; 3]. Міф тісно пов'язаний з поняттям символу, який поєднує ідеальне і реальне – нетлінну ідею і конкретну річ.

Серед суб'єктивно-ідеалістичних інтерпретацій природи міфу на особливу увагу заслуговують праці Е. Кассірера, зокрема *теорія символічних форм*, у якій не тільки міф, а й мистецтво, мова, пізнання постають як окремі своєрідні символи. Ідеться не про репрезентативні можливості символу, тобто його здатність показувати деяку дійсність за допомогою образу, а про те, що він “створює і виводить із себе власний світ смислу” [4, с. 331]. Це значить, що символ виступає тим проявом і опосередкуванням суб'єктивності, через які взагалі конструюється (постає, визначається, розчленовується) дійсність. У цьому сенсі міф не дає уявлень про реальність, а якраз створює її; поза ним неможливий ніякий досвід. Тому абсолютно нема сенсу говорити про те, якою мірою відповідає чи не відповідає міф реаліям – щоб перевірити це, зовнішніх критеріїв не існує. На думку Кассірера, хоча ми і можемо фіксувати мистецтво, пізнання, мову чи міф як справжні, первинні феномени духу, та ми не можемо об'єктивувати кожен з них через перевірку іншими.

Погляди Кассірера на міфологічний спосіб мислення не як на неправильний чи недосконалий, а, як мовиться, своєрідний, а також на специфіку такого способу мислення нагадують результати деяких наукових спостережень у цій царині. Так, Л. Леві-Брюль свого часу підкреслював, що таке первісне мислення не є алогічним – воно містить свою, інакшу логіку, і більш правильно було б називати його

паралогічним. Особливістю останнього є так звана містичність – схильність вбачати причину явищ і подій не в об'єктивній, а магичній площині. Така специфіка властива самому внутрішньому характерові первісного мислення, його категоріальному апаратові. Індивід же користується вже соціально виробленою системою категорій. Іншою особливістю такого мислення є партиципації – співпричетності. Ідеться про те, що “в колективних уявленнях первісного мислення предмети, істоти, явища можуть бути незрозумілим для нас способом одночасно і самим собою, і чимось іншим” [5].

Відтак можемо перейти до природничо-наукової парадигми дослідження міфу, який розглядатимемо як своєрідний спосіб репрезентації дійсності. У межах цієї парадигми також можна виокремити різні за способом тлумачення природи міфу підходи. Один з них може бути названий *психологічним*. Цікаво, що звернення до психологічних закономірностей в інтерпретації природи міфу має серед своїх авторів не тільки психологів. Так, Леві-Брюль особливості первісного мислення пов'язує з тим, що у свідомості первісної людини образи об'єктів ще не відокремлювалися від пов'язаних з ними емоцій і почуттів. Цю ж точку зору поділяють і такі знакові постаті в психології, як В. Вундт і К. Г. Юнг [6; 7]. Не менш поширена думка, що розвиток міфічних уявлень базується передусім на асоціативних зв'язках – за суміжністю або подібністю [4; 6; 8], тобто особливості міфологічного мислення підпорядковуються законам асоціацій. Причину цього, мабуть, слід шукати не тільки в природі досліджуваного явища, а й у панівній свого часу психологічній теорії асоціанізму. На дослідження міфу вже у межах іншої психологічної доктрини – психоаналізу – спрямував свої зусилля К. Г. Юнг [7]. Первісна людина, за Юнгом, ще дуже суб'єктивна, і пізнання природи для неї – це насамперед зовнішній вияв душевних процесів. З остраху перед внутрішньою психічною небезпекою вона проєкує своє несвідоме на матерію, тим самим захищаючись від нього. Неусвідомлені форми виносяться за межі душі, у космічний простір, утілюючись у міфічних образах.

Інший напрям досліджень Юнга – *структуралістичний* – психотерапевтичні властивості міфу. Межа між психологічним і структуралістичним підходами доволі умовна, оскільки деякі представники структуралізму апелюють у своїх міркуваннях до суто психологічних понять. Один з них – французький філософ та етнограф К. Леві-Строс. Його тлумачення природи міфу знову-таки не обійшлися без поняття символу, який, на думку дослідника, спроможний поєднати різні рівні функціонування живого: рівень органічних процесів, рівень неусвідомлених психічних процесів і рівень свідомого мислення. Завдяки такому поєднанню можна впливати, відштовхую-

чись від представленної в міфі розповіді, через несвідомі психічні процеси на фізіологію людини. І в цьому, на думку Леві-Строса, полягають секрети шаманської практики. Знахар, використовуючи культові розповіді та пісні, прагне викликати в пацієнта певне переживання, “і тією мірою, якою це переживання самоорганізується, системи, що перебувають поза контролем індивіда, довільно саморегулюються, приходячи зрештою до впорядкованого функціонування” [9, с. 177].

Цікаво, що схожі висновки зробив і представник іншої (а точніше – англійської) антропологічної школи В. Тернер. Він вважав, що символічний характер ритуальної “магічної” дії є корисним фактором лікування, оскільки робить наочним і доступним для цілеспрямованого впливу латентні небезпечні фактори – причини захворювання. І це “не так і далеко від практики сучасного психоаналітика” [10, с. 125].

Надалі погляд на міф як інструмент соціального впливу стає особливо популярним. Немалою мірою це пов’язано з появою праць Р. Барта. Цей лінгвіст зосередив свою увагу на сучасних утіленнях міфу, які він знаходив у газетних публікаціях, рекламних повідомленнях, кінематографі, побуті тощо.

Якщо для Леві-Строса міф був змістом, а точніше – структурою повідомлення, то для Барта він є якраз його формою, способом позначення. Утім, носієм міфічного може бути будь-яка річ, яку людська історія перетворює на знак [11]. Але міф, за Бартом, це не просто знак, а знак, як мовиться, з подвійним дном, тобто смислова надбудова над первісним концептом, така собі вторинна семіологічна система.

Спробуймо уявити, як це виглядає насправді. Нехай ми маємо первинну семіологічну систему: означувальне, означене і знак як результат їх поєднання. “Знак (тобто результат асоціації концепту і акустичного образу) першої системи стає усього лише означувальним у другій системі” [там само, с. 178]. Міф, за Бартом, це метамова, яка використовує вже існуючу мовну систему заради певної мети. А мета ця не така вже й пристойна, бо міф у тому вигляді, в якому його змальовує Барт, є не що інше як форма маніпулювання. Це пов’язано з тим самим “подвійним дном” – міф, з одного боку, ніби несе смисл первинної системи, а з другого – є лише формою, означувальним. Тому він може прочитуватися як система фактична, насправді будучи системою власне семіологічною. Завдяки цьому міф спроможний здійснювати свою головну функцію – імітувати історію “під природу”.

З чого було б найдоцільніше розпочати *теоретичний аналіз* складної феноменології, пов’язаної з концептом міфу? Як би там не було, тим незаперечним феноменом, що репрезентує собою поняття

міфу, вважають дорелігійний комплекс уявлень стародавніх (або сучасних) народів, який первісно і був позначений цим терміном. Це відправна точка для роздумів, яка принаймні не може бути обійдена теорією. Важко не погодитися з ідеалістами, що, розглядаючи стародавню міфологію, ми передусім дотикаємося до явища естетичного порядку. Стосовно цієї тези можна навести цілу низку посилань на авторитетні видання, але, зрештою, естетику можна собі дозволити сприймати безпосередньо – вона не потребує додаткових доказів. Краса давньогрецького або давньослов'янського міфів є їх невід'ємною, органічною частиною і швидше вимагає занурення, аніж доведення. Не менш важливим є те, що міф має не тільки естетичне навантаження. Але про це поговоримо далі.

Естетичне світобачення – пронизливе почуття, що виникає під час споглядання зовнішнього, щось таке, що робить предмети значущими і цікавими самі по собі, без потреби і нужди. Те, що є зайвим з погляду виживання, а відтак вважається суто людським відчуттям – щось між людиною і світом, коли з них зняти детермінанти й обумовленості. Як і будь-яке відчуття, воно знаходить своє вираження, але це вираження не схоже на безпосередність емоційної реакції. Воно не є безпосереднім, природним у тому розумінні, що не зумовлене інстинктами, і водночас є вільним, оскільки не пов'язане з прагматикою. Тут, звичайно, ідеться про творчу діяльність, результатом якої є художній витвір – у найширшому розумінні слова. Але цей продукт творчості не просто виразник переживань. Він виразник переживань з приводу об'єкта, тобто інтенціонального переживання. У цьому сенсі він може бути названий художнім образом. Цей трикутник *образ – переживання – об'єкт* притаманний як мистецтву, так і міфіві.

Первісно є ні на що не схожий, нетривіальний об'єкт, який спроможний викликати в споглядача певні почуття. Ці почуття знаходять своє вираження в умовному образі. У метафорі цей образ завжди вербалізується, тобто йдеться про словесне перекодування. Міф також йому не чужий, хоча й тяжіє до цілої розповіді, а не до короткого виразу. Наприклад, метафора задовольниться тим, що назве троянди краплинами крові незрівнянної Афродіти, міф же ще додасть історію про трагічне кохання богині і царевича Адоніса. Але, зрештою, це вже форма, спосіб донесення того, що було побачено. Сутність – саме у спроможності бачити і відчувати. Більш точно – це сміливість бачити в речах те, що лежить на поверхні.

Цей суб'єктивний і безпосередній спосіб сприймання об'єкта, пов'язаний з почуттями та емоційним сприйманням дійсності, доцільно зіставити з поняттям смислу, як воно інтерпретувалося школою Л. С. Виготського – О. М. Леонтьєва. Саме смисл може бути співвідне-

сений з інтенціональним аспектом переживання, що виражається в міфічному образі (звідси “сміслообраз”). Тоді ми можемо говорити про трикутник *образ – смисл – об’єкт* як змістовий фрейм розвитку міфотворчості.

Когніція і почуття – два змістових аспекти смислу, адже він є і інтенціональним переживанням, і розумінням, осягненням. Отож міф можна розглядати не лише як естетичне, а і як гностичне явище. Зрештою, така традиція його тлумачення є чи не найдавнішою, оскільки з’являється вже в часи існування самого класичного міфу. Останній часто тлумачать як спосіб донесення ідей доступними для слухачів засобами – яскравими образами, метафоричними порівняннями, за якими приховано суть. Звідси й поділ на профанний і справжній зміст міфу, поява втаємничених та містерій.

Тут доречно з’ясувати відмінності між міфологічним і мистецьким способами репрезентації реальності. Так, художній образ у мистецтві завжди винесено на якийсь умовний план, він може відображати дійсність, утім ніколи не перетинається з нею. Завжди заготований у спеціальних рамках – на полотні, у книзі чи на сцені, він ніколи не зливається з дійсністю і не піднімає її. Мистецький твір заздалегідь заготований для споглядання чи, ширше, сприймання реципієнтом, який завжди перебуває “по той бік” мистецької реальності.

Зовсім інше в міфі. Художній образ тут переплітається із самою дійсністю. Він невід’ємний від неї, хоч повністю з нею і не зливається. Так, давньогрецький Уран, з одного боку, праотець богів і чоловік своєї сестри Геї, а з другого, і водночас із тим, він є великим небом. Реальність і образність тут невід’ємні одна від одної.

Зміст переживання в міфі подібний і до ігрового, і до мистецького водночас. Як спосіб утілення естетичних вражень, міфічний образ є цілком художнім образом. Як спосіб залучення цих вражень до реальної картини світу, міф є грою. На відміну від мистецтва міф не задовольняється лише вираженням відчутого; як спосіб взаємодії зі світом, він вимагає безпосереднього залучення людини до світу образів або, що те ж саме, залучення образного світу до безпосередньої життєдіяльності людини. Оскільки міф не відмежовується від реальності, то створене ним враження саме проживається – подібно до вражень в ігровому дійстві (зокрема через ритуальну практику і культ).

Але міф може бути, а може і не бути грою. Саме залучення його до прагматичної, доцільної діяльності є передумовою виникнення подвійного дна, подвійної природи міфу як модусу стосунків людини зі світом. Обрядову практику можна розглядати як таку, що націлена на створення переживання, а можна й інакше – як спрямовану на резуль-

тат, що дає бажану користь для того, хто її проводить. У першому варіанті це буде щось на кшталт ініціацій і містерій, у другому – це може бути магія або прохання про допомогу вищих сил. Причому і перший, і другий варіанти тісно переплетені між собою, адже в межах міфічного світобачення незрозуміло, де закінчується переживання і починається дійсність – суб’єктивне ще достеменно не відділене від об’єктивного. Гра тут не відокремлена від серйозного, а міфічний образ – від реального об’єкта. Це така собі “справжня гра”, де творче осягнення дійсності невід’ємне від її реального проживання. Іноді дослідники описують феномени, коли дитина починає “заграватися”, тобто перестає відділяти умовний світ від так званого справжнього світу. Міф у деякому сенсі є постійним заграванням. Для нього умовний план дійсності не відокремлено від самої дійсності.

Діяльність, що має за мету отримання користі, підпорядкована логіці задоволення потреб. Натомість діяльність, спрямована на створення переживання і творчого самовираження, навпаки, є надлишковою. Це не діяльність задля чогось, а самоцінна практика, яка має такий же самоцінний результат – той же мистецький твір або міфічний образ. Вона підпорядкована лише логіці самого буття в його безпосередності “тут і зараз”. Змішування двох логік у міфі призводить до дуже цікавих смислових трансформацій. Як тільки смисл, що відкриває сутнісні аспекти буття, проектується в площину прагматики, його ціннісний зміст стає інакшим – це вже не сутнісні риси самого буття, а їх відображення з погляду актуальних потреб індивіда. Замість смислу-цінності з’являється смисл-оцінка; об’єкт при цьому втрачає свою самозначущість, перетворюючись на роль засобу. Сам по собі він уже не є достатньою спонукуючою для створення переживань, та й переживання перестають бути основним змістом і метою діяльності, перетворюючись на суб’єктивне відображення можливості задоволення потреб – емоційне оцінювання.

Отож у логіці задоволення потреб колишній буттєвий смисл перетворюється на феномен, котрий якнайкраще описав О. М. Леонтьєв. Це так званий *смисл для мене* – відображення об’єкта у його зв’язку з потребами індивіда (чи організма). Щоб не плутатись у термінах, ми надалі розмежовуватимемо описані вище феномени за допомогою термінів “буттєвий смисл” (або “смисл-цінність”) і “потребовий смисл” (або “смисл-оцінка”).

У міфі відбувається перехід від буттєвого до потребового смислу, від аксіологічного до праксіологічного способу сприймання. Міф як прояв цілісного світобачення змішує обидва ці пласти сприймання

реальності – ціннісний і прагматичний. У смисловому плані це означає перехід від чудесного до корисного, від гри як діяльності, спрямованої на процес переживання, до прагматичної роботи як доцільної практики. Міф містить у собі передумови для того, щоб перетворювати життя на чудо. Але життя в біологічному плані підкорено логіці виживання, і ця логіка сама спроможна трансформувати міф – він набуває рис уже не ігрової, а цілком серйозної діяльності.

Будь-який художній образ, за визначенням, є умовним. Він створений задля вираження й донесення смислів і покликаний продовжувати переживання у того, хто його сприймає. Це саме стосується й умовного поля гри. Її завдання і мета – переживання процесу. Як тільки гра починає сприйматися як серйозна робота, вона перетворюється на безсенсову практику, адже її цілі умовні. Тому будь-який ритуал, якщо сприймати його серйозно, стає симуляцією. Він перетворюється на набір рухів, зовсім не сумісний з тими сподіваннями, що на нього покладені. Так само будь-який міф, якщо сприймати його серйозно, обертається на обман, ошуканство.

Але є аспект, у якому хибна дія міфу вимагає вельми серйозного ставлення. Ідеться про ті його перетворення, коли він стає технологією маніпулювання. Справа в тім, що поки міф не втратив своєї естетичної сили, тобто образна його складова все ще залишається мистецькою, він є потужним інструментом пропаганди. Певна думка, певне настановлення, посилені художнім твором, сприймаються зовсім не так, коли б вони були видані безпосередньо. Вони дістають емоційне підкріплення і стають частиною життєвої картини світу. Серед стародавніх міфів є чимало історій явно моралізаторського характеру, які спроможні були формувати схвалювані суспільством настановлення – про повагу до богів, про заборону інцесту, про обов'язок гостинності тощо.

У результаті та невідокремлюваність створеного образу від реального об'єкта, яка надавала міфові життєвої сили і безпосередності в тому випадку, коли він слугував власному творчому самовираженню, обернулася можливостями маніпулятивного впливу і втратою об'єктивності, як тільки міф потрапив у площину прагматики. Міфічну оповідь у буквальному сприйманні починають розуміти як повідомлення, як серйозну інформацію про стан речей. Естетичне, або аксіологічне вираження, набуває статусу онтології. Це вже не художній образ, а реальний образ дійсності, її буквальна репрезентація.

Але зазначені перетворення змінюють і естетичний потенціал самого міфу. Адже зміна смислових змістів, якими він навантажений, із ціннісних на оціночні поступово перетворює його з художнього тво-

ру на регламентаційний припис, на розгорнуте в розповіді настановлення. Втрата художньо-естетичної цінності міфічного образу зрештою вихолощує його статус до знаку. Це є цілком аналогічним тому, як художній образ, який використовують у живій метафорі, згодом перетворюється на формальне позначення об'єкта. І якщо таку стерту метафору ми називаємо мертвою, то і міф, що втратив безпосередню цінність художнього образу, ми називатимемо мертвим. Перетворення образу на знак свідчить про те, що його зміст, тобто колишній смисл, стає значенням. Те, що раніше слугувало вираженням переживань, тепер обернулося на прагматичну характеристику об'єкта. Наприклад, якщо первісно об'єкт здавався чудесним і через міфічний образ "ставав" причетним до божественного світу, то в прагматичному плані це призводило до переведення його в клас позитивних, тотемних, чи, навпаки, негативних, табуйованих, об'єктів. Після цього він ставав частиною культової практики. Скажімо, елемент природного ландшафту, такий як гора чи струмок, міг стати місцем паломництва (пригадаймо джерело Мельпомени на Парнасі), тварина могла обернутися на жертвону чи, навпаки, недоторканну тощо.

Як тільки так званий буттєвий смисл перетворюється на прагматичний, об'єкт у його суб'єктивному сприйманні перестає бути самоцінним, а постає як об'єкт задоволення потреб (про що йшлося вище). Тепер він уже не є чудесним, унікальним і незамінним, а тільки одним з ряду об'єктів певного класу (у найбільш загальному вигляді – корисних чи шкідливих, поганих чи хороших). Його смислова характеристика стає і його класифікацією. І, якщо смисл перетворюється на свідоме значення, усе-таки ця суб'єктивна характеристика об'єкта в ньому не зникає, оскільки значення це і є віднесення об'єкта до певного класу. Класифікація ж у такому випадку здійснюється під кутом зору суб'єктивного ставлення, пов'язаного з безпосереднім досвідом. Це дуже добре ілюструє схема семантичного поділу об'єктів у первісних племенах, для яких саме сфера досвіду була джерелом для категоризації навколишньої дійсності в мові [12]. Тобто суб'єктивний спосіб взаємодії з об'єктом стає передумовою для "об'єктивної", значеннєвої класифікації.

Висновки. Отже, та діалектична єдність суб'єкта і об'єкта, що була властива живому міфіві, для міфу мертвого перетворилася на суб'єктивність у формуванні об'єктних репрезентацій, з одного боку, і на псевдооб'єктивацию ставлень і стосунків, з другого. Аналогія різних аспектів соціальної взаємодії з природними процесами, що раніше створювала відчуття космічної співпричетності, тепер просто заявляє

про свою космогонічність, тобто природну визначеність цієї взаємодії в тому модусі, який є соціально бажаним. Відтак маніпулятивний потенціал мертвого міфу стає запорукою фіксації та відтворюваності суспільних стосунків певного типу.

Розглянувши трансформаційні процеси в міфі, що відбуваються внаслідок переходу від буттєвої до прагматичної логіки, замість схеми образ – смисл – денотат ми отримуємо схему знак – значення – денотат, тобто звичайний *семантичний трикутник*. Постає запитання: чи всяка значеннева система є трансформованим міфом? Для того щоб відповісти на нього, ми маємо відійти від прив'язок до класичного міфу і розглянути отримані вище закономірності в більш широкому контексті, що є темою дальшого аналізу.

Література

1. *Лосев А. Ф.* Диалектика мифа / А. Ф. Лосев // Из ранних произведений. — М. : Правда, 1990. — С. 395–647.
2. *Шеллинг Ф. В.* Философия искусства / Ф. В. Шеллинг. — М. : Мысль, 1966. — 496 с.
3. *Зольгер К.-В.-Ф.* Эрвин. Четыре диалога о прекрасном и об искусстве / К.-В.-Ф. Зольгер ; пер. с нем. — М. : Искусство, 1978. — 432 с.
4. *Кассирер Э.* Избранное: Индивид и космос / Э. Кассирер ; пер. с нем. А. Н. Малинкина. — М. ; СПб. : Унив. книга, 2000. — С. 272–390.
5. *Леви-Брюль Л.* Первобытное мышление // Хрестоматия по общей психологии. Психология мышления / Л. Леви-Брюль. — М. : Изд-во МГУ, 1981. — С. 237–256.
6. *Вундт В.* Миф и религия / В. Вундт. — СПб. : Брокгауз-Эфрон, 1910. — 416 с.
7. *Юнг К. Г.* Душа и миф: шесть архетипов / К. Г. Юнг ; пер. с англ. — К. : Гос. б-ка Украины для юношества, 1996. — 384 с.
8. *Фрезер Дж. Дж.* Золотая ветвь / Дж. Дж. Фрезер ; пер. с англ. — М. : Политиздат, 1986. — 703 с.
9. *Леви-Строс К.* Структурная антропология / К. Леви-Строс. — М. : Наука, 1985. — 536 с.
10. *Тэрнер В.* Символ и ритуал / В. Тэрнер ; сост., вступ. статья и пер. с англ. В. А. Бейшса. — М. : Наука, 1983. — 278 с.
11. *Барт Р.* Избранные работы. Семиотика. Поэтика / Р. Барт ; пер. с фр.; сост., общ. ред. и вступ. ст. Г. К. Косикова. — М. : Прогресс, 1989. — С. 297–319.
12. *Лакофф Дж.* Мышление в зеркале классификаторов / Дж. Лакофф // Новое в зарубежной лингвистике. — М., 1988. — Вып. 23. — С. 12–51.

© **Жовтянська В. В.**

ПАРАДИГМА ЕТНОКУЛЬТУРНОЇ МІФОТВОРЧОСТІ В СОЦІАЛЬНІЙ ПСИХОЛОГІЇ: МОЖЛИВОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ

Конструювання консолідуючого національного міфу розглядається в парадигмі етнокультурної міфотворчості особистості. Оприєвнено антиномії емпіричності та етичності формувального експерименту “Етнокультурна міфотворчість українців як умова створення консолідуючого національного міфу”.

Ключові слова: парадигма, етнокультурна міфотворчість, особистість, консолідуючий національний міф.

Конструирование консолидирующего национального мифа рассматривается в парадигме этнокультурного мифотворчества личности. Объективированы антиномии эмпиричности и этичности формирующего эксперимента “Этнокультурное мифотворчество украинцев как условие создания консолидирующего национального мифа”.

Ключевые слова: парадигма, этнокультурное мифотворчество, личность, консолидирующий национальный миф.

The constructing of consolidating national myth is reviewed in the context of a personal ethno-cultural myth creation of personality. The antinomies of empirical concept and ethics of forming experiment are presented objectively “Ethno-cultural myth creation of Ukrainians as a condition of creation of consolidating national myth”.

Key words: the paradigm, ethno-cultural myth creation, personality, the consolidating national myth.

Проблема. Сучасний етап становлення цивілізації вирізняється стрімкими змінами культурних, ціннісних основ життя. На наш погляд, це закономірний етап розгортання творчого потенціалу особистості та спільноти, який, ще не будучи означений науковими засобами, оприєвнюється в міфологічних формах у процесі етнокультурної міфотворчості суб’єкта.

Здійснюючи пошук системо- і сенсопокладальних факторів актуального історичного моменту й, відповідно, визначаючи парадигми (“зразки”) його осмислювання й переживання, слід наголосити на критерії їх пояснювальної і прогностичної валідності для вивчення життєздійснення окремої особистості та етнічної спільноти як суб’єктів [1]. На наш погляд, цьому критерію відповідає парадигма етнокультурної міфотворчості в соціальній психології. Т. Кун та І. Лакатос розглядають парадигму як сукупність теорій, що складають

метатеоретичну єдність. Остання базується на певних онтологічних і гносеологічних ідеалізаціях та настановленнях, поширених у науковій спільноті. Ми пропонуємо як таку ідеалізацію розглянути міфотворчість.

Мета статті: окреслити основні методологічні принципи парадигми етнокультурної міфотворчості в соціальній психології та обґрунтувати її евристичний і формувальний потенціал.

Завдання: 1) з'ясувати можливості конструювання національного міфу в парадигмі етнокультурної міфотворчості особистості; 2) оприятити антиномію емпіричності та етичності формувального експерименту “Етнокультурна міфотворчість українців як умова створення консолідуючого національного міфу”.

Кожна етнічна чи національна спільнота, виходячи із власної знаково-символічної світоглядної системи, конструє свій історичний наратив. Він складається переважно з емоційно резонуючих подій, історичних явищ та видатних особистостей, які набули статусу символу в національній традиції. На часі розроблення креативних етнокультурних наративів як “технологій паралельної ментальної імплементації сучасних життєздатних сценаріїв усебічного поступу України і нівелювання дії обмежувальних, непродуктивних моделей суспільної поведінки” [2, с. 321]. Одною з таких технологій є формувальний експеримент створення консолідуючого національного міфу.

Освоєння життєвого простору як суб'єктивної соціальної реальності неможливе без формування в масовій свідомості референтних персоніфікованих образів-зразків, що слугують компонентами ідентифікаційного процесу. Через вибір та означення певних історичних реалій особистість намагається освоїти новий соціальний простір, витворюючи зв'язок між минулим, сьогоденням та проекцією майбутнього, і сконструювати таку модель історичного минулого, яка найбільше відповідає її потребам у сьогоденні. Саме термін “історична пам'ять” найчастіше використовують для пояснення цілої низки суспільних феноменів, пов'язаних із соціальним конструюванням та репродукуванням історичного минулого, у своїх працях М. Гальбвакс, Дж. Гіллс, С. Крейн, Ю. Рюзен та ін.

Сучасні вітчизняні дослідники, зокрема О. Г. Злобіна, В. О. Тихонович, розглядають Україну як суб'єктивну соціальну реальність, що постає через життєві стратегії особистості в складних умовах суспільної кризи [3; 4]. До цього наукового дискурсу, на наш погляд, важливо додати поняття “національний міф”. Конструювання консолідуючого національного міфу крізь призму етнокультурної міфотворчості особистості дає змогу не тільки задовольнити потребу

національної інтеграції, а й врахувати запит сучасної молоді бути суб'єктом соціально-історичних процесів.

Національний міф постає як концентрований досвід спільноти, що сприяє реалізації культурно-історичного та соціально-психологічного потенціалу особистості, є основою для формування її соціальної та громадянської ідентичності. Фрагменти національного міфологічного наративу акумулюються в текстах культури, що уможливує “не тільки їх упорядкування, а й транслявання в культурному просторі завдяки наративній ідентифікації особистості” [5, с. 231]. Важливо підкреслити, що особистість реалізує себе через посередництво витворів культури і таким чином творчо синтезує власний, особливий образ культури в *індивідуальному авторському міфі*. Індивідуальний авторський міф є продуктом етнокультурної міфотворчості особистості. Етнокультурна міфотворчість особистості – це процес створення суб'єктивного міфологічного простору, що корелює з певним типом культурно-історичного, етносоціального та екзистенційного досвіду, відбитого в різних текстах (наративах, поведінці і, ширше, у життєвому шляху в цілому).

Ми трактуємо індивідуальний авторський міф як переважно усвідомлюваний суб'єктом трансцендентний акт цілісного охоплення суб'єктивного екзистенційного досвіду (зокрема особистої міфології, особистісних смислів, свого покликання, ідеї, місця у світі тощо), що об'єктивується найчастіше в автонаративі. Пізнаючи через інтерпретацію тексту власного життєвого шляху зміст особистого і колективного несвідомого, особистість розширює межі уявлень про себе та про власну культуру, самовизначається щодо культурних зразків.

З поняттям культурного зразка співвідносні поняття базисних культурних сценаріїв і картин світу [6]. На основі базисних культурних сценаріїв створюються особистісні сценарії, синтезуються автонаративи. Сприймання та інтерпретування культурних явищ суб'єктами культури супроводжується процесами індивідуального і культурного розуміння, “перекодування” символіки, символічним “присвоєнням” культурних форм, самоідентифікацію через ці форми і, отже, перетворення їх у значущий елемент культурної традиції. Таким чином, конструювання консолідуючого національного міфу кризь призму етнокультурної міфотворчості особистості може бути цілеспрямованою практикою створення континууму міфологічних автонаративів суб'єктів культури. У цьому процесі оприявнюється сукупність певних методологічних принципів.

Розгляньмо *основні методологічні принципи парадигми етнокультурної міфотворчості*, застосовувані у створенні консолідуючого національного міфу.

Суб'єктність. Висловлювання розглядають як акт особистісної активності і як учинок [1]. При цьому важливі семантико-синтаксичні відносини: “хто говорить?”, “чому?” і “навіщо?”. Кожному суб'єктові картина світу відкривається з його унікально-буттєвої перспективи бачення, тому будь-яка авторська теорія обґрунтовує власну істину. Хоча відповідальність винесено за дужки постмодернізму, але це означає, що вона апріорно має визнаватися автором (суб'єктом). Застосування методологічних принципів постмодернізму в парадигмі етнокультурної міфотворчості знімає опозицію суб'єктності – контекстуальності, тому що суб'єкт-автор “дозволяє” різноманітним контекстуальним змістам вільно поєднуватися, накладатися один на один і навіть конфліктувати у власному індивідуальному міфі. Ця позиція “небайдужого спостерігача” міфотворчого процесу, який виявляє власну інтенціональність, волюючи зануритися у несвідомі вмісти “Я” та етнокультурної спільноти під час дискурсивної практики й здобути таким чином нову варіацію індивідуального і колективного міфу, без сумніву, вимагає високого рівня суб'єктності.

Врахування присутності Іншого. Точна атрибуція висловлювання суб'єктові, що може не збігатися зі свідомим “Я” (Его), тобто може відбуватися “подвоєння” учасників діалогу. Присутність Іншого – складова частина мовлення суб'єкта; звідси впливає розщеплення, що має конституювальне (для суб'єкта) та структурувальне (для дискурсу) значення. У лінійному мовленнєвому ланцюжку має місце спонтанна поліфонія, через яку можна виявити сліди несвідомого. Суб'єкт “не знає” змісту висловлювання і не усвідомлює цілком коногативну семантику вимовленого. У мовленні постійно є “надлишок змісту” порівняно з тим, що хотілося висловити (“відлуння вимовленого”).

Ідеологічність. Мовлення містить приховані ідеї, вплив яких обумовлює смисл висловлювань, що утворюють дискурс. Ідеї як вторинні означувальні дискурсу висвітлюють прихований зміст мовлення, здатний замінити і витіснити наявний у будь-який момент.

Інтенціональність. Передбачає врахування інтенцій висловлювань та інтенцій значущих переживань, які їх супроводжують. Феноменологічний аналіз дає змогу розрізнити зазначені типи інтенцій. Як правило, навіть невеликі за обсягом фрагменти дискурсу можуть містити безліч різних, часто протилежно спрямованих і навіть взаємовиключних намірів і прагнень.

Суттєвим є контекст автонаративу “Я в українському сьогодні та майбутньому”, тобто позиція оповідача, конкретна ситуація породження наративу, наявність певного слухача тощо. Включення інтерпретації в комунікативний контекст перетворює діалог на засіб прояснення особистісних смислів, значень партнерів комунікації.

Неусвідомлювані інтерпретаційні схеми одного з учасників взаємодії стають предметом аналізу, рефлексії, обговорення. Це потребує від співрозмовників усвідомлення і роз'яснення не лише результатів розуміння висловлювань іншого, а й власних контекстів і тих інтерпретаційних схем, у які ці контексти були включені. У цьому випадку інтерпретація перетворюється у витлумачування, яке передбачає розгорнуту рефлексію не тільки повідомлення, що сприймається, а й власних інтерпретаційних процесів та їх роз'яснення Іншому [5].

Основною метою участі у формуальному експерименті “Етнокультурна міфотворчість українців як умова створення консолідуючого національного міфу” є закріплення, бажано образне, метафоричне, символічне, особистісних новоутворень та відкоректованих міфологічних уявлень про власну самореалізацію в культурі. Як вважав Р. Барт, найкращим засобом опрацювання міфологічних змістів є їх повторна міфологізація: для цього слід зробити вже існуючі міфологічні змісти відповідною точкою у створенні наступної семіологічної системи, а саме життеструктуруючого міфу про гармонійний розвиток української особистості у власній державі. Саме на цій основі, на наш погляд, слушно формувати консолідуючий національний міф в умовах трансформаційних змін. Індивідуальний авторський міф особистості зазвичай є описом не тільки пройденого життєвого шляху, а й співвідношенням минулого з майбутніми особистісними та професійними зверненнями. Саме очікуване майбутнє у вигляді актуальних життєвих завдань забезпечує людині єдність і цілісність її біографії в просторі національної культури.

Принцип інтеракційно-феноменологічного бачення джерел колективної суб'єктності, за В. О. Васютинським [7], передбачає обопільне суб'єктне зумовлення, проникнення у внутрішній світ один одного шляхом емоційно-інтелектуально-інтуїтивного резонансу з енергіями певної соціальної структури в собі та в інших учасниках, які її актуалізували. Така комунікація як стан “спільно взаємодійного” перебування у світі уможливорює оприявлення загального сенсу вчинку етнокультурної міфотворчості в єдності його індивідуального і соціального моментів. Цей процес сприяє встановленню більш тісного зв'язку особистості з умістами несвідомого (особистого і колективного) й таким чином змінює саму особистість, робить її більш цілісною, вмотивованою на творчий саморозвиток. Останнє, на нашу думку, досягається своєрідною ініціацією в індивідуальний авторський міф, який, між іншим, постає як продукт спільного вчинку. Спільний вихід за межі буденності в простір міфотворчості, а також екзистенційні переживання етнокультурної тотожності підсилюють причетність особистості і малої групи до цілей та перспектив української спільноти.

Алгоритм експерименту передбачає такі етапи:

1) синтезування позитивної міфологічної історії України від найдавніших часів до сьогодення з попереднім означенням вузлових, переломних подій у її реальній історії (п'ятнадцять подій). Бажано співвіднести виділені групою постаті видатних українців з певними історичними подіями;

2) об'єктивація негативних сценаріїв української історії з огляду на реальні факти, режисування їх у позитивному ключі за принципом “якби”;

3) створення консолідуючого національного міфу на основі етнічних автонаративів учасників експерименту.

Ведучий формувального експерименту інтегрує в один текст подані заздалегідь етнічні автонаративи окремих учасників. Під час заняття він пропонує цей попередній варіант групі, заохочуючи її до інтенсивного обговорення, внесення змін та доповнень. У ході групової дискусії група приходять до спільної точки зору щодо консолідуючого національного міфу. *Об'єднання автонаративів учасників формувального експерименту в єдиний дискурс* потребує враховування кількох важливих моментів.

Позиційна єдність, що задає певну формацію дискурсу (спільний вчинок як об'єднання в спільній “точці зародження” дискурсу) і конститує колективного суб'єкта дискурсу. Комплекс дискурсивних формацій у цілому визначає “універсум” висловлюваного. Зв'язок між різноманітними дискурсивними формаціями окреслює певну колективну ідентичність. Учасник експерименту як агент дискурсу не завжди говорить “від свого імені”. Його статус суб'єкта висловлювання визначається тією дискурсивною формацією, в якій він опиняється. Розмаїтість дискурсивних формацій не випадкова, а детермінована ядром стійких змістів, конфігурація яких складає культурну тему етносу. Актуальний дискурс завжди співвідноситься з “уже сказаним” і “вже почутим” і спирається на стійкі індивідуально-значеннєві системи учасників експерименту. Для того щоб змінити смисл відповідно до раптово виниклого наміру, у розпорядженні суб'єкта дискурсу є інакомовлення в мовленні (перифраз). Інакомовлення дає змогу спостерігати зв'язок між різними позиціями колективного суб'єкта, а також фіксувати переходи з однієї дискурсивної формації в іншу. Суккупність перифраз задає експозиції між змістами в різних дискурсивних формаціях. За допомогою інакомовлень смисли (і суб'єкти) зближуються і виникає єдина міфологічна конструкція як система зв'язків між різними дискурсивними формаціями.

Зміст висловлювання формується в процесі, детермінованому законами мови (що не підлягають логіці суб'єкта). К. Леві-Строс, на-

приклад, розглядав ментальні структури, або “структури розуму, що існують у феноменах культури і насамперед у мові”. У дискурсивній практиці “усе відбувається таким чином, наче мова сама по собі посталяє елементи”, необхідні для створення колективного суб’єкта та його ідентифікації (цит. за: [8]). Відбувається розподіл суб’єктивного семіотичного простору і формується зона висловленого (явного) й відкинутого (невисловленого, потаємного). Відкидаються (як другорядні, неважливі) “незручні” аспекти змісту. У дискурсивній практиці спостерігається феномен “перетворення часу”: з’єднання змісту актуальних висловлювань з минулими і майбутніми формаціями індивідуального дискурсу.

Замовчування. Боротьба змістів і порушення свободи пересування з однієї дискурсивної формації в іншу, як правило, пов’язані із замовчуванням. Замовчування – це уникнення певних змістів, у результаті чого в мовленні виникають певні семантичні зони (позиції суб’єкта), які учасник дискурсу не в змозі зайняти (табу). Ведучий експерименту може озвучити ці позиції, повертаючи втрачені змісти в спільний дискурс. Він же долає “примус до інтерпретації” (однієї з можливих, котра видається співрозмовникові єдино правильною). Несвідома ідеологія в мовленні учасників утворює значеннєве і семантичне ядро їхньої індивідуальної міфотворчості, а мотивація до авторського міфотворення визначається готовністю до усвідомлення цієї ідеології.

Суб’єкт, сконцентрувавшись на самому собі (на значущій для нього проблемі самореалізації в українській культурі), у процесі вироблення смислу розглядає себе як сукупність зв’язків між різними дискурсивними формаціями. У ході експерименту важливо розуміти смисл як незаповнений, вільний для множинності інтерпретацій. Асимілюючи результати такої інтерпретативної взаємодії, учасник формуального експерименту в підсумку розвиває здатність включати у свій дискурс зроблені разом із групою відкриття, які пояснюють справжню природу труднощів щодо етнічної самоідентифікації. Це дає змогу зробити необхідні висновки для подолання зазначених проблем.

Оприямиуючи антиномію емпіричності та етичності формуального експерименту “Етнокультурна міфотворчість українців у процесі створення консолідуючого національного міфу”, зазначимо деякі важливі моменти.

Як не парадоксально, але для того, щоб деконструювати історичний міф, критик часто мусить його попередньо створити; “реставратор” матеріалу міфу непомітно стає його співавтором – причому співавтором такої форми міфу, яка найзручніша для критики. За такого психологічного настановлення “наукові” формування деміфо-

логізатора перетворюються на засіб радикалізації поглядів Вони-групи, доведення їх до рівня міфологічно-універсальних. Він схильний приймати часткове за загальне, периферійні елементи – за структуротворчі, сміливо означає й теоретично постулює те, що сам творець автентичного тексту приймає з усіма належними застереженнями (наприклад, як ситуативну, а не абсолютну правду).

Аналіз міфу – це така ж інтерпретація, як інтерпретація зовнішніх подій за допомогою міфу. Міф не виключає реальності, але й не вичерпує її, тому проблема історичних референцій, подієвих відповідників міфу, виявляється недругорядною, особливо у конфліктогенних зонах культури. Коли автор пише про історію як про суцільний набір міфологем, його легко запідозрити в антипатії та неповазі до етнокультурної групи. Як правило, пишуть про власну “історію” і чужу “міфологію”. Коли ж дослідник вивчає “власну міфологію”, то має особливо уважно стежити за можливими ідеологічними пастками й усвідомлювати, що суспільство вимагатиме від нього численних пояснень. Проект “український міф” потребує учасників без комплексів жертви і страху вічного ідеологічного переслідування, інтерпретаторів, здатних визнавати за міфом позитивні потенції означування. Саме тому слушно звернутися до молоді з пропозицією долучитися до створення консолідуючого національного міфу України.

Міф – це не лише те, що з раціонального погляду видається напівправдою, перебільшенням, випередженням подій. Це те, що з емоційного погляду є правдою. Свідомо реципієнт прагне до “об’єктивності”, підсвідомо ж хоче емоційної правди. Обслуговування такої амбівалентності гарантує тривалий еволюційний процес міфотворення. Основний висновок наукових дискусій щодо міфу як антропосеміологічного феномена зводиться до ідеї розвитку його культури. Ця культура полягає у конвенціалізації сфер доречності міфу, розмежуванні тих ділянок осмислення досвіду, у яких міф доречний і бажаний, і тих, де він стоїть на заваді концептуальному прогресові. Код міфу відповідає потребам соціальної розбудови і солідаризації доти, доки він не блокує освоєння інших соціальних та епістеміологічних кодів.

Висновки. Результатом нашого дослідження стало формулювання основних постулатів парадигми етнокультурної міфотворчості. Якщо розглядати буття суб’єкта в культурі як реалізацію несвідомих культурних “першооснов” – архетипів – і одночасне утвердження себе як автора-інтерпретатора культурного тексту, то стає природною етнокультурна міфотворчість особистості, тобто оперування культурно обумовленими поняттями-образами в пізнанні зовнішнього і внутрішнього світу та створення суб’єктивного міфологічного простору, який

корелює з екзистенційним досвідом особистості і сприяє самоконструюванню “Я”. Саме в суб’єктивному міфологічному просторі особистості відбувається моделювання можливого майбутнього етнічної спільноти: це органічно співвідноситься з творчістю індивідуальних цінностей і трансляцією їх у ціннісно-смысловий простір культури. Формування етнічної ідентичності шляхом етнокультурної міфотворчості особистості відповідає запитам саморозвитку представників молодого покоління, покликаною відповісти власною життєтворчістю на виклики культурної глобалізації.

Спільно-вчинковий механізм індивідуального авторського міфотворення у формуальному експерименті “Етнокультурна міфотворчість українців як умова створення консолідуючого національного міфу” має ключове значення. Оскільки при постановці контекстуально обумовлених національним міфотворенням життєвих завдань особистість виразно інтенціюється і стає оповідачем, вона створює і ретранслює індивідуально-авторський міф, “співпрацюючи” з колективним суб’єктом, групою та етнонаціональною спільнотою. Таким чином, автонаратив “Я” в українському сьогоденні та майбутньому є частиною соціально-історичного та індивідуально-психологічного контекстів, у яких особистість будує себе і свій життєвий світ.

На етапі створення консолідуючого національного міфу, звісно, виникають дискусії стосовно історичного шляху української нації. У процесі діалогу можлива зміна інтерпретацій значущих для національного міфу подій, і це, у свою чергу, спричинюється до трансформації автонаративів учасників діалогу. Синтез індивідуальних авторських міфів у консолідуючий національний міф спонукає до узгодження різних моделей етнокультурної реальності. Текст консолідуючого національного міфу слід будувати так, щоб він активізував особистий досвід, особистісні вибори учасників експерименту. Отже, парадигма етнокультурної міфотворчості в соціальній психології акцентує методологічний принцип суб’єктності, легалізує суб’єктивний досвід. До її переваг, безумовно, належать метафоричність дискурсу, синкретичність думки, експерименти зі стилем, характерні для перехідних і кризових моментів у житті суспільства.

Література

1. Татенко В. О. Соціальна психологія впливу : монографія / В. О. Татенко. – К. : Міленіум, 2008. – 216 с.
2. Карпенко З. С. Аксиологічна психологія особистості / З. С. Карпенко. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2009. – 512 с.
3. Злобіна О. Суспільна криза і життєві стратегії особистості / О. Злобіна, В. Тихонович. – К. : Стило, 2001. – 237 с.

4. *Тихонович В.* Україна як суб'єктивна соціальна реальність / В. Тихонович // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2002. – № 4. – С. 134–155.
5. Проблемы психологической герменевтики / под ред. Н. В. Чепелевой. – К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2009. – 382 с.
6. *Розин В. М.* Личность как учредитель и менеджер “себя” и субъект культуры // Человек как субъект культуры / В. М. Розин. – М. : Наука, 2002. – С. 42–112.
7. *Васютинський В. О.* Інтеракційна психологія влади / Вадим Васютинський. – К. : Вид-во Київ. славіст. ун-ту, 2005. – 492 с.
8. *Калина Н. Ф.* Универсум ментальности современника // Лики ментальности и поле политики : монография / Н. Ф. Калина, Е. В. Чёрный, А. Д. Шоркин. – К. : Агрпромовдав України, 1999. – С. 28–38.

© Яремчук О. В.

О. В. Полунін

БЕЗПЕРЕРВНЕ ВІЛЬНЕ ВІДМІРЮВАННЯ ЯК МЕТОД ДОСЛІДЖЕННЯ СУБ'ЄКТИВНОГО ТЕПЕРІШНЬОГО

Пропонується новий метод дослідження суб'єктивного теперішнього – безперервне відмірювання. Як особливість методу визначено його звернення до безпосереднього переживання плину часу, до потоку свідомості випробуваного. Наводиться обґрунтування методу, процедура його застосування та інструкція для випробуваного; розглядаються підходи до кількісного і якісного аналізу отриманих за допомогою методу даних.

Ключові слова: психологічний час, суб'єктивне теперішнє, метод безперервного відмірювання теперішнього.

Предлагается новый метод исследования субъективного настоящего – непрерывное отмеривание. Как особенность метода определено его обращение непосредственно к переживанию течения времени, к потоку сознания испытуемого. Приводится обоснование метода, процедура его применения и инструкция для испытуемого; рассматриваются подходы к качественному и количественному анализу полученных с помощью метода данных.

Ключевые слова: психологическое время, субъективное настоящее, метод непрерывного отмеривания настоящего.

The new method of free continuous measurement of subjective present time is proposed. This method addresses to the subject's experience of flowing time, to the stream of consciousness. The author presents the theoretical justification of the method, explains the way of its application, and gives the

example of instruction for a subject. The main approaches to the quantitative and qualitative analyses of obtained by this method data are discussed.

Key words: psychological time, subjective present time, method of free continuous measurement of subjective present time.

Проблема. Значний інтерес для сучасної наукової спільноти становлять дослідження суб'єктивного теперішнього, котре можна розглядати як осягнення індивідом реальності й розгортання відтак ним своєї діяльності. Попри безпосередню даність і зрозумілість часу, що зазначав іще Блаженний Августин, та попри безпосередність досвіду переживання теперішнього, питання про те, що ж таке теперішнє, яким чином слід визначати його межі і яка його тривалість, заслуговує на особливу увагу. Сприймання навколишнього світу, осмислення минулого і планування майбутніх дій стають можливими саме в межах теперішнього. Теперішнє – це своєрідне вікно свідомості, через яке особа осягає саму себе і перебіг подій у навколишньому світі, як вважають Е. Пьоппель [1–4] та Е. Рунау [5]. Теперішнє визначає межі безпосереднього розгортання діяльності як у її найпростіших формах, так і у формі складних суспільно значущих учинків, дій. Воно своєрідна сцена, на якій розгортається кожна подія людського життя. Отже, для розуміння того, що відбувається в теперішньому, попри його певну очевидність, потрібно не тільки знайти відповідь на запитання, що таке теперішнє, а й метод, придатний для вивчення суб'єктивного теперішнього.

Проблема суб'єктивного теперішнього цікавила і цікавить багатьох дослідників. Тему теперішнього висвітлюють у своїх працях В. Джеймс, В. Штерн, П. Фресс, Дж. А. Мішон, Р. Блок, а також Е. Пьоппель і Б. Й. Цуканов. Вони намагаються головним чином розкрити сутність теперішнього і дати відповідь на запитання про його тривалість. Однак загально визнана концепція суб'єктивного теперішнього так і не склалася до сьогодні. Зберігаються помітні розбіжності щодо визначення його тривалості. Одна з причин такого стану речей полягає у використанні різних методів для вимірювання тривалості теперішнього та уникненні розгорнутої дискусії щодо валідності цих методів.

Мета статті: обґрунтувати метод безперервного відмірювання – новий інструмент дослідження суб'єктивного теперішнього; розглянути особливості й позитивні сторони запропонованого методу, розробити процедуру його застосування та підходи до аналізу отриманих за його допомогою даних.

Дослідження суб'єктивного теперішнього. Підходи в дослідженнях суб'єктивного теперішнього варіюють від психофізичних процедур до експериментальних досліджень у межах когнітивної па-

радигми. Вони відображають методологічну різноманітність у визначенні теперішнього. У психофізиці для вимірювання тривалості теперішнього випробуваному послідовно демонструють пару стимулів і ставлять завдання порівнювати, наприклад, їхню гучність. Як незалежною змінною маніпулюють при цьому часовою відстанню між презентованими стимулами. Відстань, при якій випробуваний не може коректно виконувати порівняння стимулів, приймають як межу теперішнього. При цьому дослідник виходить із припущення, що в межах одного теперішнього випробуваний здатен виконувати операцію порівняння властивостей стимулів. Таким чином здатність випробуваного порівнювати стимули, а не його переживання плину часу покладається в основу визначення теперішнього.

Спіраючись на ідею безпосередності сприймання в межах теперішнього, П. Фресс у своїх дослідженнях із відтворення акустичних стимулів складної організації приходив до висновку, що тривалість теперішнього не перевищує 5 секунд [6]. Як метод він використав відтворення акустичних стимулів різного рівня складності. А за критерій перевершення стимулом тривалості теперішнього було взято нездатність випробуваного коректно відтворювати заданий стимул. Зауважимо, що попри можливий вплив стимулів на переживання часу і тривалість теперішнього не можна з упевненістю стверджувати наявність прямого зв'язку між здатністю відтворювати інтервал і переживанням суб'єктивного теперішнього. До того ж переживання часу як таке не потребує наявності специфічних стимулів.

Німецький психолог Е. Пьоппель, досліджуючи суб'єктивне теперішнє, поставив цілу низку експериментів [1–2]. Предметом його уваги стали часова структура поведінки, часова побудова усної мови і ритміка поезій. Він прийшов до висновку, що поведінка є структурованою в часі. Патерни поведінки змінюються кожні 3 секунди, і саме цей інтервал Пьоппель інтерпретує як суб'єктивне теперішнє. Більш розгорнутий погляд на концепцію теперішнього, запропоновану дослідником, та аналіз її базових феноменів подано в статті “Концепція суб'єктивного теперішнього Е. Пьоппеля: критичний погляд” [7].

Український дослідник Б. Й. Цуканов, який увів поняття власної одиниці часу (τ), визначав тривалість теперішнього як 4τ [8; 9]. Однак тривалість теперішнього він обчислював швидше через підбір коефіцієнта множення для τ , так щоб результат множення з урахуванням середнього значення ($\tau_{\text{ср}} = 0,9$) був у межах тривалості теперішнього, визначеної іншими дослідниками.

Узагальнюючи, зазначимо, що вимірювання тривалості суб'єктивного теперішнього в наведених прикладах полягає в тому, що ту чи іншу змінну, яка варіюється в експерименті (порівнюваність стимулів, відтворюваність певної організації стимулів або часового

патерну поведінки), приймають як параметр для визначення часових меж суб'єктивного теперішнього. Однак поза увагою залишається саме переживання теперішнього, релевантний внутрішній досвід випробуваного. У жодному із зазначених досліджень не було порушено питання про відповідність отриманих результатів безпосередньому досвідові випробуваного. Більше того, у згаданих дослідженнях було проігноровано такі невід'ємні риси переживання часу, як суб'єктивність, динамічність і спонтанність. Це вказує на недолік використаних у них методів і пояснює невірність узгодженої позиції щодо визначення суб'єктивного теперішнього.

Вимоги до нового методу дослідження теперішнього. Існує досить багато різних методів, які застосовують у дослідженнях суб'єктивного теперішнього. Тож чи дійсно ми потребуємо ще одного? Очевидно, що так, бо більшість наявних методів стикаються з проблемою валідності, яку досі системно не вивчали. Наявні методи в кращому випадку є валідними щодо якогось одного аспекту часового досвіду. Розробляючи ж новий метод, варто зважити на те, яким саме вимогам він має відповідати. Розроблення нового методу стикається з основним викликом – реальної раціональної дефініції часу як об'єкта наразі не існує. Тому складно запропонувати експериментальну процедуру, яка могла б виступати в ролі методу дослідження цього об'єкта із задовільною конструктивною валідністю. Щоб уникнути такої ситуації, розгляньмо методологічну проблему досліджень часу в психології (рис. 1).

Успішність існуючих підходів (А та В) до розроблення експериментальних процедур визначається відповідністю методу порушеній проблемі. Валідність методів, розроблених у рамках підходу В, забезпечується їхньою репрезентативністю щодо досліджуваних процесів.

Отже, проблема валідності методу виникає тому, що досі немає реальної раціональної дефініції часу. Методи, які було розроблено на основі фізичного розуміння часу і первинності фізичного часу, як правило, демонструють очевидну валідність. Такі методи відображають вивчення психологічного часу за логікою “від фізичного часу до часу психологічного”. Попри десятиріччя плідної експериментальної роботи, яка спиралася на цю логіку (див. дослідження П. Фресса, Дж. Золтоброцки, Г.-Г. Гайслера, Д. Г. Елькіна, Б. Й. Цуканова та багатьох ін.), сьогодні варто подивитися на час як на можливий продукт функціонування психіки індивіда, як на когнітивно сформований “інструмент” підвищення адаптації організму. Слід звернутися до переживання часу як однієї із засад підвищення керованості організму на підставі згенерованих когнітивною системою метафізичних складових парадигми та світогляду. У цьому сенсі наявні методи репрезентують своєрідне віддалення від безпосереднього досвіду пе-

реживання плину часу. Вони швидше слугують прикладом парадигмальної підлеглості психологічних досліджень фізичній парадигмі. Такий методологічний підхід збігається більше з підходом **A** (див. рис. 1).

Рис. 1. Методологічна проблема досліджень переживання часу в психології і два методологічні шляхи (A та B) розроблення експериментальних процедур

Підхід **B** полягає у зверненні до безпосередньо даного часового досвіду. Будь-яка дефініція часу з малою вірогідністю відповідатиме вимогам до реальної раціональної дефініції, тому валідність методу повинна забезпечуватись через його максимальне наближення до безпосереднього досвіду переживання плину часу. Цей підхід можна позначити як забезпечення валідності через репрезентативність процедури дослідження щодо досліджуваного об'єкта. Метод, який спиратиметься на репрезентативність щодо переживання теперішнього матиме кращу валідність і дасть змогу виявити нові феномени в пере-

живанні часу [10–12]. Думку щодо необхідності нового підходу в дослідженнях часового досвіду ми вже висловлювали раніше [13]. Отже, зберігається актуальність потреби в методі, який у найкращий спосіб відповідав би характеристикам переживання часу і при цьому уможлилював доступ до безпосереднього досвіду плину часу в умовах лабораторії. Задля визначення основ та сутності такого методу звернімося до характеристик переживання часу.

1. Переживання плину часу властиве людині і являє собою один із базових феноменів внутрішнього досвіду [15; 16], тож завдання нового методу полягає в тому, щоб максимально наблизитися і *приєднатися до внутрішнього досвіду, до переживання плину часу даного в потоці свідомості*. Звідси випливає одне з правил розроблення інструкції для випробуваного: заглибитись у досвід особи, приєднатись до наявного переживання плину часу та актуалізувати переживання плину часу до свідомого відображення.

2. Переживання плину часу є своєрідним фоном для більшості інших переживань, думок, почуттів, а тому новий метод повинен *зберегти роль фону* для переживання часу і мінімально порушувати потік свідомості випробуваного. Коли йдеться про розроблення інструкції, то це означає вимогу дотримання сумісності інших видів діяльності з процедурою дослідження переживання плину часу. До цього ж додається вимога мінімального порушення зазвичай наявних у потоці свідомості думок, відчуттів, переживань.

3. Новий метод має бути спрямований на суб'єктивність переживання часу. Це означає відмову від зазвичай наявного стремління досягти повної відповідності відмірюваних інтервалів інтервалам фізичного часу, які було наперед задано випробуваному. За таким методом переживання плину часу має прийматися таким, яким воно є за своєю природою. Інструкція нового методу повинна робити наголос на суб'єктивності переживання плину часу і зменшувати роль зазвичай присутньої вимоги щодо точності вимірювання.

4. Переживання плину часу не потребує ніяких певних стимулів, тому новий метод має покладатися на процедуру, яка не передбачає безпосереднього використання стимулів, особливо у вигляді інтервалів фізичного часу. Немає сенсу намагатися щось викликати через стимуляцію, що існує вже як таке і без цієї стимуляції. В інструкції ця вимога має задовольнятися через наголошування на інтуїтивній зрозумілості і суб'єктивності переживання плину часу.

5. Переживання часу є процесом із власною динамікою, отже, новий метод повинен уможлилювати вимірювання зазначеної динаміки, а також якісний і кількісний її аналіз. На рівні інструкції для випробуваного це означає імплементацію принципу: випробуваний має слідувати своєму наявному в потоці свідомості переживанню плину часу і відображувати його динаміку з усіма можливими

спонтанними флуктуаціями. Метод, який орієнтується на динаміку і безперервне отримання відповідних даних, повинен подавати результати відмірювання як безперервну послідовність відмірювань. Безперервність слід розуміти в даному випадку в тому сенсі, що відмірювані інтервали мають іти один за одним без будь-якого переривання, наприклад, наданням стимулів з боку дослідника. Кінець щойно відміряного інтервалу стає початком наступного інтервалу.

Вільне безперервне відмірювання тривалості теперішнього.

Задля максимальної відповідності процесу вимірювання перебігу до переживання часу було обрано процедуру, в якій випробуваний сам розкриває і маніфестує через процедуру відмірювання своє переживання теперішнього. Процедура відмірювання уможлиблює дотримання більшості властивостей переживання плину часу, таким чином досягається репрезентативність процедури до перебігу переживання часу. Для реалізації цієї експериментальної процедури було розроблено спеціальну *інструкцію для випробуваного*, яка спирається на характеристики переживання плину часу (табл.).

Таблиця

Інструкція для відмірювання тривалості суб'єктивного теперішнього

Інструкція з дослідження тривалості суб'єктивного теперішнього	Коментарі
<p>Дякуємо за Вашу участь у дослідженні сприймання часу. Уважно ознайомтесь, будь ласка, з наведеною нижче інструкцією.</p> <p>З власного досвіду Вам відоме переживання часу, переживання теперішнього, переживання плину моментів “тепер”, які йдуть один за одним. Момент “тепер”, переживання теперішнього дано Вам у суб'єктивному сприйнятті. Ви можете сприймати тривалість моменту “тепер” у свій власний спосіб, Ви можете його відчувати, переживати його плин, чути його як певну звукову гаму тощо. Важливо при цьому, щоб Ви занурились у своє власне переживання плину часу, у своє відчуття моменту теперішнього.</p> <p>Цілком нормально, якщо Ви не можете повністю зрозуміти, як саме Ви переживаєте плин часу, як саме розгортається момент “тепер”. Головне, що Ви можете переживати плин моменту “тепер” у будь-якій властивій Вам формі. Довіртеся своєму власному відчуттю плину часу і просто йдіть за ним, ідіть за своїм відчуттям моменту “тепер”.</p>	<p>Звернення уваги випробуваного на наявне у нього переживання плину часу. Активізація переживання теперішнього</p> <p>Приєднання до переживання теперішнього</p>

Інструкція з дослідження тривалості суб'єктивного теперішнього	Коментарі
<p>Ми просимо Вас відмірювати тривалість моменту “тепер” саме так, як Ви це відчуваєте у своєму суб'єктивному переживанні плину часу, як Ви сприймаєте цей момент у своєму потоці свідомості. Тривалість моменту “тепер” може залежати від різних суб'єктивних та об'єктивних факторів. Через це просимо Вас кожний пережитий Вами момент “тепер” сприймати як правильний. Прийміть Ваше сприйняття моменту “тепер” таким, яким воно є, таким, яким воно постає в потоці досвіду.</p> <p>У ході відмірювання тривалості суб'єктивного теперішнього забороняється лічити в будь-якій формі. Унікайте, будь ласка, лічби у всіх формах, довіртеся своєму суб'єктивному сприйняттю моменту, який плине, своєму відчуттю моменту “тепер”.</p> <p>Якщо Ви готові розпочати відмірювання тривалості Вашого суб'єктивного теперішнього, покладіть руку на “мишку” комп'ютера. Використовуйте для відмірювання тільки ліву кнопку. З першим натисканням на кнопку Ви розпочинаєте відмірювання теперішнього, або моменту “тепер”, який Ви суб'єктивно наразі переживаєте. Про те, що мить теперішнього закінчилося, Вам підкаже Ваше суб'єктивне відчуття, Ваш внутрішній голос, Ваше власне переживання плину часу. Натисніть у цей момент кнопку “мишки” знову. Просимо Вас натискати кнопку щоразу, коли у Вас виникатиме переживання завершення моменту “тепер”. Натискання кнопки означатиме одночасно як завершення моменту “тепер”, який щойно сплив, так і початок нового, наступного моменту “тепер”.</p> <p>У такий спосіб Ви виконаєте певну послідовність натискань на кнопку “мишки”, що відобразатиме переживання Вашого суб'єктивного теперішнього. Пам'ятайте, що кожне натискання на кнопку означає завершення попереднього моменту “тепер” і початок наступного моменту “тепер”. Покладайтеся виключно на своє власне відчуття плину часу, на Ваше суб'єктивне сприйняття тривалості моменту “тепер”. Прямуйте за своїм переживанням плину часу, почувайтесь вільно і розслаблено. Якщо у Вас виникли запитання щодо перебігу досліду, обов'язково зверніться до експериментатора.</p>	<p>Заборона використовувати свідому діяльність для відмірювання тривалості теперішнього, наприклад, лічити</p> <p>Пояснення процедури відмірювання</p> <p>Повторне приєднання до переживання плину часу випробуваного</p>

Відповідно до цього методу випробуваний сам спостерігає за власним актуальним переживанням часу. Він розпізнає у власному

досвіді межі теперішнього, усвідомлює їх наявність і відкриває свій досвід для аналізу дослідника. У разі використання такого методу, на відміну від досліджень, наприклад, Фресса [6], немає потреби в зовнішніх стимулах. Саме тому метод названо *вільним* відмірюванням. Відбувається своєрідне занурення в часовий досвід випробуваного. З потоку цього досвіду стають зрозумілими характеристики переживання теперішнього і його структура [16]. За словами Е. Гуссерля, “ми йдемо ... у світ, що лежить поза всіма науками і їхніми теоретичними інтенціями, як у світ, що існує поза теоретичними поглядами, у світ актуального життя” [15, s. 56]. У цьому сенсі в побудові методу дослідження ми виходимо з того, що випробуваний здатний сам сприймати і визначати межі свого теперішнього. Слід лише уможливити це в межах експерименту і забезпечити коректне протоколювання суб'єктивного досвіду випробуваного.

Інструкція будується на принципі *монотеперішності*, тобто випробуваний переживає саме *одиничне теперішнє*. Отож можливість паралельного існування двох і більше теперішніх для однієї особи виключається. У такий спосіб обґрунтовується одиничність завершення інтервалу теперішнього. Відповідно до інструкції випробуваний, відміряючи тривалість теперішнього, покладається на власне переживання плину часу, яке розгортається в потоці свідомості. Це дає змогу з'ясувати, у який саме спосіб діяв випробуваний, на який саме внутрішній досвід він спирався в ході відмірювання. З цієї причини в інструкції навіть не робиться спроба подати якийсь раціональний критерій для натискання кнопки, тобто критерій для завершення теперішнього. Цей критерій сформулювати неможливо, бо переживання плину часу належить до внутрішнього досвіду індивіда.

Логіку побудови запропонованого методу можна схематизувати таким чином (рис. 2): (а) випробуваному властива певна форма досвіду, а саме переживання плину часу, яка має також відповідне вербальне позначення і відображається у свідомості; (б) випробуваному надається інструкція, відповідно до якої він має звертати увагу на цей внутрішній досвід; (в) випробуваного просять помічати появу в потоці свідомості “відчуття” завершеності моменту “тепер” і повідомляти про це експериментатора натисканням кнопки.

Особливість методу полягає в тому, що ми довіряємо випробуваному пошук у потоці досвіду саме тих переживань, які ним інтерпретуються як плин часу і як завершення одного моменту “тепер” і початок наступного моменту “тепер”. Цей крок видається більш типовим для клінічної психології, психотерапії, утім досить непопулярний щодо сучасної експериментальної психології. Однак, виходячи з існування досвіду переживання плину часу в більшості лю-

дей європейської культури, можна вважати, що випробуваний здатний ідентифікувати переживання плину часу в потоці свідомості і поінформувати експериментатора про певну зміну в ньому натисканням кнопки. Істотна відмінність від традиційних процедур відтворення і відмірювання полягає в тому, що не задіяно зовнішній стимул. А проте він і не потрібен для переживання плину часу.

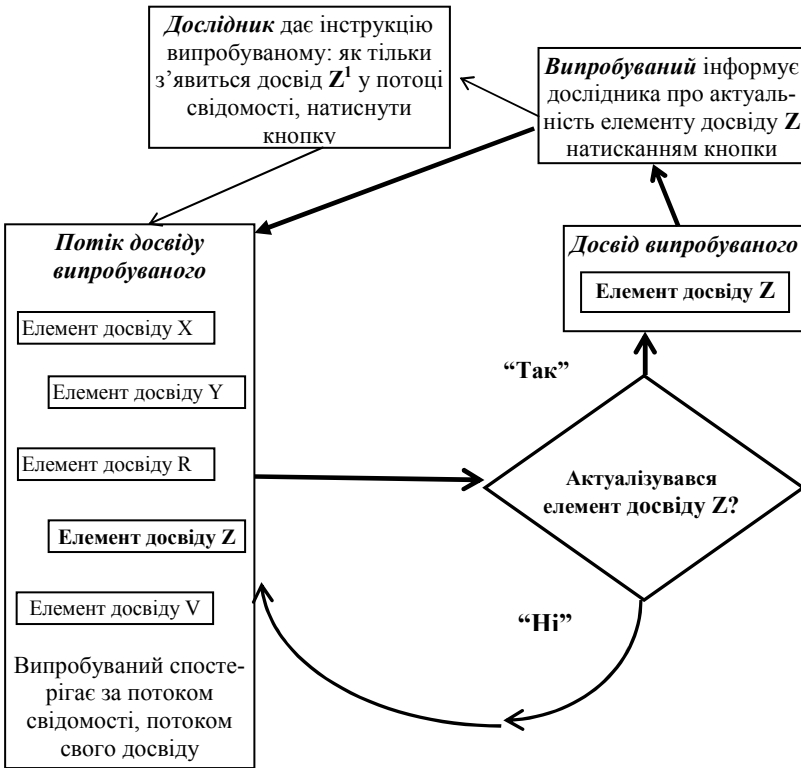

Рис. 2. Логіка побудови експериментальної процедури з відмірювання тривалості суб'єктивного теперішнього

Відома з традиційних методів проблема внутрішньої лічби в цій експериментальній процедурі цілком елімінується з тієї причини, що

¹ Під елементом досвіду Z слід розуміти переживання завершення моменту "тепер", переживання межі теперішнього.

випробуваному не пропонують інтервал-зразок, отже, йому немає чого лічити. Випробуваний звертає увагу на плин потоку свідомості, слідкує за послідовністю своїх переживань до того моменту, поки не з'являється в потоці свідомості переживання завершеності відрізка теперішнього.

Отже, спрямування випробуваним уваги на потік власної свідомості є ключовою ознакою даного методу. Це дає змогу задовольнити також вимогу відкритості до майбутнього, появи нових елементів досвіду в потоці свідомості.

Збирання даних і їх обробка. Завдяки запропонованому нами методу випробуваний може висловити суб'єктивне переживання теперішнього, його межі через акт поведінки (натискання кнопки), що робить переживання плину часу відкритим для спостереження. Таким чином стає можливим дослідження як якісних, так і кількісних аспектів динаміки тривалості суб'єктивного теперішнього.

Збирання й обробка якісних даних. Для якісного аналізу переживання теперішнього доцільно використати структуроване інтроспективне інтерв'ю. Його застосовують після процедури відмірювання випробуваним тривалості теперішнього з тим, щоб випробуваний набув досвіду відмірювання й актуалізував переживання плину часу. Особливості структурування інтерв'ю визначаються предметом дослідження. Не виключені також варіації у тексті інструкції, щоб спрямувати увагу випробуваного на той чи інший аспект переживання плину часу, до якого потім звертаються в інтроспективному опитуванні. Як приклад можна навести застосування структурованого інтроспективного опитування в дослідженні внутрішньої побудови суб'єктивного теперішнього [11; 12; 16].

Збирання й обробка кількісних даних. Для вимірювання тривалості суб'єктивного теперішнього було розроблено комп'ютерну програму¹, яка зберігає кожний момент натискання на клавішу й вираховує часову відстань між натисканнями кнопки. Відстань в одиницях фізичного часу між натисканнями кнопки репрезентує фізичну тривалість суб'єктивного теперішнього. На цьому етапі фізичний час дає змогу відміряти у фізичних одиницях тривалість суб'єктивного теперішнього. Утім, це не єдиною можлива процедура відмірювання тривалості – замість фізичної тривалості можна було б використовувати будь-які інші внутрішньосистемні параметри, наприклад, кількість ударів серця, обсяг спожитого кисню і т. ін.

---

¹ За допомоги у створенні комп'ютерної програми, а також допомоги в інших технічних питаннях автор висловлює щирю подяку Ярославу Хвалебі.

Дані, отримані під час відмірювання, можна подавати як послідовності чисел, що відображають тривалість теперішнього, або ж після додаткової обробки – у вигляді графіків з наочним відображенням динаміки тривалості суб'єктивного теперішнього. Запропонований метод дає можливість спостерігати динаміку переживання теперішнього (чого не можна було зробити за допомогою існуючих досі методів), тому з'являється можливість віднайдення та опису нових феноменів і закономірностей в обробці часової інформації. Ідеться передусім про такі феномени, як дрейф тривалості теперішнього, майданчики стабільності, квантифікація варіативності тривалості залежно від самої тривалості [10; 12]. Завдяки відображенню динаміки можна вивчати, як змінюють один одного різні патерни в переживанні теперішнього, специфіку впливу різних факторів на динаміку тривалості теперішнього [18].

Висновки. Запропонований метод дослідження суб'єктивного теперішнього не тільки доповнює наявну множину відповідних методів, а й вирізняється серед них низкою переваг. Ідеться про дотримання в методі таких важливих характеристик переживання плину часу, як динамічність, безперервність і спонтанність. Метод дає змогу досліджувати не тільки якісні, а й кількісні характеристики переживання суб'єктивного теперішнього. Проведені дослідження застосування методу показали його плідність для вивчення як якісних, так і кількісних аспектів переживання часу [10–12; 16; 17]. Завдяки простоті реалізації методу його можна успішно комбінувати з іншими експериментальними процедурами залежно від мети дослідження.

Література

1. *Pöppel E. Grenzen des Bewußtseins. Über Wirklichkeit und Welterfahrung / E. Pöppel. – Stuttgart : Deutsche Verlags-Anstalt, 1985. – 192 s.*
2. *Pöppel E. Gegenwart – psychologisch gesehen / E. Pöppel. // Im Netz der Zeit. – Stuttgart : Hirzel, 1989. – S. 11–16.*
3. *Pöppel E. Grenzen des Bewußtseins. Wie kommen wir zur Zeit und wie entsteht Wirklichkeit? / E. Pöppel. – 3. überarbeitete Auflage. – Frankfurt : Insel Verlag, 1997. – 226 s.*
4. *Pöppel E. Zeitliche Organisation menschlichen Erlebens / E. Pöppel // Jahrbuch 1994 der Deutschen Akademie der Naturforscher Leopoldina (Halle/Saale). – 1995. – S. 313–320.*
5. *Ruhnau E. Zeit-Gestalt und Beobachter. Betrachtungen zum tertium datur des Bewusstseins / E. Ruhnau // Bewusstsein: Beiträge aus der Gegenwartsphilosophie. – Paderborn : Ferdinand Schoeningh, 1996. – S. 201–221.*
6. *Fraisse P. Psychologie der Zeit: Konditionierung, Wahrnehmung, Kontrolle, Zeitschätzung, Zeitbegriff / P. Fraisse. – München ; Basel : E. Reinhard, 1985. – 264 s.*

7. *Полунін О. В.* Концепція суб'єктивного теперішнього Е. Пьоппеля: критичний погляд / О. В. Полунін // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей. – К. : Міленіум, 2009. – Вип. 22 (25). – С. 45–62.
8. *Цуканов Б. И.* Собственная единица времени в психике индивида : автореф. дис. на соискание уч. степени доктора психол. наук / Б. И. Цуканов. – К., 1992. – 44 с.
9. *Цуканов Б. И.* Время в психике человека : монография / Б. И. Цуканов. – О. : Астропринт, 2000. – 224 с.
10. *Polunin O.* Zeiterleben. Phänomen der Drift der Gegenwartsdauer / O. Polunin // Experimentelle Psychologie: Beiträge zu 41. Tagung experimentell arbeitender Psychologen, Leipzig, 28. März -1. April 1999. – Lengerich : Pabst, 1999. – S. 148–149.
11. *Polunin O.* Subjektive Gegenwart und ihre Grenzen / O. Polunin // Abstract-CD-ROM zum 42. Kongress der Deutschen Gesellschaft für Psychologie (DGPs) Fridrich-Schiller-Universität Jena / Deutschland (24.09. – 28.09.2000). – Pabst Science Service, 2000.
12. *Polunin O.* Dauer der subjektiven Gegenwart. Alte Frage und neue Antwort / O. Polunin // Abstraktband. Der 43.Kongress der DGPs, Alexander von Humboldt–Universität zu Berlin. – Berlin, 2002. – S. 436.
13. *Burlatchuk L.* Die Methoden für die Untersuchungen der Zeiterfahrung. Das Problem der Validität / L. Burlatchuk, O. Polunin // Abstraktband. Der 43.Kongress der DGPs, Alexander von Humboldt-Universität zu Berlin. – Berlin, 2002. – S. 584.
14. *Полунин А. В.* Свободное субъективное отмеривание как метод для исследования восприятия времени / А. В. Полунин // Современная психология : материалы третьих Костюковских чтений : в 2 т. – К., 1994. – Т. 1. – С. 77–79.
15. *Husserl E.* Husserliana, Gesamte Werke / E. Husserl. – Den Haag : Martinus Nijhoff, 1962. – 468 s.
16. *Полунін О. В.* Психологічне дослідження феноменології переживання теперішнього / О. В. Полунін // Психологія і суспільство. – 2007. – № 4. – С. 138–143.
17. *Polunin O.* Dauer der subjektiven Gegenwart unter der körperlichen Belastung. Ergebnisse einer Pilotstudie / O. Polunin // 5. Tübingen Wahrnehmungskonferenz, (TWK 2002). / H.H.Bulthoff, K.R.Gegnfurtner, H.A.Mallot, R.Ulrich (Hrsg.), Knirsch Verlag: Kirchentellingsfurt, 1.Aufl. 2002. – S. 204.

© Полунін О. В.

ПСИХОЛОГІЯ МАС І СПІЛЬНОТ

Л. А. Найдьонова

ПОДІЛЕНИЙ ДОСВІД ЯК ОНТОЛОГІЧНА ОСНОВА РЕФЛЕКСИВНОГО КАПІТАЛУ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ СПІЛЬНОТИ

Представлено огляд сучасних теоретичних і емпіричних досліджень, спрямованих на розкриття сутності спільного досвіду, який поділено між учасниками. Показано роль метакогнітивних рефлексивних процесів, завдяки яким відбувається об'єднання суб'єктивних компонентів життєвого світу різних учасників, що становить онтологічну основу розвитку рефлексивного капіталу спільноти.

Ключові слова: поділена реальність, спільний досвід, рефлексивний капітал, ментальні моделі, метакогніції.

Представлен обзор современных теоретических и эмпирических исследований, направленных на раскрытие сущности совместного опыта, который разделен между участниками. Показана роль метакогнитивных рефлексивных процессов, благодаря которым происходит объединение субъективных компонентов жизненного мира разных участников, что составляет онтологическую основу развития рефлексивного капитала сообщества.

Ключевые слова: разделенная реальность, совместный опыт, рефлексивный капитал, ментальные модели, метакогниции.

The review of modern theoretical and empirical research directed to revealing entity of participant's co-experience is presented. The role of meta-cognitive reflexive process is highlighted as the way to join the subjective component of participant's life worlds which comprises the ontological basis for community reflexive capital.

Key words: shared-reality, co-experience, reflexive capital, mental models, mega-cognition.

Проблема. Взаємозв'язок індивідуального і групового в психіці людини наука намагається осягнути вже дуже давно. Флуктуації в наданні переваги в наукових психологічних концепціях тому чи тому полюсові континууму індивідуальне-групове зумовлюються багатьма причинами: насамперед це найпоширеніший спосіб буття, характерний для суспільного укладу, та етичні імперативи домінуючої релігії. Науковцям, які осмислюють дійсність, не так просто зрозуміти вплив згаданих вище чинників, адже їхнє життя також вбудоване в єдину для

всіх реальність, і вони розв'язують проблеми зовсім іншого, нижчого порядку усвідомлення. Вплив присутності інших людей на прийняття рішення і поведінку індивіда, конформність (зміна думки під тиском інших), групове мислення (зниження ефективності творчості під впливом домінуючих групових норм), відмінності поведінки залежно від досвіду прихильності в ранньому дитинстві – ось лише початок переліку тих концепцій і досліджень, які розроблено в парадигмі вивчення впливу групи (або досвіду групи) на індивідів. Для всіх цих концепцій характерним є розгляд індивіда-учасника і самої групи як окремих незбіжних сутностей, адже лише між різними сутностями можна вивчати взаємодію. Проте концепції минулого століття, засновані на такому протиставленні, сьогодні критично переосмислюються. Аналізові цих тенденцій присвячено дану роботу.

Мета статті: огляд сучасних теоретичних і емпіричних досліджень, спрямованих на розкриття сутності спільного досвіду, який поділено між учасниками. Згідно із задумом нашого дослідження в цій статті узагальнюються відкриття і напрацювання щодо метакогнітивних компонентів поділеного досвіду.

У сучасній соціальній психології відбуваються парадигмальні зсуви, що найкраще можна простежити в дослідженнях такого предмета, як соціальне пізнання. Якщо раніше в понятті “соціальне пізнання” соціальне виступало як об’єкт пізнання (соціум, що пізнається індивідом), то в нових концепціях соціальне стає передусім суб’єктом пізнання – тим, хто пізнає. Відповідно на зміну концептам колективної поведінки, що використовувалися для опису мас у минулому і позаминому століттях (Г. Лебон, Г. Тард, Х. Ортега-і-Гассет, З. Фрейд та ін.), приходять концепти колективного інтелекту, емпіричною моделлю яких є віртуальні спільноти, соціальні мережі тощо [1].

Другий зсув стосується створення таких концептів, які покликані відобразити проміжні стани взаємодії індивіда і групи, понять, у яких ці сутності не є чітко відокремленими. До таких, зокрема, можна віднести і популярне поняття ідентичності, яка є складовою особистості, але визначена тією групою, до якої відносить (з якою ідентифікує) себе індивід. Крім того, це ж саме поняття використовують і у варіанті концептуалізації ідентичності групи (див., наприклад, роботи П. П. Горностая). Ще одним таким прикладом є поняття “суб’єкт” (“груповий суб’єкт”), що відображає й індивіда, особистість, і різні масштаби соціуму (див., наприклад, роботи М. І. Найдьонова). Таких концептів, що одночасно охоплюють онтологію різного рівня, стає все більше. До них, зокрема, належить і запропонована нами *концепція рефлексивного капіталу територіальної спільноти* [2].

Третій зсув зумовлено тим, що кроскультурні дослідження виявили низку відмінностей між так званими колективістичними й індивідуалістичними культурами, у межах яких науковці розробляли, як їм здавалось, універсальні психологічні закони взаємодії індивіда із суспільством, котрі не вдалося підтвердити щодо суспільств опозиційного типу культур (наприклад, не знайшли підтвердження в дослідженнях японських психологів основна помилка атрибуції, пригнічення творчості оцінюванням тощо).

Одним із найяскравіших прикладів такого парадигмального зсуву від протиставлення індивіда і соціуму є запропоноване для подолання виявлених суперечностей поняття *поділеної реальності*, що активно розвивається протягом останніх двох десятиліть. Поділена реальність – це не лише обмін відображеннями реальності між індивідами, це інша якість реальності, яка робить можливим спільний досвід на відміну від простої сукупності індивідуальних досвідів.

Загалом онтологію поділеної (англ. – shared) реальності різні автори описують через досить широке коло феноменів. Це, зокрема: коприсутність і координація [3], інтерсуб'єктивність [4; 5], дистрибутоване пізнання [6] і трансактивна пам'ять [7], соціально поділене пізнання [8], поділені ментальні моделі команди [9], поділені концепти або прототипи члена групи [10], когнітивне налаштування групи [11], ефекти спільного знання [12] і прихованого профілю [13] під час вирішення завдань групою та ін.

Зв'язок із попередниками автори прокладають також порізному, згадуючи Дюркгайма (колективні репрезентації) і Московічі (соціальні репрезентації та спільний сенс), Лебона (емоції натовпу) і Тарда (раціональна публіка), МакДугала (групова психіка), Оллпорта (колективна персоніфікація і групові помилки), Теджфела (соціальна ідентичність і самокатегоризація), Шеріфа, Аша, Фестінгера та ін. Таким чином концепт поділеного досвіду набуває статусу узагальнення результатів наукових пошуків широкого спектру соціально-психологічних проблем.

Аналізуючи історичну перспективу концептуалізацій поділеного досвіду, американські психологи Лі Томпсон і Гарі Аллен Файн [14] запропонували узагальнювальну схему *поділяння* (на прикладі поділеного значення). Вона охоплює три блоки: мотивацію, соціальну взаємодію і суто поділені значення, які, у свою чергу, мають класичні когнітивні, афективні і поведінкові прояви.

У *мотиваційному* блоці дослідники виділяють чотири групи мотивів, які спрямовують людину до поділяння: визначення ситуації як такої, зниження міри невизначеності, збагачення спільного підґрунтя (зрозумілого всім контексту), налаштування поділених цілей.

У блоці *соціальної взаємодії*, крім соціальних інтеракцій (комунікації), виокремлено взаємозалежність завдань, які вирішуються людьми.

Поділені значення містять *когнітивну* складову, яка об'єднує поділяння ментальних репрезентацій, трансактивну пам'ять і поділені ментальні моделі (детальніше розглянемо це нижче). *Афективна* складова вміщує групову ідентифікацію і групове піднесення (на нашу думку, сюди слід віднести і явище емпauerменту, наснаження). *Поведінкова* складова поділяння охоплює координацію, спільне виробництво, групове приймання рішень, взаємність стосунків, спільне проведення вільного часу (взаєморозваги).

Отже, поділяння як явище, відображене певними значеннями, має досить масштабний характер, охоплюючи більшість проявів людського життя.

Один із найавторитетніших фахівців у сфері вивчення поділеної реальності професор Колумбійського університету Е. Торі Гігінс з колегами [15] виділяє чотири смисли використання в сучасній психології терміна “поділений”.

Перше можливе значення терміна “поділений” – “відкритий для інших, залучений до комунікації”. Це значення стосується процесів, завдяки яким особа, що говорить (спікер), експлікує свої внутрішні персональні реакції, робить їх відомими іншим. У цьому сенсі факт “щось поділяється” передбачає, що аудиторія стає *обізнаною* щодо того, що інший індивід уявляє або відчуває. У цьому значенні терміна “поділене” немає вимоги до аудиторії мати щось спільне зі спікером або погоджуватися з тим, що він висловив. Це мовчазне поділяння, аудиторія залишається “німою” щодо тих аспектів світу, про які повідомляв спікер.

Згідно з *другим* значенням, поділяння – це розділення на порції: ідеться про працю, яку можна розподілити між різними людьми. Це значення стосується *розподілу частин* когнітивної роботи чи відповідальності за різні підтеми одного завдання. У цьому сенсі термін передбачає, що є спільне завдання або певний проект, а кожен учасник відповідає за свою спеціалізовану частину завдання. Цей смисл поділяння підкреслює колаборативну (співтворчу) природу інформації, яка поділяється між особами. Як і в першому випадку, не висувуються вимоги до індивідів мати однакові або схожі внутрішні стани щодо цільових відображуваних референтів чи мати щось спільне (крім роботи над одним завданням або проектом).

Натомість *спільність* або *схожість внутрішніх станів* щодо світу передбачає *третє* значення терміна – “участь у консенсусі”, що визначає стан, у якому погляди як мінімум двох індивідів є спільними,

вони досягають згоди; можна сказати, що вони мають спільну думку. У цьому значенні поділяння є суто об'єктивним, воно може бути ідентифіковане зовнішнім спостерігачем, від учасників не вимагається жодного відчуття поділяння, яке переживають індивіди, що мають однакові погляди. Так, у цьому третьому значенні люди можуть мати схожі чи ідентичні погляди без того, щоб бути навіть поінформованими про точку зору один одного, без суб'єктивного переживання спільності своїх поглядів.

Четверте значення терміна “поділяти” передбачає, що люди не тільки діють, а й переживають подію спільно. Індивіди сприймають власні внутрішні стани як узгоджені стосовно певного референта. Це значення поділяння стосується конвергенції внутрішніх станів особи з внутрішніми станами одного чи кількох інших щодо певної мішені (уявлення, думки про третю особу, або, наприклад, про фільм, політичну партію, моральну проблему тощо).

Звідси випливає, що поділена реальність – це продукт мотивованого процесу переживання спільності внутрішніх станів щодо світу. Суб'єктивний досвід є критичним не тільки для розуміння поділяння, а й самої реальності також. З позицій психологічної науки реальність – це суб'єктивне сприймання чогось як такого, що існує реально і достовірно, незалежно від того, чи підтвержене це щось як реальне і достовірне із зовнішньої позиції (наприклад, науковцями). Із цього погляду для визначення реальності найважливішим є те, що самі люди визнають за реальне.

Прийнято вважати, що людина має фундаментальну потребу переживати досвід поділяння реальності з іншими, ми мотивовані поділяти своє розуміння світу в цілому і соціального світу, зокрема. Відповідно існує потреба усвідомлювати і поділяти внутрішні стани, у тому числі уявлення, почуття, ставлення, цілі, норми тощо. Потреба в переживанні такого реального поділеного досвіду може бути настільки сильною, що люди виберуть скоріше менш об'єктивне, але міжособистісно більш інформативне знання, щоб воно надавало суб'єктивного смислу тому, що є реальним для інших. Тобто більше зусиль буде докладатися для отримання суб'єктивного досвіду, ніж об'єктивно підтвердженого знання про реальність (на цьому викривленні базується влада політичних чи релігійних ідеологій).

Поділяння реальності з іншими є привабливим тому, що дає змогу індивідам отримати досвід відповіднішого і надійнішого бачення світу загалом, а також смислу зв'язків з іншими і сенсу спільної належності. Е. Гігінс виділяє два види мотивації створення спільної реальності: 1) епістемічна – спрямована на досягнення розуміння світу, визначення того, що ж є реальністю (потрібна для передбачуваності і

відчуття власної ефективності у взаємодії зі світом); 2) стосункова – афіліація і відчуття зв'язку, необхідні для емоційного благополуччя, безпеки і самоповаги.

Щоб досягти спільної реальності, люди не можуть просто повторювати поведінку інших, яку вони спостерігають (це було б лише імітацією спільності). Вони мають досягнути *смысл внутрішнього стану іншого* щодо того світу, в якому вони теж живуть. Гігінс вважає, що поділена реальність стає можливою за виконання чотирьох умов: 1) вона має стосуватися спільності внутрішнього стану, а не зовнішньої поведінки; 2) вона має бути “про щось”, тобто передбачає мішень, щодо якої люди переживають поділяння; 3) її не можна відокремлювати від процесів, через які вона досягається, зокрема мотивів, що за цим стоять; 4) її немає, допоки люди не отримають спільний поділений досвід переживання *успішного* зв'язку з внутрішніми станами когось іншого. Отже, поділений досвід є ключовою, сутнісною характеристикою поділеної реальності, що надає такому досвідові онтологічного статусу.

На нашу думку, у концепті поділеної реальності досить точно описано рефлексивні механізми утворення спільності, хоч названі вище автори і не послуговуються такою термінологією. Уявлення про внутрішній стан іншої людини (поінформованість, обізнаність) не є достатньою умовою для виникнення поділеної реальності, навіть якщо порівняння із власним станом підтверджує схожість (узгодженість, тотожність). Неодмінно має бути смислоутворення – надання значущості, цінності цьому внутрішньому стану іншого. У рефлексивній психології використовують термін “переосмислення”, надання нового смислу, переконфігурація смислових зв'язків. І відбуваються ці процеси не тільки на рівні свідомого співвіднесення цінностей. В основі своїй ці когнітивно-афективні процеси можуть перетворюватися в дії лише за умови подальшого усвідомлення. При цьому саме усвідомлення часто має природу поділяння – лише побачивши свої дії, відображені іншою людиною, я можу їх справді усвідомити.

Важливим також видається аспект успішності поділеного досвіду. У дослідженні взаємодії рефлексивних механізмів, що регулюють спільну творчість у групі, ми запропонували поняття *рефлексивного потенціалу групи*. Здійснена будь-ким з учасників рефлексія спільного процесу розв'язання творчих задач, здавалось би, може бути використана для підвищення ефективності спільної роботи. Проте ця потенційна можливість не завжди використовується, а в разі браку взаємності може навіть зашкодити. Успішності можна досягти тоді, коли здійснювана однією особою рефлексія приймається як власний син-

хронний процес. Підтверджена взаємність стає основою успішного досвіду поділеної реальності.

З огляду на те, що існує досить потужна традиція розуміння рефлексивних процесів як метакогнітивних, далі ми зосередимо увагу на тих концепціях поділеного досвіду, які розвиваються в межах когнітивних і комунікаційних підходів.

Однією з найперших теоретичних побудов, які розвивались у форматі дискурсу поділяння, була *теорія координації*, розроблена представником інтеракціоналізму С. Кучем [3]. Куч сформулював принципи координованої дії, розглядаючи координацію як надзвичайно тонку, мимовільно створену і скороминущу симетрію мікросоціальних стосунків. Соціальний порядок стає можливим завдяки нашій колективній здатності координувати наші дії. Дослідник розглядає процеси та умови побудови успішної координації. На його думку, для кооперативної дії інтерактанти повинні: а) заснувати *коприсутність*, б) продемонструвати взаємоспрямовану (реципрокную) увагу, в) виявити відповідність вимогам, г) створити конгруентні ідентичності, д) побудувати поділений фокус, е) віднайти соціальні прагнення. Для побудови соціальних відносин інтерактанти мають заснувати поділене минуле і спроектувати майбутнє. Існування спільного минулого дає можливість акторам давати схожі відповіді на події швидко і несвідомо, як одне ціле.

На нашу думку, істотним у концепті ко-присутності є виведення його за межі територіальної присутності “тут-і-тепер” у контекст спільного часу – поділеного минулого і поділеного майбутнього як спільних узгоджених образів та інтерпретацій подій (когнітивних утворень).

На продовження ідеї колективного поділяння Д. Вегнер [7] пропонує *концепт трансактивної пам'яті* як системи кодування, зберігання і відновлення інформації, що включає не тільки індивідуальну пам'ять (зокрема й метапам'ять – уявлення, які мають люди щодо власної пам'яті і того, що її полегшує), а й зовнішню (тобто зовнішнє збереження інформації з наданням ярликів та певним розташуванням пунктів). Інших людей у межах цієї концепції можна розглядати як зовнішніх зберігачів інформації. Доступ до пам'яті іншої людини відбувається завдяки знанню про те, що інші персони мають пам'ять про певні пункти з конкретними ярликами (тобто завдяки метакогнітивному, рефлексивному компонентові). Вегнер аргументовано довів, що система трансактивної пам'яті є чимось більшим, ніж індивідуальні компоненти цієї системи, адже кожен індивід знає систему лише з власної перспективи і не знає, як її сприймають інші. Система трансактивної пам'яті охоплює операції індивідуальних систем пам'яті та комунікацію всередині групи і не може бути редукованою до суми ін-

дивідуальних внесків. Цей концепт дає можливість розглядати пам'ять групи, оцінювати, що пам'ятає група, а також враховує можливість аналізу пам'яті окремого її члена. Проте система має і недоліки, наприклад, вона може ставати перешкодою, коли один із членів групи захоче запровадити нову структуру пам'яті.

Хоча концепт трансактивної пам'яті і не використовували, наскільки нам відомо, у політико-психологічному контексті, видається досить продуктивною ідея проаналізувати складності побудови спільної картини минулого української нації як феномен спротиву запровадженню нової структури трансактивної пам'яті на прикладі перебудови образу радянського минулого з урахуванням замовчуваного Голодомору.

Загалом теорію трансактивної пам'яті Д. Вегнера вважають наразі найкращим прикладом метакогнітивної теорії. Знання, які дають змогу членам групи використовувати групові накопичувачі інформації, є метакогнітивними. Проте варто наголосити: незважаючи на те, що концепцію трансактивної пам'яті активно використовують з прикладною метою, вона також зазнає досить серйозної критики. На кшталт: від того, що дошку, на якій люди залишають повідомлення, ми почнемо називати елементом пам'яті, не додається жодного нового знання. Такий новий підхід – це старе вино в новій пляшці, повернення до антикварних ідей, які було давно відкинуто через теоретичні і методологічні недоліки.

На нашу думку, ця критика занадто спрощує запропоновану концепцію, не враховуючи того, що сама ідея поділеного досвіду з'явилася, власне, для того, щоб запобігти надмірному спрощенню реальності. Введення таких змішаних концептів нового покоління – це спроба розв'язати згадані методологічні проблеми, адже існуючі установлені підходи не дають змогу розглядати ті феномени, які вже відображаються масовою побутовою свідомістю. Крок науки в цьому напрямі – це своєрідний методологічний експеримент, у якому створюються нові поняття – як ідеальні форми, потрібні для управління пізнанням.

Фактично дослідники, які мають різні когнітивні стилі, оцінюючи межі між поняттями, отримують різні судження про реальність. Ці висновки відповідають не так реальності, як когнітивним стилям дослідників. Тут сама наукова дискусія починає підкорятися законам творення спільної реальності, потребує рефлексивного врахування особливостей внутрішнього світу дослідника в дискусії, а відтак пошуку смислу цього іншого внутрішнього стану колеги в спільному пізнанні реальності.

Якщо ми вводимо до реальності і суб'єктивний компонент її відбиття акторами, стає очевидно, що складність моделей теж має зростати. Більш складні концептуалізації потрібні для того, щоб досліджувати пізнання, вбудоване в життєву ситуацію, а не виокремлене умовами лабораторних експериментів. Подальший розвиток ідеї трансактивної пам'яті в прикладних дослідженнях практики командної роботи дає досить цікаві результати.

Так, у межах інформаційного когнітивного підходу набирає потужності дослідження так званого *дистрибутованого знання* (розподіленого між членами команди). Е. Хутчінс – один із найчастіше цитованих авторів, який описав дистрибутоване пізнання членів навігаційної команди судна. Він показав, що дистрибутоване пізнання – це не просто виконання частин роботи окремими членами, а й узгоджені дії людей та їхніх інструментів для виконання такого типу пізнання, яке не може бути отримано відокремленим індивідом. Група інженерів може утримувати варіативність теорій, які зроблять внесок у дизайн їхньої роботи, тоді як індивідові досить складно враховувати всі ці перспективи одночасно.

На думку Д. Вінзор, дистрибутоване знання передбачає не тільки співпрацю, а й мислення, яке люди вдосконалюють разом з матеріальними ресурсами – інструментами (калькуляторами, календарями, комп'ютерами, списками “що зробити”, шаблонами документів тощо) [6]. Під інструментами мають на увазі матеріали і концептуальні артефакти, які люди використовують для розширення (подовження) їхніх власних здібностей і забезпечення поділяння.

У теорії дистрибутованого пізнання поділену реальність розуміють як комунікативну ситуацію, в якій люди повинні бути впевненими (або хоч мати видимість такої впевненості), що вони відповідають на ті ж самі стимули, що й інші, а відповідно мають спільні уявлення про те, що таке “тут-і-тепер” ситуації. У групи може бути безліч інтерпретацій, тож вона стикається із завданням опанування цієї різноманітності. Когнітивні властивості групи продукуються як інтеракція між внутрішніми і зовнішніми індивідуальними структурами. У цій взаємодії суб'єктивних внутрішніх станів і об'єктивних зовнішніх компонентів постає поділений досвід групи. При цьому суб'єктивний світ певного учасника виступає як зовнішній об'єктивний компонент для іншого учасника. Можливість об'єднання цієї різноманітності в єдину систему забезпечують метакогнітивні процеси та інструменти. Які чинники впливають на ефективність розв'язання такого роду метакогнітивних завдань поділяння, визначає наступний підхід.

У *теорії інтерсуб'єктивності* В. Ікеса [4], що розглядає, як процеси і зміст психіки одного суб'єкта стосуються процесів іншого

суб'єкта, поділяння операціоналізується через *ступінь конвергентності* – схожості висловлювань щодо емоцій у діадах – та *емпатійної точності* – здатності означити (визначити, висловити) специфічний зміст думок і почуттів іншої персони. Було виявлено, що ці два параметри є важливими для успішної координації будь-якої соціальної чи організаційної дії. Ступінь конвергентності зазвичай вищий у чоловіків (вони більш схожі між собою, бо в них більше, ніж у жінок, правил щодо прийнятності таких розмов про внутрішні стани). Жінки частіше проявляють емпатійну точність, оцінюючи стани партнера. Отже, у межах цього підходу поділяння оцінюється через здатність до нього учасників, що є характеристикою їхніх рефлексивних здібностей, і залишається важливим для організації емпіричного наукового дослідження в диференціальній психології.

Ще один підхід зосереджує увагу на іншому механізмі – спільних ментальних моделях, які забезпечують *когнітивну центрованість* членів групи навіть з різними індивідуальними характеристиками. Ментальна модель – механізм, завдяки якому люди генерують опис форм і цілей системи, пояснюють її функціонування, спостерігають поточні стани системи і передбачають її майбутні стани.

Поділені ментальні моделі розвиваються як описові і прескрипторні (нормувальні) інструменти для командної роботи. В основу покладено ідею, що ефективна робота команди вимагає від членів утримання спільної надмірної когнітивної репрезентації вимог завдання, процедур і рольових відповідальностей [9; 10]. Поділені ментальні моделі – це знання структури, які допомагають членам групи формувати точні пояснення та очікування щодо завдання, координувати дії, адаптуватися до вимог завдання та інших членів команди.

Ментальні моделі спочатку досліджували на прикладі спортивних команд. Згідно з теорією категоризації поведінки зумовлюється *образом-прототипом* типового члена певної групи. Якщо людина вирішує, що вона є представником такої групи, то починає діяти відповідно до прототипу. Поділена ідентичність пов'язана з поділянням уявлень про те, які характеристики визначають членство в цій групі. Групове членство передбачає соціальне поділяння на загальному рівні і більш специфічних рівнях. Але навіть найменша міра поділяння вже впливає на зміну поведінки.

Виділяють ментальні моделі чотирьох типів: інструментальні, завданнєві, моделі взаємодії та моделі команди [10]. Завдяки цим чотирьом ментальним командним моделям досягається координація діяльності команд літаків, поїздів; випробування було проведено також щодо команд госпіталів.

Наступним кроком у розвитку ідеї поділяння стало дослідження самого процесу створення спільних ментальних моделей, який описується концептом *налаштування* (тюнінгу). Г. Вілк і Р. Міртінс [11] виділяють чотири типи налаштування групи – когнітивне, рефлексивне, комунікативне і структурне. *Когнітивне* підкреслює колективну репрезентацію завдання, яке слід виконати, і те, як має бути організована група, щоб досягти мети. *Рефлексивний* тип стосується процесу очікування наслідків діяльності, таких як залучення до вирішення завдання, продовження і поновлення завдання, відмова від завдання. Це системні питання меж, входу-виходу в процеси. *Комунікативне* налаштування дає приписи щодо того, як уявлення членів групи про самих себе, групу і середовище завдання вводяться та інтегруються з іншими, адже група має діяти як завданнево зорієнтована одиниця, єдине ціле. Для того щоб побудувати поділену реальність, потрібні правила комунікації та консенсус стосовно ставлення до завдання і до інших членів групи. Структурне налаштування стосується того, як когнітивні (дескриптивні) та нормативні (прескриптивні) соціальні репрезентації вступають у взаємодію. У традиції вітчизняної рефлексивної психології когнітивне налаштування описується компонентом рефлексії взаємодії, однією із функцій якого є забезпечення меж процесів (див. функція “зупинка” [16]), комунікативне – компонентом взаєморозуміння, структурне – компонентом взаємоузгодження.

Суттєвою складовою процесів налаштування є *поділені метакогніції*. Ідеться про те, якою мірою члени групи усвідомлюють своє поділяння, що відповідає класичному визначенню метакогніцій (“знаю, що я знаю і чого не знаю”, за Дж. Меткалфом [17]). Поділені метакогніції – це знання про те, що знають інші члени групи. Утім, поділені метакогніції не можна вважати зовсім новою тематикою, беручи до уваги рух символічного інтеракціоналізму в соціології, започаткований Мідом іще 1934 р. Проте експериментальні дослідження в цьому напрямі інтенсифікувалися порівняно недавно. Із найбільш впливових варто згадати дослідження, які розвивались у контексті вивчення феноменів групової поляризації при визначенні уподобань певних альтернатив. Як відомо, було розроблено кілька моделей, що пояснювали процес формування спільного уподобання, або групової преференції, у теоріях соціального вибору (матриці соціального вибору Девіса). Коли немає демонстративно правильної альтернативи, коли група не може в ході дискусії визначитись, що якась окрема альтернатива є найоптимальнішою чи найправильнішою, то вирішує правилом групового консенсусу, і більшість стає визначальним чинником цього консенсусу. Запропоновано також модель зважених преференцій: що більше схожі преференції членів групи, то

більшу вони мають вагу для вирішення, а несхожі мають меншу вагу. Ця більшість фактично є носієм подільності уподобань. Виграють ті уподобання, які мають найвищий рівень соціального поділення, що забезпечує їхню домінантність на індивідуальному рівні.

Проте внаслідок розгортання дискусії консенсус у групі може і не сформуватися, а навпаки, відбувається поляризація думок, посилення крайніх, протилежних точок зору. Відомий американський дослідник С. Тіндал і японський науковець з університету Хоккайдо Т. Камеди у своєму ґрунтовному аналізі експериментальних досліджень феномена поляризації дійшли висновку, що суперечливі дані про ефект спільного знання пояснюються різними процедурними механізмами, особливостями організації експериментів. В одних випадках для приймання рішень групою виявляються важливішими поділені знання, а в інших більшій значущості набувають неподілені.

Згідно з теорією переконувальних аргументів Винокура і Бернштейна (1974), які намагаються пояснити групову поляризацію, групову дискусію найчастіше розглядають як відбір зразків аргументів із набору (популяції), пов'язаних із темою асоціацій. Якщо більшість (або найбільш переконувальні аргументи) перебувають на одному кінці континууму, тоді зразкам аргументів цього краю континууму буде надаватися перевага, і позиція групи зсуватиметься в цей бік. Ключовим імпліцитним припущенням цієї теорії є визнання важливості неподіленого унікального аргументу. Поділена інформація має менше значення, тому що всі члени групи вже мають її. Неподілена інформація має більший вплив на думку-позицію групи.

Г. Стассер і Д. Тітус [13] у своїх дослідженнях підтверджують протилежну думку – щодо більшої вагомості поділеного знання для вироблення групового рішення. Експериментальна процедура дістала назву “прихованого профілю”. Прихований профіль – це інформація про особисті дані (профіль) певного кандидата, яка не є доступною для всіх членів групи; вона надається лише одному з учасників. В одному випадку для вибору кандидата четвірці випробуваних пред'являли всі три профілі, а у випадку прихованого профілю всі отримували лише по два профілі кандидатів і лише один з учасників – три, тобто один із профілів кандидата був неподіленою інформацією (негативна інформація була доступна для всіх, а позитивна про кандидата А – лише для одного з групи). В умовах повноти інформації більшість четвірок обирала саме цього кандидата. В ситуації прихованого профілю група на початку дискусії обирала інших кандидатів і надзвичайно рідко в результаті дискусії доходила висновку про оптимальність кандидата А. Тобто поділена інформація має набагато більше шансів увійти в контекст групової дискусії, ніж неподілена.

Ефект спільного знання розглядають також Д. Жігон і Р. Хасті [12]. Взявши за основу іншу парадигму, дослідники дійшли схожих висновків. Вони використовували у своєму дослідженні завдання з багатьма підказками, одні з яких були доступні для всіх членів групи, а інші – не були поділені. Поділені підказки були важливішими для передбачення групового судження порівняно з неподіленими, причому важливість була прямопропорційно пов'язана з подільністю. Цікаво, що підказка, яка вводилася під час групової дискусії, не набувала такої важливості, як поділена раніше.

Виявилось також, що під тиском часу група надає більшої ваги поділеній інформації. Якщо членам групи в ході дискусії дозволяли звертатися до зовнішньої інформації, то ефект послаблювався (Sheffey, Tindale, and Scott, 1989). Якщо ж членів групи інструктували, аби вони не виробляли попередніх суджень, то ефект також редукувався (Sawyer, 1997). Коли ж наголошували, що задача є проблемою для розв'язання і передбачає правильну відповідь, то це активувало поділяння неподіленого знання в ході дискусії (Stasser and Stewart, 1992). Якщо на учасників дискусії покладалася роль експерта і поширювача знань про кандидатів, це теж приводило до редукції ефекту (за умови, що учасникам були знайомі такі ролі) (Stewart and Stasser, 1995).

Отже, огляд експериментальних розвідок показує, що нові дослідження певною мірою спростовують виявлені раніше закономірності поляризації групи, розкриваючи умови, за яких вони не зберігаються. Поділяння інформації і поділяння преференцій не мають одного певного алгоритму і прямого зв'язку з продуктивністю групи, проте наявність впливу поділеного досвіду на індивідуальну поведінку таки підтверджується.

Виходячи з розглянутих вище концептів поділеної реальності можна стверджувати, що індивідуально здійснена рефлексія реальності – це певний внесок у рефлексивний капітал спільноти, який лишається в потенційній недореалізованій формі, допоки не відбудеться поділяння реальності. Перехід із потенційної (можливість) в актуальну форму (дійсність) приводить до виникнення рефлексивного капіталу як спільного блага, яким користуються члени спільноти. Рефлексивний капітал – це успішно поділене спільне надбання, яким може скористатися кожен член спільноти. Поділена територіальною спільнотою реальність є, на нашу думку, онтологічною основою спільного досвіду цієї спільноти. А тому залежно від того, якою мірою розвинута рефлексія суб'єктів, що поділяють з іншими свій досвід, відповідно створюються передумови для розвитку рефлексивного капіталу територіальної спільноти.

У результаті проведеного аналізу сучасних когнітивних досліджень поділеного досвіду можемо зробити такі *висновки*.

1) методологічний зсув у соціальній психології реалізується у створенні поняття поділеної реальності як такої онтології, в якій суттєвим компонентом є смисл внутрішнього стану іншого в спільній ситуації;

2) учасники, що мають успішно поділений досвід, а відповідно поділену реальність, утворюють спільноту, що здатна на скоординовані дії в спільному часі (включаючи минуле і перспективу майбутнього) і просторі на основі різного роду метакогніцій;

3) дослідження механізмів утворення поділяння висуває на перший план значущість метакогнітивних рефлексивних процесів, завдяки яким відбувається об'єднання суб'єктивних компонентів життєвого світу різних учасників, що становить онтологічну основу розвитку рефлексивного капіталу спільноти.

Перспективою подальшого дослідження є проведення теоретичного аналізу поділяння емоційних та мотиваційних компонентів у спільному досвіді спільнот як неодмінної передумови створення рефлексивного капіталу територіальної спільноти.

Література

1. *Rheingold H.* Smart Mobs: The Next Social Revolution / Rheingold H. – 2003. – 288 p.
2. *Найдьонова Л. А.* Рефлексивний капітал територіальних спільнот у забезпеченні психологічного благополуччя людини / Л. А. Найдьонова // Педагогічна освіта: теорія і практика. Психологія. Педагогіка: зб. наук. праць. – К.: КМПУ ім. Б. Д. Грінченка, 2005. – № 4. – С. 59–66.
3. *Couch C. J.* Symbolic interaction and generic sociological principles / Couch C. J. // Symbolic Interaction. – 1984. – №7. – P. 1–13.
4. *Ickes W., Stinson L., Bissonette V., Garcia S.* // Journal of Personality and Social Psychology. – 1990. – № 59. – P. 730–742.
5. *Rommetveit R.* On the architecture of intersubjectivity / Rommetveit R.; R. Rommetveit, R. M. Blakar (Eds.) // Studies of language, thought, and verbal communication. – London, New York: Academic, 1979. – P. 93–107.
6. *Winsor D. A.* Learning to Do Knowledge Work in Systems of Distributed Cognition / Winsor D. A. // Journal of Business and Technical Communication. – 2001. – № 15. – P. 5–28.
7. *Wegner D. M.* Transactive memory: A contemporary analysis of the group mind / Wegner D. M.; B. Mullen, G. R. Goethals (Eds.) // Theories of group behavior. – New York: Springer, 1987. – P. 185–208.
8. *Resnick L.* Perspectives on socially shared cognition / Resnick L., Levine J., Teasley S. D. – Washington, DC: American Psychological Association, 1991.
9. *Klimoski R.* Team mental model: Construct or metaphor? / Klimoski R., Mohammed S. // Journal of Management. – 1994. – № 20 (2). – P. 403–437.

10. Cannon-Bowers J. A. Shared mental models in expert team decision making / Cannon-Bowers J. A., Salas E., Converse S. ; N. J. Castellan (Ed.). // Individual and group decision making. – Hillsdale, NJ : Lawrence Erlbaum Associates, Inc., 1993. – P. 221–246.
11. Wilke H. A. M. Group performance / Henk A.M. Wilke and Roel W. – Meertens Routledge, London ; New York, 1994. – 215 p.
12. Gigone D. The common knowledge effect: Information sharing and group judgment / Gigone D., Hastie R. // Journal of Personality and Social Psychology. – 1993. – № 65. – P. 59–974.
13. Stasser G. Discovery of hidden profiles by decision-making groups: Solving a problem versus making a judgment / Stasser G., Stewart D. // Journal of Personality and Social Psychology. – 1992. – № 63. – P. 426–434.
14. Thompson L. Socially Shared Cognition, Affect, and Behavior: A Review and Integration / Thompson L. and Fine G. A. // Personality and Social Psychology Review. – 1999. – Vol. 3. – № 4. – P. 278–302.
15. Higgins E. T. Achieving “shared reality” in the communication game: A social action that creates meaning / Higgins E. T. // Journal of Language and Social Psychology. – 1992. – № 13 (2). – P. 141–154.
16. Echterhoff G. Socially Shared Cognition, Affect, and Behavior / Echterhoff G., Higgins E. T., Levine J. M. // A Review and Integration Pers Soc Psychol Rev. – 1999. – № 3. – P. 278–302.
17. Metcalfe J. Metacognitive processes / Metcalfe J. : E. L. Bjork, R. A. Bjork (Eds.) // The handbook of perception and cognition. Vol. 10. Memory. – San Diego, CA, Academic Press., 1996. – P. 383–411.

© Найдюнова Л. А.

В. О. Васютинський

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ТЕНДЕНЦІ КОЛЕКТИВНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ РОСІЙСЬКОМОВНОЇ СПІЛЬНОТИ

Описано зміст семи провідних соціально-психологічних тенденцій колективного самовизначення російськомовної спільноти в Україні. Рентизація постав полягає у вимаганні патерналістської опіки. Ригідизація ідентичності віддзеркалює намагання зберегти статус найбільш референтної групи. Символізація ідентичності означає надання російській мові символічного значення як ознаки, за якою вирізняється спільнота. У діяльному позиціонуванні втілюється активний підхід до розв'язання проблем. В основі моральної апеляції лежить самооцінне вивчення та задоволення спільнотного нарцисизму. За плеканням звичайності криється прагнення наділити себе пересічними морально-психологічними чеснотами. Через акцентування скривдженості члени спільноти сигналізують про обмеження й несправедливості та своє право на компенсацію.

Ключові слова: мовно-ідентифікаційні відмінності, колективне самовизначення спільноти.

Описано содержание семи ведущих социально-психологических тенденций коллективного самоопределения русскоязычной общности в Украине. Рентизация аттитюдов состоит в требовании патерналистской опеки. Ригидизация идентичности отражает стремление сохранить статус наиболее референтной группы. Символизация идентичности означает предоставление русскому языку символического значения как признака, по которому выделяется общность. В деятельном позиционировании воплощается активный подход к решению проблем. В основе нравственной апелляции лежит самооценочное возвышение и удовлетворение общностного нарциссизма. За культивированием обыкновенности кроется стремление наделять себя обычными морально-психологическими добродетелями. Посредством акцентирования ущемленности члены общности сигнализируют об ограничениях и несправедливости и своем праве на компенсацию.

Ключевые слова: языково-идентификационные различия, коллективное самоопределение общности.

The content of main seven social and psychological tendencies of collective self-determination of Russian-speaking community in Ukraine is described. Rentization of attitudes requires paternalistic guardianship. Rigidization of identity reflects the attempt to keep a status of the most referent group. Symbolization of identity means that Russian language is the main symbol community identity. Active positioning causes energetic efforts to solve the problems. Moral appeal is based on self-overestimation and satisfaction of the community's narcissism. By cultivating commonness the members of community pretend to have ordinary moral-psychological virtues. Having a feeling of being unfairly treated they signal about restrictions or injustice and their rights to compensation.

Key words: linguistic identification differences, collective community self-identification.

Проблема. В основі тривалого політичного і психологічного протистояння двох найбільших частин українського суспільства лежать мовно-ідентифікаційні відмінності [1–3]. Д. Арель наполягає, що поділ України відбувається за ознакою етнічної ідентичності – української або українсько-російської [4]. Цю тезу підтверджують дані порівняльного аналізу національно-групової ідентифікації українців і росіян в Україні [5]. А проте наявні відмінності зовсім не є однозначними: істотний вплив справляють розмаїті регіональні чинники масових настроїв [6], переживання російським населенням України внутрішнього зв'язку з Україною як батьківщиною [7]. У такому контексті за оптимальну стратегію міжетнічної взаємодії українців і

росіян визнається інтеграція [8], яка насамперед має характеризувати відносини між українсько- і російськомовною частинами суспільства.

Однією з найважливіших складових інтеграції є процес колективного самовизначення російськомовної спільноти в Україні. Із метою з'ясування його соціально-психологічного змісту було поставлено завдання виявити провідні тенденції перебігу такого самовизначення. В основі цих тенденцій, імовірно, мають лежати відповідні соціально-психологічні механізми.

У жовтні-листопаді 2009 р. було проведено опитування в переважно російськомовних південно-східних регіонах країни. У кожному з них за демографічними показниками (на підставі даних Всеукраїнського перепису населення 2001 р. [1]) було визначено місцевості, у яких відносно найвищу частку населення становили особи російського етнічного походження та носії російської мови.

Опитування проводилося в місті Севастополі, містах Сімферополі, Керчі і Феодосії, Кіровському, Ленінському і Нижньогірському районах АР Крим, містах Дніпропетровську, Першотравенську і Тернівці Дніпропетровської обл., містах Донецьку, Горлівці, Макіївці, Харцизьку Донецької обл., містах Запоріжжі, Бердянську і Мелітополі, Кам'янсько-Дніпровському і Мелітопольському районах Запорізької обл., містах Луганську, Краснодоні і Стаханові, Станично-Луганському районі Луганської обл., місті Миколаєві Миколаївської обл., містах Одесі та Ізмаїлі, Ізмаїльському районі Одеської обл., містах Харкові і Чугуєві, Чугуївському районі Харківської обл., місті Херсоні Херсонської обл.

Вибірку було структуровано за ознаками віку, статі, величини та адміністративного статусу населених пунктів. Усього було опитано 1537 осіб. Серед них респондентів, які в особистому спілкуванні віддають цілковиту або основну перевагу російській мові, виявилось 1292 особи, що становить 84,1%. Ця вибірка назагал не відповідає строгим соціологічним критеріям, але завдання опитування полягали не у визначенні суто кількісних розподілів, а в з'ясуванні психологічного змісту досліджуваних явищ.

Спеціально розроблена російськомовна анкета мала три варіанти, кожний із яких містив інваріантну частину. Зміст анкети охоплював широке коло питань: задоволеності респондентів із життя, ступеня задоволення їхніх основних потреб, їхньої соціальної ідентичності, мовних уподобань, політичних орієнтацій, особистісних постав у різних сферах життєдіяльності тощо. Базовий контекст опитувальника стосувався особливостей самовизначення представників російськомовної спільноти.

Отримані дані інваріантної частини анкети (59 ознак) оброблялися за допомогою факторного аналізу, у результаті чого було виділено сім хоч і значущих, але доволі слабких факторів: їхній сукупний вклад у загальну дисперсію становив 25,2%. Цей факт не дивує з огляду на істотну різномірність проблем, які пропонувалися респондентам для оцінювання.

Для підвищення вагомості відповідних показників було здійснено вторинну факторизацію за 19-ма найбільш навантаженими ознаками. Виділилися сім аналогічних факторів (деякі з них помінялися місцями), сукупна дисперсія яких склала 52,8%.

Зміст кожного з отриманих факторів було інтерпретовано як певну тенденцію, притаманну процесові колективного самовизначення російськомовної спільноти. Більшість факторів виявилися двополосними, що, очевидно, відображає складний і суперечливий, а принаймні двоїстий характер таких тенденцій. З огляду на це в окремих випадках за істотну і варту аналізування тенденцію обирався той варіант, зміст якого виразніше віддзеркалює особливості колективного самовизначення.

Тенденція *рентизації постав* (перший фактор) полягає в колективній актуалізації рентних очікувань, вимаганні патерналістської опіки, бажанні привернути увагу до своїх проблем, почасти шляхом дещо лукавого перебільшення їхньої важкості.

Відповідні настрої втілюються у відповідях на запитання про задоволеність респондентів із життя, про те, як змінилося їхнє життя протягом останнього року або як зміниться протягом наступного. Центральні позиції, які займають ці індикатори в межах фактору, можуть бути свідченням істотної суб'єктивної значущості таких настроїв у загальному просторі самопочуття громадян.

З одного боку, слід визнати за безумовне “право” респондентів на будь-яку суб'єктивну оцінку свого самопочуття. А з другого – є чимало підстав припускати, що ступінь незадоволеності певною мірою перебільшується, як мовиться, “про запас”, задля забезпечення такого собі “рентного простору”, у межах якого людина може дозволити собі “розслабитися”, “повередувати”, побути “дитиною”, якій належить опіка з боку “дорослих”.

Наприклад, одномірний розподіл відповідей на запитання показав, що частка респондентів, цілковито або здебільшого задоволених зі свого життя, є вельми істотною та перевищує частку тих, хто не є задоволеним (43,4 і 38,5%, відповідно; різниця значуща на рівні $p < 0,05$). Водночас, відповідаючи на запитання, як змінилося життя за останній рік, переважна більшість респондентів (56,3%) зазначила, що воно тою чи тою мірою погіршилося (поліпшилося – тільки для 18,2%). Таке

співвідношення видається малоімовірним, аби бути справді реальним, оскільки різке погіршення життя протягом останнього періоду мало б набагато сильніше знизити доволі позитивні оцінки життя загалом. Натомість заявлені респондентами позиції виконують радше функцію звернення по увагу, допомогу, співчуття.

Тенденція *ригідизації ідентичності* (другий фактор) віддзеркалює намагання “завмерти” в статусі референтно-привабливої російськомовної спільноти, вистояти перед наявними загрозами втрати ідентичності, не піддатися на пропонувані або нав’язувані зміни.

У межах цього фактору на одному полюсі опинилися висловлювання “Звичайно мені простіше зачекати, поки проблема розв’яжеться сама собою” та “Якщо мені щось не вдається, значить, мені цього не дано”, а на другому – “Незважаючи на те, що я розмовляю російською мовою, я житель України і моє подальше життя пов’язане із цією країною”. Перші два індикатори відображають позицію вичікування та уникання активних дій, а тому навряд чи можуть правити за присутній показник власне самовизначення. Радше навпаки, вони символізують відмову від нього.

У змісті третього висловлювання вчувається певна двоїстість ставлень. З одного боку, тут ніби підкреслюється виразна проукраїнська орієнтація респондента, а з другого – заперечується оцінка його українськості як “неповноцінної” з причини російськомовності. Відтак цю тенденцію можна було б трактувати двояко, проте її було уточнено за змістом інших висловлювань, із якими цей індикатор позитивно корелює.

Так, у висловлюваннях “Мене пригнічує брак чітких, зрозумілих цілей і перспектив дальшого розвитку нашої країни” та “Інколи я переживаю почуття сорому за те, що представники української влади такі невдячні російському народові за все, що він для нас зробив” акцентується певна відстороненість від українськості та, навпаки, прихильність до російських етнополітичних цінностей. Тому зроблено висновок про переважання в змісті цієї тенденції своєрідної претензійності, спрямованої на захист наявної ідентичності.

Характер такої претензійності додатково пояснює ще одне висловлювання: “Я завжди намагаюся отримати найвищий результат”, яке можна розцінювати як показник наполегливої цілеспрямованості в досяганні певного стану. Оскільки в цьому разі йдеться про захист російськомовними респондентами своєї ідентичності, то виявлену тенденцію було потрактовано як намагання зберегти й утривалити їхній теперішній соціально-психологічний статус.

Тенденція *символізації ідентичності* (третій фактор) означає надання російській мові додаткового символічного значення як ознаки, за якою вирізняється спільнота, еднаються й солідаризуються її пред-

ставники, боротьба за збереження якої стає провідним сенсом існування спільноти та протиставлення позаспільнотному середовищу.

Зміст цього фактору ґрунтується на оцінках ставлення респондентів до російської та української мови, зокрема у сферах офіційного спілкування та засобів масової комунікації. Оскільки саму групу було утворено за ознакою надання переваги російській мові в особистому спілкуванні, то й у цих двох інших сферах опитані виразно воліють саме російську мову, хоча дещо прихильніше ставляться й до української.

Цікаво зазначити, що за результатами первинного факторного аналізу відповідний фактор виявився першим, що підтверджує істотну психологічну значущість мовного чинника, яка неодноразово фіксувалася в попередніх дослідженнях. Проте було зроблено висновок, що не суто мова як така відіграє визначальну роль в особистому та соціальному самовизначенні громадян, а що вона є радше виявом ідентичності, її очевидним символом, через що й стає об'єктом істотного протистояння в суспільстві [2; 4].

У результаті вторинної факторизації, коли простір ознак було звужено до найбільш вагомих, цей фактор став третім, поступившись перед двома описаними вище. Відтак належить гадати, що мовно-символічні (ба, навіть соціально-ідентифікаційні) ознаки не є цілком однозначно домінантними і з ними можуть конкурувати інші істотні характеристики.

У межах цієї тенденції прихильність до російської мови позитивно корелює з вибором власне російської ідентичності, прагненням єдності з Росією, тяжінням до російських етнополітичних цінностей. Натомість має місце негативний зв'язок з оцінкою української ідентичності, ставленням до українського громадянства та українських ментальних характеристик.

Ще одна ознака, із приводу якої зафіксовано значуще функціонування мовних преференцій, стосується позиції, яку займають російськомовні громадяни щодо процесів і явищ українізації – реальної чи уявної. Такі позиції визначалися за відповідями на запитання про те, як слід поводитися російськомовним громадянам України у відповідь на українізацію громадського життя.

Групи носіїв гіпотетично передбачених п'ятьох основних позицій вишикувалися в послідовний ряд за ознакою вибору мови. Представники “активної інтеграції” схильні брати активну участь в українізації, вивчати українську мову та культуру. У групі “пасивної інтеграції” переважають ті, хто погоджується на часткову поступову українізацію з використанням її позитивних сторін. Поборники “субінтеграції” воліють зберігати російськомовне середовище в їхньому регіоні, не заперечуючи проти українізації в інших частинах країни.

Тим, хто тяжіє до “ізоляції”, властиво уникати українізації та зберігати російську мову й культуру у своєму найближчому оточенні. Нарешті, носії “контрінтеграції” мають намір активно протидіяти українізації.

У тенденції *діяльного позиціонування* (четвертий фактор) втілюється активний підхід до розв’язання реальних та передбачуваних проблем, намагання давати собі раду з наявними і можливими труднощами, досягати достатнього рівня саморегуляції індивідуальних і колективних дій.

Найбільше навантаження тут припало на такі висловлювання, як “Перш ніж що-небудь зробити, я виробляю план дій” та “Я намагаюся знайти вихід із будь-якого становища”. Переважна більшість опитаних висловила згоду зі змістом цих суджень (61 і 76,6%, відповідно), що може бути свідченням їхньої доволі високої готовності до активних дій у межах зараджування певним проблемам. Із такою позицією позитивно корелюють прагнення досягати якнайвищого результату та похвальні оцінки свого життєвого благополуччя.

На окрему увагу заслуговує схильність активно-діяльних респондентів підтримувати стосунки як із російськомовним, так і з україномовним оточенням. Виходить, що мовні характеристики, оцінки яких часто-густо виявляються протилежними, у такому-от контексті збігаються і не суперечать одна одній. Навпаки, їхнє поєднання відображає радше намагання давати собі раду у взаємодії з обома мовними середовищами, не створюючи преференцій для одного з них.

В основі тенденції *моральної апеляції* (п’ятий фактор) лежить намагання позбутися дезорієнтації й розгубленості через звернення до моральних критеріїв, застосування морального осуду до тих, хто його вартий, завдяки чому відбувається самооцінне вивищення, задовольняється своєрідний спільнотний нарцисизм.

Цей фактор склали показники незадоволених потреб представників російськомовної спільноти. На одному полюсі розташувався брак реалізації здібностей, життєвих досягнень та свободи самовираження, а на другому – стабільності й порядку.

Належить зазначити, що названі потреби досить істотно корелюють із віком респондентів: потреб першої групи частіше бракує молоді, тоді як на брак стабільності й порядку здебільшого нарікає старше покоління. Водночас простежуються відмінності й за обираною ідентичністю. До полюса нереалізованості тяжіють особи, що ідентифікують себе як представників сучасного покоління, а ті, кому бракує стабільності й порядку, частіше називають себе російськомовними жителями України.

Останній зв’язок до певної міри віддзеркалює політико-ідеологічні постави респондентів, які сильніше увиразнилися в інших факторах. Спроба визначити спільний дискурс, який міг би поєднати

зміст обох груп незадоволених потреб, наводить на думку про наявність у ньому помірно виражених моральних складових – своєрідного натяку на власні моральні чесноти й переваги порівняно з представникам інших соціальних груп. Описану тенденцію названо моральною апеляцією, яка домислюється в намаганнях підкреслити як вади сучасного суспільного розвитку, так і брак належних умов для ефективного саморозвитку респондентів.

За тенденцією *плекання звичайності* (шостий фактор) криється прагнення наділити статус звичайних, пересічних, “малих” людей ознаками морально-психологічної та соціально-комунікативної чесноти, довести їхню реальну або евентуальну, домислювану перевагу над представниками інших соціальних страт.

Ця тенденція також утворилася на основі незадоволених потреб. На одному полюсі тут незадоволена потреба впевненості в майбутньому та відчуження себе звичайною людиною, а на другому – переживання через брак солідарності громадян та гордості за свій народ, а також – свободи самовираження. Спільний контекст цих двох проявів однієї тенденції може полягати, з одного боку, у підкреслюванні своєї звичайності, пересічності своїх потреб, а з другого – переживання браку єднання з такими самими громадянами, які, очевидно, мають схожі потреби та потерпають через їх незадоволення.

За допомогою тенденції *акцентування скривдженості* (сьомий фактор) члени спільноти намагаються сигналізувати про обмеження й несправедливості, яких вони зазнають або які принаймні відчувають, тим самим застерігаючи собі право на певні компенсації.

У межах цієї тенденції протиставилися, з одного боку, нарікання на те, що криміналізація влади не викликає справедливого гніву громадян, до якого примикає переживання невпевненості в майбутньому, а з другого – ідентифікація себе як громадянина України.

Нарікання на криміналізацію влади корелює з відчуттям браку чесної влади та ідентифікацією себе насамперед як члена своєї сім'ї. Такий зв'язок наводить на думку про переживання почуття образи щодо “несправедливої” влади, яка “кривдить” добропорядних громадян. Упоратися з таким почуттям допомагає виразніша ідентифікація з українським громадянством, що спричиняє позитивніше ставлення до наявних реалій.

Висновки. Отже, соціально-психологічну структуру колективного самовизначення російськомовної спільноти в Україні можна подавати як сукупність провідних тенденцій цього процесу – рентизації постав, ригідизації ідентичності, символізації ідентичності, діяльного позиціонування, моральної апеляції, плекання звичайності, акцентування скривдженості. Перелічені тенденції мають наразі попередній та орієнтовний характер. Сукупно вони розкривають істотні

фрагменти колективного самовизначення російськомовної спільноти, але вочевидь не охоплюють усього змістового розмаїття цього процесу. Проте з певним допуском їхній набір можна вважати за один з імовірних варіантів його соціально-психологічної структури.

Розгляд визначених тенденцій крізь призму процесуальності колективного самовизначення російськомовної спільноти та тлумачення принаймні частини аналізованих індикаторів як засобів здійснення або регулювання такого процесу дає підстави трактувати їх як евентуальні соціально-психологічні механізми такого колективного самовизначення. Корисним принаймні може бути включення їх у відповідний контекст. Актуальним завданням досліджень залишається також з'ясування обсягів і змістів не охоплених описаними тенденціями сфер.

Література

1. *Дністрянський М. С.* Етнополітична географія України: проблеми теорії, методології, практики / М. С. Дністрянський. – Львів : Літопис, 2006.
2. *Васютинський В. О.* Мова спілкування як чинник визначення громадсько-політичних пріоритетів / В. О. Васютинський // Актуальні проблеми психології: Психологія навчання. Генетична психологія. Медична психологія. – К. – Ніжин : Вид-во НДУ, ДС “Міланік”, 2008. – Т. 10. – Вип. 6. – С. 59–62.
3. *Васютинський В. О.* Російськомовна спільнота в Україні: загрози ідентичності і постави щодо інтеграції / В. О. Васютинський // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія психологічна : зб. наук. праць. – Львів : ЛьвДУВС, 2008. – Вип. 1. – С. 37–44.
4. *Арель Д.* Залучення відокремленого / Д. Арель // Оттавський вісник. – 2007. – Ч. 2. – С. 4–7.
5. *Стегний А.* Опыт сравнительного анализа национально-групповой идентификации украинцев и русских в Украине // Национально-гражданские идентичности и толерантность. Опыт России и Украины в период трансформации / А. Стегний ; под ред. Л. Дробижевой, Е. Головахи. – К., 2007. – С. 128–142.
6. *Михайлик О.* Регіональний чинник електоральних орієнтацій в Україні / О. Михайлик // Соціальна психологія. – 2007. – № 6. – С. 66–77.
7. *Городяненко В. Г.* Положение русских в Украине и проблемы их идентичности / В. Г. Городяненко // Социологические исследования. – 2009. – № 1. – С. 89–96.
8. *Колісник Л. О.* Соціально-етнічний статус росіян в сучасній Україні (на прикладі Південно-Східного регіону) : автореф. на здобуття наук. ступеня канд. соціол. наук : спец. 22.00.04 / Колісник Лариса Олексіївна. – Х., 2004. – 20 с.

© **Васютинський В. О.**

Т. І. Бєславїна

СТРАТЕГІЧНА СПРЯМОВАНІСТЬ АДАПТИВНОЇ ПОВЕДІНКИ РОСІЙСЬКОМОВНОЇ СПІЛЬНОТИ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

Проаналізовано соціально-психологічні і соціокультурні характеристики представників російськомовної спільноти в Україні. Визначено комплекс проблем, які можуть бути охарактеризовані як складні життєві обставини широкого спектру, що потребують вибору стратегії їх подолання та стратегічної спрямованості адаптивної моделі поведінки.

Ключові слова: російськомовна спільнота, життєві орієнтири, демократичні цінності, адаптивні стратегії поведінки.

Проанализированы социально-психологические и социокультурные характеристики представителей русскоязычной общности в Украине. Определен комплекс проблем, которые могут быть охарактеризованы как сложные жизненные обстоятельства широкого спектра, требующие выбора стратегии их преодоления и стратегической направленности адаптивной модели поведения.

Ключевые слова: русскоязычная общность, жизненные ориентиры, демократические ценности, адаптивные стратегии поведения.

Socio-psychological and socio-cultural characteristics of representatives of Russian-speaking community in Ukraine are analyzed. The range of problems which may be characterized as complex wide-range life circumstances requires special strategies for their overcoming and strategically directed adaptive behavior model.

Key words: Russian-speaking community, democratic values, adaptive behavior strategies.

Проблема. Сучасна соціальна реальність в Україні зумовила як позитивні зміни, так і появу нових проблем, пов'язаних з втратою попередніх ідеологізованих моделей відносин суспільства і держави. Інтеграційні процеси в українському суспільстві досі формуються спорадично, без достатнього аналізу динаміки етнонаціонального розвитку, тому врахування особливостей соціально-психологічної адаптації – це те, що повинно допомогти розв'язанню численних проблем на шляху становлення сучасного українського суспільства. Умови формування і засвоєння нових норм суспільного життя, розвиток особистості, що адаптується до цих умов, потребують оптимізації її особистісного потенціалу та особистісних ресурсів для опанування ситуації, реалізації потреб у самоповазі і самоактуалізації особистості в спільноті, з якою вона себе ідентифікує, а в цьому окремому випадку – з російськомовною спільнотою. З огляду на це проблема стратегічної

спрямованості адаптивної поведінки та інтеграції російськомовних громадян у сучасний український соціум є надзвичайно актуальною.

Мета статті полягає у визначенні соціально-психологічних і соціокультурних характеристик представників російськомовної спільноти, її життєвих орієнтирів, стратегічної спрямованості її адаптивної поведінки в складних життєвих обставинах.

Пристосування особистості до соціуму, який трансформується, особливості її впливу на середовище, вибір адаптивних стратегій взаємодії із соціальним простором – усе це надзвичайно складні і багатопланові проблеми. Обставини, що суб'єктивно сприймаються людиною як перешкоди до нормального життя, можна визначити як типові ситуації. Останні моделюють типову поведінку, прояви якої закріплюються у визначенні стратегії, здатності і готовності до певного вибору, а також спроможності приймати певні рішення. Тому для визначення широкого спектру адаптивних стратегій потрібен аналіз проблемного поля життєдіяльності російськомовної спільноти.

С. Бочнер, виходячи з власних теоретичних узагальнень, виокремив чотири напрями міжкультурної адаптації, визначивши її основні стратегії: *асиміляція*, яка виявляється у відкиданні власної культури на користь чужої; *сепарація*, де відкидається чужа культура на користь власної; *маргіналізація*, коли маргінал займає проміжну позицію між двома культурами, та *інтеграція*, за якої суб'єкт синтезує досягнення обох культур [1].

Зазначимо, що серед згаданих стратегій саме остання має найбільш конструктивний характер, і є, на наш погляд, найбільш прийнятною моделлю адаптивної поведінки. Причому мовні уподобання громадян можна вважати адекватним показником належності до певних етнолінгвістичних спільнот, а переважно російськомовний напрям асиміляції більшості національних спільнот та її високі темпи викликають певні ускладнення інтеграційних процесів в українському суспільстві. Зрозуміло, що коли немає концепції соціально-психологічної адаптації до українського суспільства представників різних етнолінгвістичних груп, соціально “депривованих” національних спільнот, представників етносів з відмінними від інших груп населення соціокультурними стандартами, то це також ускладнює їх інтеграцію в український соціум.

Немає потреби ретельно аналізувати увагу психологів до різних аспектів *адаптації до нових політичних, культурних, економічних відносин* та її різноманітних форм і типів. Зазначимо, що практично всі дослідники трактують її як активний процес пристосування до станів зовнішнього середовища, у результаті якого виникають нові риси і

властивості. Об'єднує всі визначення власне взаємодія, що постає як ключова категорія в теорії пристосування, адже поняття “взаємодія” передбачає взаємозв'язок і взаємний вплив об'єктів, їхню взаємну дію, а тому найбільш точно відбиває особливості процесу соціально-психологічної адаптації. Таким чином, ідеться про процес взаємодії людини і навколишнього середовища (у тому числі соціального), у результаті якого формуються моделі і стратегії її поведінки, адекватні мінливим у цьому середовищі умовам [2, с. 6–7].

Узагальнюючи напрацювання дослідників С. Ю. Добряги і В. О. Якуніна, зазначимо, що психічний розвиток особистості являє собою сукупність взаємозалежних етапів, своєрідність яких обумовлена, у тому числі, і динамікою інтегрування в нове середовище, засвоєння всіх його вимог та відповідність очікуванням. При цьому варто зауважити:

– типи, рівні і склад індивідуальних стратегій адаптації не можуть бути однаковими через різний рівень інтелектуального й особистісного потенціалу, соціально-психологічного і соціально-демографічного статусу;

– успішність соціально-психологічної адаптації на кожному наступному етапі визначається перебудовою структури психологічних факторів, що її зумовлюють [3; 4].

Узагальнення результатів дослідження з метою визначення соціально-психологічного портрету російськомовної спільноти дало змогу окреслити *спектр проблемного поля російськомовної спільноти*. Для цього на одному з етапів дослідження було проведено масове опитування. Його учасниками стали 1087 респондентів, серед яких були учні загальноосвітніх і спеціальних навчальних закладів (віком до 18 років), студенти і представники вікової групи сталої зрілості. Дослідження проводилось у регіонах Сходу, Південного Сходу і Півдня, де переважно мешкають російськомовні громадяни України. Розподіл за ознакою соціального статусу пов'язаний більшою мірою з рівнем освіти, змістом діяльності і деякими соціально-економічними показниками повсякденного буття опитуваних.

Отже, одним із завдань дослідження стало визначення соціально-психологічних характеристик російськомовної спільноти і проблемного поля її існування з різних аспектів суспільного життя та ставлення до нього: довіра/недовіра, оптимізм/песимізм, задоволеність життям/очікування на краще тощо.

Розподіл відповідей на запитання **“Чи довіряєте Ви людям, які оточують Вас?”** свідчить про відносну соціальну лояльність представників усіх зазначених груп. “Так” відповіли 44,2% учнів, 30,5% студентів, 37% дорослих. Невпевненість і недовіру до соціаль-

ного оточення відчуває майже третина студентів (28,7%) і дорослих (31,3%), які відповіли однозначно “ні”, а крім того, 18,8% неповнолітніх учнів. Тобто рівень деперсоналізованої довіри до соціального середовища і ступінь критичного оцінювання соціального оточення та його впливів певною мірою залежить від віку.

Більш високий рівень довіри, з яким традиційно пов'язують позитивні очікування і домагання (44,2%), з одного боку, і відносно низька критичність в оцінюванні соціуму (18,8%), з іншого, притаманні ранньому юнацькому віку, а це може бути джерелом соціалізувальних впливів як позитивного, просоціального змісту, так і уразливості щодо впливів негативного, тобто асоціального, характеру. Висока значущість для юнацтва спілкування з однолітками, довіра і референтність оцінних суджень з різних питань особистісного та суспільного життя саме однолітків – важливий ресурс для розроблення соціалізувальних і корекційних програм.

З віком кількість позитивних очікувань дещо зменшується (30,5% – для категорії студентства і 37% – для дорослих респондентів), натомість зростає критичне ставлення до соціуму (31,3 і 28,7% відповідно), тому вже можна спиратися на досвід та більш зрілі судження цих вікових когорт. Персоніфікація горизонтальних відносин, система горизонтальних контактів опосередковуються вертикальними зв'язками влади і підлеглих. Отже, міжособова довіра стає зайвою.

Результати опитування та напрацювання інших етапів дослідження засвідчили наявність *негативних психічних проявів*, притаманних саме представникам російськомовної спільноти в умовах зміни соціального, економічного, культурного та лінгвістичного контекстів суспільного розвитку в Україні: невпевненість, комплекс меншовартості, невизначеність, нездатність до змін, прийняття рішень. Тож потрібно визначити особливості взаємодії досліджуваних категорій та верств населення з реальністю сучасного життя, способи їх реагування на негаразди, їхні типові психічні стани.

Запитання **“Який психічний стан Ви переживаєте найчастіше?”** дало змогу визначити найбільш типові психічні реакції респондентів на реалії життя та визначити вікові, статеві й інші демографічні розбіжності в їхніх відповідях.

Серед типових психічних станів представників російськомовної спільноти – “очікування на краще” (від 42 до 44% у різних вікових групах) і “рішучість покращити своє життя” (діапазон від 32 до 37%). Поряд із цим викликає стурбованість поширення типових для значної частини досліджуваних станів втоми (33%), самотності (28%), занепокоєння (27%), роздратування (24%), які свідчать про відчуття

дискомфорту, психологічної небезпеки, тобто про потребу допомоги, підтримки.

Відповіді на запитання **“Чи очікуєте Ви змін на краще у Вашому житті?”** також свідчать про загальний позитивний настрій, певний оптимізм, очікування на краще в майбутньому. Більшою мірою таке сприймання життя притаманне підліткам: недостатньо критичне оцінювання можливого майбутнього виявляє їх поки що мало виправданий оптимізм. Натомість дорослі на тлі загального позитивного настрою більш скептично і водночас реалістично оцінюють власне майбутнє. Очікування позитивних змін притаманне майже всім категоріям досліджуваних і є характеристикою, що дає надію щодо можливості подолання психотравматичних ситуацій, віднаходження ресурсів для адекватної адаптації до нових умов, оптимальних адаптивних стратегій інтеграції російськомовної спільноти в сучасний український соціум.

Проблематику, що турбує представників російськомовної спільноти, було узагальнено в запитанні **“Які з наведених нижче проблем турбують Вас особисто?”**. Варіанти відповідей ми згрупували в блоки по 7 тверджень (соціально-правові, здоров'я, економічні, проблеми в стосунках тощо).

Як свідчать отримані відповіді на запитання *соціально-правового* блоку, респонденти найбільшою мірою переймаються браком робочих місць (33%), корупцією в органах влади (29%) та високим рівнем злочинності (23%). Звертає увагу вікова і соціально-рольова динаміка ставлення до проблем: респонденти старших вікових категорій стурбовані *актуальним* браком робочих місць, а старшокласники і студентська молодь – *перспективою* не отримати робочого місця в майбутньому. Різною мірою залежно від віку стурбовані опитувані наявністю корупції (дорослі – 29,1 %, учні – 19,3%) і високим рівнем злочинності (дорослі – 14,3%, учні – 23 %). Занепокоєні досліджувані також дотриманням прав людини і браком освіти як перешкодою на шляху до вдалої кар'єри. Деякі розбіжності залежно від віку виявлено щодо стратегій вибору способу планування майбутнього, надання переваги певній мові та етнічній належності.

Питання *здоров'я* турбують традиційно всі вікові категорії, але увагу молоді привертають передусім негативні явища: поширення в її середовищі ВІЛ/СНІД (43,6%), наркоманії (29,3%) та алкоголізму (24,5%). Утім, молодих як найбільш сексуально активну частину соціуму питання сексуальних стосунків, що певним чином пов'язані з переліченими проблемами, хоча й бентежать, але молодь не відносить їх до важливих. З віком ставлення до таких соціальних аспектів перестає бути абстрактним, і для дорослих воно частіше стає значи-

мим. Що стосується свідомого, відповідального ставлення до власного здоров'я, то існуючі стереотипи істотно зменшують цінність здорового способу життя як такого, визначають інші орієнтири, спрямованість особистості та впливають на визначення стратегії поведінки.

У розподілі відповідей на запитання *економічного* блоку знаходимо підтвердження того, що найбільш уразливими респонденти відчувають себе, коли йдеться про матеріальне становище, низькі доходи сім'ї, високі ціни на товари та послуги, а це, у свою чергу, стає джерелом занепокоєності щодо найближчого майбутнього. Невизначеність потенціалу і ресурсів, брак мотивації, здатності і готовності до вирішення економічних проблем для всіх груп респондентів практично рівною мірою важливі і тривожні; невизначеність перспективи на майбутнє посилює стурбованість і формує типові для різних за віковими та етнічними ознаками верств стратегії пошуку способів економічної поведінки.

Ще однією актуальною і важливою сферою проблем для більшості опитаних є сфера *соціальних контактів*: взаємини в сім'ї (24,3–39,2%), відносини з друзями та однолітками або самотність (24,5–38,7%), стосунки з особами протилежної статі (13,2–16,0%), боязнь не виправдати очікувань (33,8–38,1%), власна зовнішність. Так, до нагальних, таких, що потребують уваги, респонденти відносять такі потреби, як навчитися спілкуватися, знаходити спільну мову з різними людьми, бути асертивними, подолати дискомфорт у спілкуванні і т. ін. Не можна не відмітити усвідомлене і глибоке бачення респондентами своїх власних проблем, свідоме виокремлення найбільш важливих та особистісно значущих аспектів різних сфер життєдіяльності.

Відповіді на запитання ***“На чію допомогу за скрутних життєвих обставин Ви розраховуєте насамперед?”*** найбільш точно характеризують типові способи вирішення завдань, що постають перед особистістю, способи планування майбутнього, до яких переважно схильються представники російськомовної спільноти. Отримані результати свідчать про деяку екстернальність у налаштованості значної частини опитаних, тобто для них типовими є спрямованість очікувань у зовнішній світ, сподівання на удачу, друзів (молодь – 21,5%, дорослі – 16,8%), батьків (45,3 і 29,2%, відповідно), навіть на Бога (6,1% і 9,3%), а не покладання на власні сили в подоланні складних життєвих обставин. Тому важливо спрямувати соціалізувальний вплив таким чином, щоб підвищити самооцінку особи, її впевненість у власній спроможності досягти чогось значного, подолати перепони на шляху до мети. Але більшість опитаних, практично незалежно від статі і віку, висловлюють упевненість у тому, що кожна людина сама творить власне майбутнє, що їхнє майбутнє зале-

жити від них самих. Частка упевнених у власних можливостях щодо свого майбутнього є дещо меншою серед студентства (що, очевидно, пояснюється набутим з роками життєвим досвідом, і не тільки позитивним), а невпевненість у собі та надія на батьків, друзів, на Бога, державу тощо скоріше пов'язані з особливостями соціальної ситуації, в якій розгортається їхнє життя. Зрозуміло, що учнівська молодь і студентство розраховують на опіку членів родини, адже поки що не мають власних матеріальних джерел для самостійного життя. Отримані дані свідчать також про суб'єктивну значущість для особистості сім'ї як загальнолюдської цінності.

Результати дослідження ціннісних орієнтирів і світосприймання російськомовного населення в межах нашого дослідження показують, що частина випробуваних відкидає перспективу жити повноцінним життям в культурно розмаїтому середовищі, проявляє консервативну прихильність до вже усталеного способу життя, що склався впродовж попередніх років, хоча він далеко не досконалий і вимагає більш повного застосування наявного потенціалу. Певна частина російськомовного населення відчуває задоволеність від існування "тут і тепер", навіть у проблемних соціально-психологічних ситуаціях. Це притаманно передусім представникам старшої вікової когорти, які вирізняються стагнацією особистісного розвитку, сталими цінностями, цілями, стилем і змістом життя, до того ж переважно ідентифікують себе з етнічними росіянами. Потреба у зміні моделей поведінки, пошуку нових напрямів особистісного розвитку та соціально-психологічного пристосування до нових реалій викликає у них психологічний дискомфорт, утруднення з адаптацією до життєвих викликів, бажання повернутися у звичні умови, які не потребують додаткових зусиль і додаткових ресурсів.

Вирішити проблему можна, спрямувавши зусилля на розвиток здатності та готовності особистості жити в кращих соціальних умовах. Для цього слід виявити характер і місце уявлень досліджуваних щодо стратегій соціально-психологічного пристосування та моделей поведінки, спрямованих на покращення життя.

Вивчення настановлень щодо умов досягнення успіху дає змогу визначити зміст і рівень мотивації досягнення успіху, можливості актуалізації креативного потенціалу особистості, її позитивного самоствердження, окреслити образ успішної людини у свідомості досліджуваних. Можемо вважати, що цей комплекс характеристик пов'язаний з проявами суб'єктності особистості в різних стилях діяльності, якій надається перевага, а також проявами самосвідомості і саморозвитку, що зумовлюють різні рівні здатності до творення.

Розподіл відповідей на запитання **“Що є головною запорукою життєвого успіху сьогодні?”** показує, що пріоритети представників російськомовної спільноти в стратегіях пристосування пов’язані з утилітарними, прагматичними умовами досягнення успіху: гроші (67,4% – молодь, 68,8% – дорослі), впливові люди (відповідно 33% і 40%), здатність пристосуватися (39,5% і 32,5%). Утім, не можна залишити поза увагою той факт, що більшість респондентів запорукою досягнення успіху вважають усе ж таки розум (66,9% – молодь, 62,9% – дорослі).

Тим часом властива нашому сучасному життю “приватизація публічного простору” відбувається за рахунок “приватизації корисних людей”, використання їх як дефіцитного ресурсу шляхом перетворення на друзів, “друзів наших друзів”, членів сім’ї. На макросоціальному рівні це проявляється в **пріоритеті особистих зв’язків** між особами, відповідальними за прийняття важливих політичних та інших рішень. Ці зв’язки певною мірою замінюють встановлені законом відносини між ними, забезпечують привілейований доступ до дефіцитних ресурсів, що стає основою для формування корупційних відносин у державі.

Високі ціни на товари і послуги для всіх груп однаково важливі й тривожні, а невизначеність перспективи посилює стурбованість. За таких умов вигода стає одним з мотивів створення неформалізованого союзу стосунків, в основі якого часто лежить нерівність норм довіри/недовіри. Захист особистих інтересів в ситуації ризику і невизначеності ускладнюється асиметричністю норм довіри/недовіри, закріплених також системою ділових стосунків. Вигідно *доручити* прийняття рішення вищій особі і зняти із себе відповідальність.

Інший блок пов’язаний із соціально-політичною сферою, де соціальна відповідальність проявляється в громадянськості та усвідомленні власної ролі в діяльності уряду, діях політичних лідерів, у суспільному житті, подіях у державі. Відповіді на наступний блок запитань **“Як Ви вважаєте, чи має людина відповідати за діяльність уряду, події в країні, дії політичних лідерів?”** загострюють увагу на парадоксальних показниках неготовності вважати себе причетним до суспільно-політичного життя країни (табл. 1–3). І це незважаючи на те, що саме громадяни України обирають тих, за кого не хочуть відповідати. Стратегія відмови представників російськомовної спільноти поділяти відповідальність за власну країну потребує особливої уваги та розроблення програм, спрямованих на оптимізацію *формування культури громадянськості* саме в російськомовній спільноті. Тут самодетермінація, моральна свобода людини відіграють визначальну роль. Тільки високий рівень самосвідомості сповнює її відповідальності, що передбачає усвідомлення причетності до соціаль-

ного і природного буття. Із цього погляду людське життя – це безперервна відповідальність, яка визначає його моральну цінність. Проблема соціальної та громадянської відповідальності вимагає взаємозв'язку різноманітних сприятливих детермінантів, які позитивно позначаються на процесі розвитку. Поряд із ціннісно-мотиваційними уявленнями важливе значення в поясненні відповідальності має здатність до саморегуляції і самовиховання, рівень розвитку самосвідомості і самокритичності.

Таблиця 1

Розподіл відповідей респондентів на запитання “Як Ви вважаєте, чи має людина відповідати за діяльність уряду?” (у%)

	Учні	Студенти	Дорослі
так	8,3	5,7	6,1
ні	77,9	79,3	74,7
важко відповісти	11,6	12,6	16,9
немає відповіді	2,2	2,3	2,3

Таблиця 2

Розподіл відповідей респондентів на запитання “Як Ви вважаєте, чи має людина відповідати за події в країні?” (у%)

	Учні	Студенти	Дорослі
так	11,0	13,8	10,3
ні	70,7	65,5	65,5
важко відповісти	16,0	19,0	22,1
немає відповіді	2,2	0,7	2,2

Таблиця 3

Розподіл відповідей респондентів на запитання “Як Ви вважаєте, чи має людина відповідати за дії політичних лідерів?” (у%)

	Учні	Студенти	Дорослі
так	8,3	5,2	6,6
ні	74,0	78,7	74,7
важко відповісти	15,5	13,2	16,2
немає відповіді	2,2	2,9	2,4

Нарівні із соціально-психологічними детермінантами, що відображають вплив найближчого оточення на розвиток особистості,

значний вплив на цей процес справляють соціальні та соціально-економічні умови існування, макросередовище.

Насамкінець зауважимо, що в цілому переважна більшість респондентів усіх вікових груп ставиться до власного майбутнього з надією та оптимізмом. Зазвичай засвоєння норм і цінностей актуального соціального простору відбувається через посередництво старшого покоління, яке завжди надавало молоді необхідні зразки адаптивної поведінки. Але в нашій державі в період докорінних змін усе суспільство одночасно опинилося в ситуації дисонансу, а це вимагає актуалізації всіх адаптивних ресурсів особистості.

Сучасна українська молодь стоїть в авангарді соціальних змін; вона позитивно сприймає розвиток суспільства як формування нових економічних відносин, але соціальні зміни загострюють суперечності і розбіжності, у тому числі між поколіннями, у свідомості кожного окремого суб'єкта. Це пов'язано насамперед з пошуком суб'єктом стратегій та механізмів співвіднесення сучасного і минулого, інтегрування впливів актуальної культури і власного інтегрування у складний, динамічний соціальний простір.

Брак засобів ефективної соціально-психологічної адаптації до українського соціуму (у цьому випадку представників російськомовної спільноти) часто викликає активний або пасивний спротив іншомовного населення, що, у свою чергу, утруднює адекватний, оптимальний, конструктивний шлях до взаємопорозуміння, пошук референтних ознак єднання тощо.

Узагальнюючи результати дослідження, можемо зробити висновки і щодо обізнаності російськомовних громадян України з питань суспільного життя: чоловіки (порівняно із жінками), учнівська молодь (порівняно з молоддю, яка вже працює), оптимісти (порівняно з песимістами) значно більше уваги приділяють соціально-економічним і правовим питанням, ніж здоровому способу життя або ж акціям із залучення широких кіл громадськості до вирішення соціально значущих проблем.

Виявлення найбільш значущих для молоді сфер життя, її настановлень, ставлень до найближчого або віддаленого соціального оточення, усвідомленого або неусвідомленого вибору стратегії індивідуально-психологічного плану майбутнього дало змогу виокремити дуже широкий спектр цих проявів, а серед них (на основі групування та узагальнення) – найбільш значущі.

Висновки. Отже, варіативність стратегій адаптивної поведінки зумовлена різними типами і рівнями адаптованості. З огляду на результати дослідження можемо виділити стабільний (високого, середнього і низького рівня) і мінливий типи адаптованості з її позитивною чи негативною динамікою. Успішність соціально-психологічної адаптації представників російськомовної спільноти детермінована

впливом на адаптаційний процес їхнього соціально-демографічного статусу, віку та рівня загальноосвітньої підготовки. Визначені нами адаптивні стратегії характеризують типові прояви поведінки, а саме поєднання стратегій, спрямованих на саморозвиток, самовдосконалення, надання допомоги іншим у самовдосконаленні.

Ефективність соціально-психологічної адаптації – складного, багатоаспектного процесу взаємодії представників різних етнокультурних спільнот (у цьому контексті російськомовної та україномовної) – визначає розвиток особистісного потенціалу представників етнічних спільнот, їх активне пристосування до навколишнього соціального середовища та прилучення до всього спектру соціальної активності, системи міжособових стосунків, соціально-політичної та соціокультурної реальності.

Отримані дані щодо уявлень російськомовних громадян про особливості і цінності життя та різних його аспектів дають підстави констатувати, що основна множина уявлень формується стихійно, некеровано, неконтрольовано і залежить переважно від того, як складається життєва ситуація кожної конкретної людини.

Респонденти – представники російськомовної молоді – спрямовані передусім на позитивну зміну середовища, а також соціальної ситуації, прагнуть належним чином облаштувати своє теперішнє і майбутнє життя, обирають співпрацю як стиль життя, творіння як зміст життя. Стратегії молоді спрямовані на соціальну творчість і реалізацію особистісного потенціалу.

Загальне завдання інтеграції російськомовної спільноти в сучасне українське суспільство – поступовий розвиток українського громадянського суспільства з пріоритетами громадянського патріотизму над етнічними соціальними зв'язками; з утвердженням ліберальних соціально-економічних, моральних цінностей, прав людини і особистої її відповідальності; із прилученням до української мови і культури.

Література

1. *Bochner S.* The social psychology of cross-cultural relations / S. Bochner // *Cultures in contact.* – Oxford, 1982. – P. 5–44.
2. Психологія. Словарь / под общ. ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. – М. : Политиздат, 1990. – 494 с.
3. *Добряга С. Ю.* Динамика психологической адаптации курсантов на первом и втором году обучения в военном вузе : автореф. дис. на соиск. науч. степени канд. психол. наук / С. Ю. Добряга. – СПб., 2004. – 22 с.
4. *Якунин В. А.* Педагогическая психология : учеб. пособие / В. А. Якунин. – 2-е изд. – СПб. : Изд-во Михайлова В. А., 2000. – 349 с.

ОБРАЗИ МОВИ В УЯВЛЕННЯХ УКРАЇНОМОВНОЇ ТА РОСІЙСЬКОМОВНОЇ СПІЛЬНОТ

Наводяться й аналізуються результати дослідження образу мови в україно- та російськомовній спільнотах. Виявлено, що самосвідомості російськомовних громадян українського етнічного походження властива певна суперечливість між найчастіше позитивним образом української мови і негативним – російської. На цій підставі сформульовано гіпотезу про те, що такі особи є носіями прихованого внутрішнього конфлікту між своєю російськомовністю і національно забарвленим (українським) образом Я. Російськомовні громадяни російського етнічного походження мають здебільшого позитивний образ російської мови і негативний – української. Вони почуваються психологічно благополучніше, оскільки їхній національний образ Я збігається з національною культурою і мовою, яких вони дотримуються.

Ключові слова: образ, мова, образ мови, психологічне благополучтя.

Приводятся и анализируются результаты исследования образа языка в украинско- и русскоязычной общностях. Установлено, что самосознанию русскоязычных граждан украинского этнического происхождения свойственно определенное противоречие между чаще всего положительным образом украинского языка и негативным – русского. На этом основании сформулирована гипотеза о том, что такие лица являются носителями скрытого внутреннего конфликта между своей русскоязычностью и национально окрашенным (украинским) образом Я. Русскоязычные граждане русского этнического происхождения имеют преимущественно положительный образ русского языка и негативный – украинского. Они психологически более благополучны, так как их национальный образ совпадает с национальной культурой и языком, которых они придерживаются.

Ключевые слова: образ, язык, образ языка, психологическое благополучие.

The results of the research of language-image in Ukrainian-speaking and Russian-speaking communities are presented. It was defined that a certain contradiction between positive image of Ukrainian language and negative – Russian is typical for self-consciousness of Russian speaking citizens of Ukrainian origin. On this ground the author puts forward the hypothesis that these people have a hidden inner conflict between their Ukrainian self-image and Russian-speaking language behavior. Russian-speaking citizens of ethnical Russian origin as a rule have positive image of Russian language and negative of Ukrainian. From psychological point of view they are more stable as their national image coincides with their national culture and native language.

Key words: image, language, language image, psychological stability (well-being).

Проблема. Уже на перших етапах становлення та розвитку психологічної науки проблема образу постала як одна із центральних. У цьому контексті наш дослідницький інтерес спрямовано на образ мови в уявленнях україномовної та російськомовної спільнот, а також співвідношення між національним образом Я громадянина України і національною культурою та мовою, яких він дотримується.

Мета статті: дослідити образи української і російської мов в уявленнях україномовної та російськомовної спільнот України.

Велику увагу проблемі образу приділив у своїх працях один з основоположників сучасного психологічного знання І. М. Сеченов. Так, учений трактував відчуття і сприйняття як відбитки з дійсності – образи її, що виникають за законами рефлекторної діяльності мозку [1]. Віддзеркалюючи цю дійсність, вони виконують функцію регуляції поведінки, що забезпечує її адекватність картині зовнішнього світу.

Продовжуючи лінію досліджень психічних явищ, означену Сеченовим, радянські психологи прийшли до розуміння того, що категорії віддзеркалення належить у психологічній науці важлива роль: саме через цю категорію розкриваються найбільш загальні й істотні характеристики психіки. Завдяки численним експериментальним і теоретичним дослідженням, здійсненим Б. Г. Ананьєвим, С. В. Кравковим, О. М. Леонтьєвим, А. Р. Лурія, С. Л. Рубінштейном, С. Д. Смирновим, Б. М. Тепловим та ін., було з'ясовано відображальну суть згаданих процесів і виявлено їхні основні особливості [1–12].

Так, С. Л. Рубінштейн зазначав: “Образ узагалі, безвідносно до предмета, відображення якого він є, не існує” [9, с. 34]. На думку дослідника, під образом слід розуміти зовсім не всяке чуттєве враження, а тільки таке, у якому явища, їхні властивості і стосунки розкриваються перед суб'єктом як предмети або об'єкти пізнання. Як слушно зауважують Н. Д. Завалова, Б. Ф. Ломов і В. О. Пономаренко, образ не є моментальним знімком предмета. Його формування – це складний процес, що розгортається в часі, з плином якого віддзеркалення стає все більш адекватним предметові. На кожному етапі процесу виявляються все нові і нові властивості предмета та уточнюються ті, які вже було встановлено раніше. У процесі віддзеркалення образ постійно реконструюється, тож рівень його адекватності предметові (залежно від цілей діяльності, які людина ставить перед собою) невпинно підвищується. Цей процес не слід уявляти однозначним, монотонним, адже його хід неминуче ускладнюється суперечностями [13].

Віддзеркалюючи предмети та явища об'єктивної реальності, образ разом з тим є суб'єктивним. Суб'єктивність образу передбачає момент упередженості, залежності образу від потреб, мотивів людини,

її цілей, настановлень, емоцій тощо. Образ формується обов'язково на базі життєвого досвіду, який накопичила людина. Вивчення образу має спиратися на дані, що давали б можливість судити про те, як в образі проявляється досвід індивіда, система його настановлень, суб'єктивних стосунків, мотивів, цілей тощо [12].

Одним із чинників відображення об'єктивної реальності в її національному вияві є **образ мови**. На основі мови формується система понять, що визначає картину світу. У процесі оволодіння національно-мовними категоріями, які відтворюють світобачення народу, розвивається національна самосвідомість. Ще Й.-Г. Гердер зазначав, що національна мова – це скарбниця, “в якій розрізняються, зберігаються і передаються ідеї та уявлення народу” [14, с. 297].

На думку А. В. Бездідька, мова є важливим компонентом організації конкретного історичного соціокультурного простору, який кумулює та інтегрує відповідні процеси його організації в історичній динаміці. А для активізації власне мовних функцій важливе соціально-психологічне ставлення людини, що переживає потребу, інтерес до використання конкретної мови в різноманітних субпросторах свого життя [15].

У мові відбито особливості національного мислення, історії, звичаїв і традицій народу. Звернення до образу національної мови дає можливість торкнутися глибин підсвідомості, що впливають на віддзеркалення, конструювання світу, процес адаптації в ньому, особливості його сприймання тощо. Тому предметом нашого дослідження став образ мови в уявленнях україномовної та російськомовної спільнот.

Дослідження, власне глибинні інтерв'ю, проводилися в м. Херсоні і м. Севастополі (по 25 опитуваних у кожному місті). Вибірка складалася переважно з молоді віком від 16 до 30 років (90 % респондентів), решта (10 %) були старшими і мали вік від 31 до 58 років. Під час дослідження було опитано 28 чоловіків і 22 жінки (усього 50 осіб).

Випробуваними стали представники чотирьох соціальних груп: студенти, службовці (лікар, педагог, юрист, перекладач, банківський службовець, фінансист, бухгалтер, сервісний інженер, клінічний провізор, юрист-консульт тощо), робітники (судовий механік, судовий електромеханік, інженер-електромеханік тощо), працівники сфери обслуговування (персонал сервісного центру).

Для аналізу результатів дослідження ми скористалися кількісними методами обробки даних (контент-аналіз, психологічний аналіз тексту). Образи української і російської мов ми досліджували за допомогою техніки персоніфікації. Так, жителі Херсона, які вважають себе українцями, за уподобану мову спілкування обирають російську, а

проте мають здебільшого позитивний образ української мови і “негативний” – російської. Мешканці ж Севастополя надають стійку перевагу російській мові і мають позитивний образ російської мови і “негативний” – української.

Образ української мови в уявленнях жителів Херсона. Це, як правило, жіночий образ (22 з 25 респондентів визначили його саме так). Середній вік 35–38 років. Тобто в уявленнях херсонців образ української мови асоціюється з дорослою, зрілою жінкою. Але порівняно з образом російської мови вона молодша.

Українську мову образно змальовують як білявку, часто з косою і карими очима, зазвичай пишної статури. В уявленнях херсонців справжня українська натура розкішна і гарна (часто ці описи нагадують Юлію Тимошенко). Респонденти також додають, що вона добра господиня, дуже гостинна, любить і вміє готувати та пригощати гостей.

Вона має чоловіка і найчастіше трьох дітей (це дружна і щаслива родина). Усім їм гарно й затишно в колі сім’ї.

Головними цінностями життя для створеного херсонцями образу є сімейний добробут, здоров’я і щастя власної родини, позитивні відносини у власній сім’ї.

Її професійна належність – учителька української мови, домогосподарка, сільська господиня – хазяйка власного обійстя, рідко – політик. Характеристика професійної діяльності і мети її життя відображають боротьбу за самостійність, незалежність, право на існування. На думку респондентів, українській мові не вистачає статусу, цілісності, значущості і навіть привабливості. Самостійність і незалежність – болючий момент у розповідях херсонців. Вони натхненно бажають, емоційно переживають, прагнуть, аби українську мову сприймали як рівну, з повагою, щоб нею не маніпулювали, “не попихали”, “не помикали”, “не штурхали” її.

За головні особливості її характеру визнають доброту, щедрість, відкритість, щирість, гостинність, розум, гарну інтуїцію, силу духу, стійкість тощо. Цілком позитивні характеристики, але за ними часом прохлоплюється якесь невимовлене страждання, незбагненність, незрозумілість, нецілісність, неповнота, неприйнятність, невідповідність, брак реальної позитивної самооцінки та позитивного самосприймання, іноді навіть якась меншовартісність. Туга невизнаного, незрозумілого, неприйнятого генія.

Ніби позитивний образ приховує в собі страшенну невпевненість на саме право існування.

Образ російської мови в уявленнях жителів Херсона. Це в більшості випадків образ чоловіка 40–45 років (дуже рідко – зла вольова

“карга” 70 років, “бояриня Морозова”). За професійною належністю це працівник сфери торгівлі (за висловлюваннями респондентів: торгаш, купець, боярин, купи-продай, злодій) або військовослужбовець. Описи-характеристики варіюють від негативного до стриманого удавано лояльного ставлення. Позитивне ставлення трапляється досить рідко.

Образ російської мови херсонці пов’язують з чоловіком нахабним (“лізе куда не треба”), настирливим, часто злим, підступним; умілим маніпулятором, який увесь час щось нав’язує, пропихає, намагається напаскудити, нашкодити, зіпсувати, проте іноді – вольовим, сильним, активним, владним, стриманим, таким що розуміється на людях.

Описи, створені учасниками інтерв’ю, надзвичайно емоційні. Образ української мови не лише позитивний, а й більш емоційний, людяний (більш близький, справді схожий на образ людини), натомість російської – схематичніший, менш детальний, набагато контрастніший. Різняться навіть міміка і жестикуляція під час складання описів: образ української мови описують просторніше, неквапно, з м’якими емоційними нотками, російської – як відрубують, різко й уривчато.

Портрет російської мови часто наділяють неприємними, навіть огидними деталями, як-от: бородавка на носі, неприємна родимка на підборідді – бридка й відразлива, або описують людину як дуже огрядну. Деталі опису зовнішності теж прикметні: губи стиснуті, очі вузькі – просто фоторобот злочинця! Набагато рідше трапляються позитивні описи, в яких змальовують кремезного, сильного, вольового чолов’ягу.

Образно уявлюваний чоловік має сім’ю і двох-трьох дітей. Дружина з огидним характером. (Яскравий приклад: молодий хлопець описує майже казкову сім’ю, яка складається з чоловіка, дружини і двох доньок – поганої і хорошої. Питаю хлопця, чи до вподоби йому гарна, добра донька. Відповідає – ні, не хоч і доброї).

Мета життя – гроші, влада, контроль, нахапати всього і побільше. У позитивних і нейтральних образах є згадки про мир, підтримку миру в родині і світі.

Отже, якщо мова є показником ідентичності людини, то постає питання не тільки щодо ідентичності російськомовних жителів Херсонського регіону, а й щодо психологічної конгруентності, психологічного благополуччя національного образу Я.

Російськомовні херсонці відчувають на собі тиск російської мови і водночас надають їй перевагу; щодо мовної ситуації вони займають досить пасивну позицію, не виявляючи дієвих прагнень до будь-яких змін.

У такій ситуації, на наш погляд, криється прихована загроза у вигляді внутрішнього конфлікту між людиною – носієм російської мови – і людиною з, напевно, українською ідентичністю. Цей конфлікт не дістає будь-якого вирішення, а лише невротизується через витіснення, знецінення, іноді агресію або самоагресію. Пом'якшення державних відносин між Росією та Україною, толерантне, а найкраще дружнє, шанобливе ставлення однієї країни до іншої сприятимуть не лише соціальному, а й психологічному благополуччю громадян. Лише за таких умов, на нашу думку, національний образ Я людини гармонізується, набувши належної конгруентності.

Образ української мови в уявленнях жителів Севастополя. Як правило, це жіночий образ, дуже рідко чоловічий. Віком 35–40 років, але це не зріла і доросла жінка. Один респондент описав українську мову як підлітка 13 років, який зовсім не знає, що йому потрібно в житті, бігає за всіма, чіпляється, пристає до всіх, не розуміючи навіщо.

За професією це найчастіше домогосподарка, сільська жінка, яка “не вилазить” з городу, не встигає порати худобу, або селянка, яка ніде не працює, лише на городі (або абсолютизація сільської праці, або її приниження, ігнорування), іноді письменник або політик.

Описи характеру часто містять суперечливі характеристики: дещо агресивна, запальна і водночас весела, безтурботна, радісна. Далі – з нею дуже просто, приємно спілкуватися, але може вибухнути, спалахнути через якусь дрібницю. Погано себе контролює, але може відстояти своє – часом просто “чорнорота баба”. Вимальовується образ або емоційно невірноваженої, запальної людини, або людини, яку насправді не розуміють і не знають. Тому такий розірваний, нецілісний образ справді незрозумілої “баби”.

Майже всі респонденти зазначають, що українська мова надзвичайно активна, її дуже багато, вона всюди “лізе”. Часто вказують на її простоту, нескладність, навіть деяку примітивність. Севастопольців дратує, іноді надзвичайно, українська мова. Почасти тому її відкидають, ігнорують, принижують.

Образ мови крізь призму сім'ї: часто сім'ї немає взагалі; дехто підкреслює, яка вона, українська мова, самотня, ніким не прийнята. Тому мета її життя – аби помітили, що вона існує взагалі; добитися статусу і визнання; знайти людей, які їй допомогли б. Респонденти-севастопольці зазначають, що українській мові потрібен контроль, керівництво, сама вона таких цілей не досягне.

Цей образ також іноді увиразнюється за допомогою відразливих деталей: неприємна, неохайна, нудна, з вадами зовнішності і тіла (“кривенька качечка”).

Образ російської мови в уявленнях жителів Севастополя.

Майже завжди чоловічий образ. Респонденти часто підкреслювали: не чоловік – справжній “мужик”! Близько 50 років, військовий або богатир з билин, іноді великий керівник або інженер, проте-таки з військово-промислової сфери.

Описи зовнішності надзвичайно яскраві і просто билинні (наводимо їх мовою оригіналу – російською): “косая сажень в плечах”, “статный, высокий, крепкий богатырь”, “густобородый, густоволосый”, “ни стар ни млад (в 60 лет), но мудр и опытен”, “раномудрый”, “чаще держит в руках меч, нежели орало” (в попередніх образах херсонців вуса, борода поєднувалися з відразливими зовнішніми рисами). І навіть якщо респондент не відзначає, що це богатир, то описи зовнішності все одно як у богатира, або це обов’язково кремезний, міцно збудований, важкоатлетичної конституції “мужик”.

Опис характеру порівняно з попередніми трьома типажми також містить яскраві мускулінні риси. Цей чоловік небагатослівний, владний, сильний, упевнений, могутній, непокірний, суворий, проте справедливий. Він – скеля, опора, сама надійність. Навіть його негативні риси мають позитивний бік, а відтак виправдання. Коли йде в бій, може розтоптати квіточку. Він так багато працює, про всіх думає і турбується, що не має часу насолоджуватися прекрасним. Йому б довше побути в колі сім’ї.

Його сім’я – така ж взірцева, як і він сам: дружина, двоє-троє дітей. Дружні, намагаються більше часу проводити разом. Намагаються, тому що татко надзвичайно багато працює, не завжди буває вдома.

Він усього досягнув у житті, тому його завдання – підтримати те, що є. Для нього надзвичайно важливо жити в мирі та спокої. Але він звик до боротьби, і саме боротьби йому бракує. Він перебуває у стані готовності навіть у колі сім’ї.

Однією з причин такої войничості образу російської мови є історичне минуле цього краю. Героїзм російських солдат закарбовано та увінчено не лише в назві Історичного бульвару, музеї на Сапун-горі тощо, а в самому менталітеті севастопольців. Крім того, модель поведінки суворого, шляхетного чоловіка-захисника-воїна, звичайно російськомовного, відтворюється традиціями військових і російських військових частин у Криму.

Військові-росіяни – це особлива когорта жителів Севастополя. Вони поводяться і позиціонують себе як привілейовані, вищі за статусом і престижем, ніж військові-українці. Їм подобається підкреслювати, що Росія турбується про них і платить їм набагато більше, ніж Україна своїм військовослужбовцям.

Однією з основних причин приниження севастипольцями значущості української мови і перебільшення цінності російської є їхні страхи, невпевненість через невизначеність позицій російської мови і статусу Криму як автономної республіки. Крім того, відчувається прагнення ствердитися за рахунок “молодшого, недолугого брата”. Впадає у вічі, що в уявленні жителів півострова досі не склався цілісний образ української мови, а той, що існує, дуже суперечливий на протигагу повному і билинно-позитивному образу російської мови. Це наштовхує на думку про зверхнє ставлення представників російськомовної спільноти до україномовних громадян, нерозуміння ними останніх.

Значущість цих складних, іноді трагічних відносин між двома спільнотами дуже часто применшують, насправді ж ці відносини надзвичайно важливі – справді життєво необхідні – для обох сторін.

Висновки. На основі аналізу 50-ти глибинних інтерв'ю, проведених із жителями Херсона і Севастополя, за допомогою техніки персоніфікації було виділено образи української та російської мов в уявленнях жителів Херсона і Севастополя, визначено особливості сприймання цих образів, ставлення до них тощо.

Жителі Херсона, які вважають себе українцями, за уподобану мову спілкування обирають російську, утім, у їхніх уявленнях сформувався здебільшого позитивний образ української мови і негативний – російської. Натомість жителі Севастополя надають очевидну перевагу російській мові, а в їхніх уявленнях усталився позитивний образ російської мови і негативний – української.

Порівнюючи дві вибірки – херсонську і севастипольську, слід зазначити, що севастипольська психологічно більш благополучна і конгруентна, тому що національний Я-образ тут збігається з власною національною культурою і мовою респондентів. Проте, відчуваючи приховану загрозу, політичний тиск, севастипольці невротизують відносини з українською культурою: вони применшують значущість української мови і перебільшують цінність російської, прагнуть утвердитися за рахунок “молодшого, недолугого українського брата”.

Херсонські ж російськомовні респонденти натомість виявляють психологічну неконгруентність, відтворюючи досить негативний і відразливий образ російської мови. Прихована психологічна небезпека для жителів цього регіону виявляється через внутрішній конфлікт і пасивність, неусвідомлюване або слабо рефлексоване відчуття недолугості, неповноцінності своєї мови, відсутність потягу до дієвих шляхів подолання цієї ситуації.

Література

1. Сеченов И. М. Избранные философские и психологические произведения / И. М. Сеченов. – М. : Госполитиздат, 1957. – 236 с.
2. Ананьев К. Г. Психология чувственного познания / К. Г. Ананьев. М. : Изд-во АПН РСФСР, 1960. – 486 с.
3. Ананьев К. Г. Теория ощущений / К. Г. Ананьев. – Ленинград : Изд-во ЛГУ, 1961. – 456 с.
4. Ананьев К. Г. Избранные психологические труды : в 2 т. / К. Г. Ананьев. – М. : Педагогика, 1980. – Т. 1. – 230 с. ; Т. 2. – 287 с.
5. Кравков С. В. Взаимодействие органов чувств / С. В. Кравков. – М. : Изд-во АН СССР, 1948. – 128 с.
6. Леонтьев А. Н. Психология образа / А. Н. Леонтьев // Вестник МГУ. Сер. 14. Психология. – 1979. – № 2. – С. 3–13.
7. Леонтьев А. Н. Избранные психологические произведения : в 2 т. / А. Н. Леонтьев. – М. : Педагогика, 1983. – Т. 1. – 392 с. ; Т. 2. – 320 с.
8. Лурия А. Р. Язык и сознание / А. Р. Лурия. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1979. – 320 с.
9. Рубинштейн С. Л. Бытие и сознание / С. Л. Рубинштейн. – М. : Изд-во АН СССР, 1957. – 328 с.
10. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. – М. : Учпедгиз, 1946. – 70 с.
11. Смирнов С. Д. Мир образов и образ мира / С. Д. Смирнов // Вестник МГУ. Сер. 14. Психология. – 1981. – № 2. – С. 15–29.
12. Теплов Б. М. Проблемы индивидуальных различий / Б. М. Теплов. – М. : Изд-во АПН РСФСР, 1961. – 535 с.
13. Завалова Н. Д. Образ в системе психической регуляции деятельности / Н. Д. Завалова, Б. Ф. Ломов, В. А. Пономаренко. – М. : Наука, 1986. – 93 с.
14. Гердер Й.-Г. Идеи к философии истории человечества / Й.-Г. Гердер. – М. : Наука, 1977. – 705 с.
15. Бездидько А. В. Язык в формировании исторически определенного социокультурного пространства-времени / А. В. Бездидько // Мир психологии. – 2009. – № 1. – С. 139–147.

© **Мяленко В. В.**

ПСИХОЛОГІЯ МАЛИХ ГРУП ТА МІЖСОБОВИХ ВІДНОСИН

П. П. Горностай

ГРУПОВА ІДЕНТИЧНІСТЬ ЯК ПРЕДМЕТ ПСИХОЛОГІЇ МАЛИХ ГРУП

Розглядається проблема групової ідентичності в контексті ідеї про групове психологічне поле. Дається огляд досліджень, присвячених проблемі ідентичності в малій групі, аналізуються основні групові феномени, що стосуються групової ідентифікації особистості. Описується трикомпонентна модель групового психологічного поля як сукупності явищ і процесів групової свідомості та групового несвідомого.

Ключові слова: групова ідентичність, мала група, групова ідентифікація, групові ефекти, групове психологічне поле.

Рассматривается проблема групповой идентичности в контексте идеи о групповом психологическом поле. Дается обзор исследований, посвященных проблеме идентичности в малой группе, анализируются основные групповые феномены, касающиеся групповой идентификации личности. Описывается трехкомпонентная модель группового психологического поля как совокупности явлений и процессов группового сознания и группового бессознательного.

Ключевые слова: групповая идентичность, малая группа, групповая идентификация, групповые эффекты, групповое психологическое поле.

The problem of group identity in the context of group psychological field is considered. The research review into the problem of individual identity in a small group is reviewed; the basic group phenomena concerning with group identification of the individual are analyzed. The three-component model of a group psychological field as a unity of the phenomena and processes of group consciousness and group unconscious is described.

Key words: group identity, small group, group identification, group effects, group psychological field.

Проблема групової ідентичності є водночас і достатньо розробленою, і такою, що має багато прогалин як на рівні конкретних прикладних моделей, так і на рівні теоретико-методологічних узагальнень. Дане дослідження лише почалося минулого року, тому ця стаття є частково оглядом існуючих у соціальній психології розробок в галузі

групової ідентичності, а частково – окресленням моделі групової ідентичності в контексті уявлень про групові психічні феномени, що, на нашу думку, становить наукову новизну.

Мета: дослідити групову ідентичність як складову групового психологічного поля в межах психології малих груп.

Поняття “групової ідентичності” виникло не одразу, а розвивалося з уявлень про певні психічні властивості індивіда, що роблять його належним до групи. Спочатку групову ідентичність пояснювали так звані теорії інстинктів соціальної поведінки, що панували в соціальних науках на початку ХХ ст. Інстинкти соціальної поведінки розглядали як щось первинне, як схильність усіх однорідних тваринних істот до об’єднання, як потребу в належності до соціальної групи. Серед таких інстинктів розглядали “почуття належності до маси людей” (У. Мак-Дауголл [1]); “стадний інстинкт” (В. Троттер [2]); інстинкт “сталості агрегатів” (В. Парето [3]).

В основі прагнення до групи лежать певні потреби людини, що стали предметом дослідження для психологів. Так, уведене З. Фрейдом поняття “ідентифікація” пояснює механізм емоційної прихильності до інших людей. Потребу в належності до групи Е. Мейо назвав “почуттям соціобільності”. **Соціобільністю, або соціальною мобільністю**, ми називаємо зміну індивідом або групою місця, яке вони займають у соціальній структурі, переміщення з одного соціального шару (класу, групи) в інший (вертикальна мобільність) або в межах того самого соціального шару (горизонтальна мобільність). Про потребу в належності до групи писав і автор теорії мотивації А. Маслоу [4], вважаючи її домінуючою метою людини. У працях Г. Меррея [5] потреба в належності до групи дістала назву “афіліація”.

Термін “ідентичність” стосовно потреби в груповій належності почали вживати пізніше. Одним з перших ним скористався засновник теорії ідентичності Е. Еріксон [6; 7]. Групову ідентичність, на його думку, пов’язана з груповими, насамперед географічними та історичними уявленнями (колективний “его”- простір-час), а також з економічними завданнями (колективні життєві цілі). Групову ідентичність виявляється в ототожненні себе з певною групою або спільнотою, що починає формуватися ще в ранньому дитинстві.

Процес усвідомлення індивідом належності до групи вивчали автори теорії соціальної ідентичності Г. Теджфел і Дж. Тернер [8]. Цей процес, який вони назвали “груповою ідентифікацією”, полягає в тому, що людина, ототожнюючи себе з якою-небудь групою, прагне оцінити її позитивно, піднімаючи в такий спосіб статус групи та власну самооцінку. Групову ідентифікація є диспозиційним утворенням, тобто

настановленням на належність до певної групи. Вона регулює поведінку людини в групі і складається з трьох компонентів: 1) когнітивного (усвідомлення людиною належності до групи та порівняння своєї групи з іншими); 2) емоційного (переживання своєї належності до групи у формі різних почуттів) та 3) поведінкового (реагування на інших людей з позицій свого групового членства, а не з позицій окремої особистості). На сучасному етапі проблеми соціальної ідентичності досліджують: Н. Л. Іванова, К. В. Коростеліна, Б. Шефер, Б. Шредер, В. О. Ядов та ін. [9–12].

Групова ідентичність функціонує на основі низки закономірностей. За гіпотезою С. Московічі, свідомість людини будується як ідентифікаційна матриця, в основі якої лежить багато групових ідентичностей. Їх можна поділити на три групи: 1) об'єктивні природні; 2) об'єктивні соціальні; 3) суб'єктивні. У певний момент життя одна з ідентичностей стає провідною, визначаючи сприймання навколишнього світу, вчинки, прийняття рішень, а також реагування на світ та оточуючих людей. В інший момент життя, коли обставини змінюються, або в іншій соціальній ситуації місце домінуючої займає інша ідентифікація, у свідомості людини формується нова ідентифікаційна ієрархія. Перебуваючи в різних соціальних групах, тобто змінюючи певну групову належність, людина змінює групову ідентифікацію, що впливає на її світосприймання і поведінку.

Ці закономірності можна екстраполувати на педагогічну практику, яка перебуває у фокусі уваги нашого дослідження. Слід зазначити, що малі групи, які утворюють освітнє середовище, вирізняються певними особливостями. Ці характеристики роблять процес становлення групової ідентичності в освітньому середовищі досить своєрідним, що й становить предмет емпіричної частини дослідження лабораторії психології малих груп та міжгрупових відносин. Люди, що беруть участь в освітньому процесі, є водночас членами різноманітних малих груп, що позначається на особливостях становлення різних видів групової ідентичності.

Одна із форм соціальної ідентичності – *рольова ідентичність*, тобто ідентичність, обумовлена соціальними ролями, або культурно прийнятними соціальними очікуваннями щодо відповідних видів поведінки, характерних для певних соціальних позицій. Рольова ідентичність, в основі якої лежить усвідомлення себе суб'єктом психологічних ролей, тісніше пов'язана з поняттям самості, ніж соціальна ідентичність. Американський соціолог Ч. Гордон, що розглядає рольову ідентичність як важливу складову частину Я-концепції особистості, виділяє п'ять її видів: 1) статева ідентичність, заснована на гендерній ідентифікації людини як чоловіка або жінки; 2) етнічна ідентичність,

тобто ідентифікація людини як члена расової, релігійної, національної спільноти, мовної групи, субкультури або іншої соціальної структури; 3) ідентичності членства, що базуються на зв'язку між людиною та організаційним життям суспільства завдяки всім формам групового членства (формального або неофіційного); 4) політична ідентичність, що походить від типових патернів ставлення людини до конкуренції, влади та прийняття рішень; 5) професійна ідентичність, тобто система ролевих ідентичностей щодо праці як у домашньому господарстві, так і за його межами [13, с. 407]. Рольова ідентичність є важливим чинником функціонування особистості людини та її життєвого світу [14].

На практиці процеси групової ідентифікації та соціальної фасилітації, що з неї випливають, призводять до різноманітних групових ефектів, які дослідники розглядають як механізми функціонування групи. Завдяки їм не лише відбуваються процеси групової динаміки, досягаються певні групові стани, здійснюється групова інтеграція та диференціація, а й уможливується функціонування групи як цілого, виникає те, що ми називаємо “груповим психологічним полем”. Певною мірою всі групові ефекти описують процеси інтеграції особистості в групі, але ми виділяємо такі, що безпосередньо пов'язані з груповою ідентичністю. Це насамперед ефект “належності до групи”, ефект “синергії”, ефект Рінгельмана (соціальної лінії) та ефект “ми – вони”.

Ефект належності до групи – це сукупність потреб людини, що базуються на процесах групової ідентифікації. Як ми вже зазначали, їх розглядають як інстинкти соціальної поведінки, потреби в належності до групи, усвідомлення себе членом групи тощо, що проявляються в різноманітних механізмах ідентифікації.

Ефект синергії – це ефект підсилення групової діяльності, що відбувається в результаті об'єднання людей у малу групу. Виникає немовби додаткова інтелектуальна енергія, що виражається в груповому результаті, який перевищує суму індивідуальних результатів. Цей груповий ефект вивчали В. М. Бехтерев [15] і М. В. Ланге. Було з'ясовано, що група за успішністю в роботі дійсно може перевершувати індивідуальну успішність окремих людей у розв'язанні інтелектуальних задач, спостережливості, обсязі пам'яті й уваги, точності сприйняття й оцінок тощо. Яскравим прикладом прояву ефекту синергії є методика групової стимуляції творчої діяльності – “брейн-тормінг”, коли в групі відбувається генерація нових ідей у ході розв'язання складної творчої задачі, що досягається шляхом усунення критичного аналізу та логічного осмислення цих ідей.

Ефект синергії використовують у специфічних видах діяльності (командній роботі). Прикладом малих груп, у яких важливою умовою ефективної діяльності є групова згуртованість, є так звані синергетичні

групи. До них можна віднести психотерапевтичні групи [16], розвинуті тренінгові групи, спортивні команди, бойові підрозділи особливого призначення, деякі творчі наукові колективи тощо. Особливий інтерес становлять такі групи, які не можна віднести до синергетичних, але в яких спостерігаються сильні групові ефекти, згуртованість, групова ідентифікація, а саме – група-натовп, або група-юрба. Групові ефекти в таких групах вивчали Г. Лебон [17], З. Фройд [18], В. М. Бехтерев [15] та ін. У рамках теми дослідження нашої лабораторії постає цікава проблема синергетичних груп в освітньому середовищі. Закономірності, за якими проявляється ефект синергії в навчальних групах, – це не лише важлива наукова проблема, а й корисна практична задача.

Наступний груповий ефект – *ефект, відкритий М. Рінгельманом*, що носить його ім'я, – на перший погляд суперечить попередньо описаному, оскільки полягає у зменшенні середнього індивідуального внеску в загальногрупову роботу (див. [19]). Ефект проявляється тим сильніше, чим більшою є кількість членів групи. Непрямим підтвердженням ефекту Рінгельмана можна вважати описаний Б. Латайне феномен свідка, що не втручається. За визначенням Латайне, число свідків трагічної події обернено пропорційне ймовірності надання допомоги ким-небудь із них, тобто ймовірність отримання допомоги вища, якщо людина перебуває в малій групі, і набагато нижча, якщо її оточує велика кількість людей.

М. Рінгельман пояснив описаний ним ефект *соціальною лінню*, факторами якої є: а) наявність індивідуальної відповідальності за результати своєї праці (чим більша відповідальність, тим менша соціальна лінь); б) групова згуртованість і дружні відносини (люди в групах менше ледарюють, якщо вони друзі, а не чужі одне одному людині); в) чисельність групи (чим більша чисельність групи, тим вища соціальна лінь); г) кроскультурні розбіжності (члени колективістичних культур меншою мірою проявляють соціальну ліню, ніж члени індивідуалістичних культур); д) гендерні розбіжності (жінки краще справляються із соціальною лінню, ніж чоловіки).

Факторами соціальної лінні можна пояснити “протилежність” проявів ефекту синергії та ефекту Рінгельмана, якщо висунути припущення, що групова ідентичність у малих групах є основним фактором групової згуртованості. Саме факт групової ідентифікації вважають фактором підвищення ефективності групової діяльності, перетворення групи на синергетичну, а фактори соціальної лінні є нічим іншим, як факторами недостатньої ідентифікації особистості з групою.

Ефект “ми – вони” – це почуття, пов'язане з належністю до певної групи людей, що може бути вміщене в дихотомічну шкалу від повної належності (ефект “ми”) до відстороненості від інших, розме-

жування з іншими групами (ефект “вони”) залежно від взаємин особистості і групи. Почуття належності до групи проявляється в окремих явищах – ефекті причетності та ефекті емоційної підтримки. Якщо члена групи хвилюють проблеми, справи, успіхи і невдачі референтної для нього групи, він переживає це як почуття причетності. У цьому разі він очікує емоційної підтримки від інших членів групи. Якщо індивід не дістає такої підтримки, то його почуття належності до групи, причетності до її справ слабшає, він перестає поділяти її інтереси й турботи. Почуття “ми” починає руйнуватися і розвивається почуття “вони”, що полягає в сприйманні своєї групи як групи чужинців. Ефект “ми – вони” проявляється як у позитивних, так і в негативних наслідках. З одного боку, він є ефективним психологічним механізмом функціонування групи, адже відповідає за ціннісно орієнтовану єдність групи, а з другого боку, надмірність прояву почуття “ми” може призвести до таких негативних явищ, як груповий егоїзм, групоцентризм, груповий нарцисизм тощо.

У контексті нашої теми постає цікаве завдання – пов’язати групові психологічні феномени з ідеєю групового психологічного поля через механізми групової ідентифікації. Дотичними до цієї проблематики є й багато інших, наприклад, проблеми групового суб’єкта [20], групової свідомості [11], групового несвідомого [21–27] та ін. З огляду на завдання нашого дослідження ми розробили робочу модель групового психологічного поля, розуміючи під цим поняттям функціонуючу певним чином групову свідомість і групове несвідоме в межах існування малої групи.

Виходитимемо з того, що групове психологічне поле має три рівні феноменології. На *першому* рівні ми розглядаємо різноманітні інтеграційні процеси в малих групах, в основі яких лежить групова ідентифікація. Традиційно в малих групах досліджують процеси інтеграції та диференціації, розуміючи під цими феноменами протилежні групові тенденції. На нашу думку, противагою процесам інтеграції є тенденції дезінтеграції (розпаду), а противагою диференціації – де-структуризація (тобто перемішування внутрішньогрупової структури). Умовою ж ефективного розвитку і функціонування групи ми вважаємо єдність інтеграції та диференціації як взаємодоповнювальних процесів групової динаміки.

Групова ідентичність певним чином пов’язана з механізмом взаємодії індивідуальної і групової психіки. Припускаємо, що саме групова ідентичність є основою механізму, завдяки якому групове психологічне поле об’єднує окремі складові як прояви індивідуальної людської психіки. Інтеграційні процеси (що базуються на груповій ідентичності) – неодмінна умова функціонування індивідуальної пси-

хіки в груповому психологічному полі. Взаємодія особистісної і групової ідентичності відбувається через різноманітні процеси ідентифікації. Результатом цієї взаємодії може бути феномен “ідентичності групи” як колективного суб’єкта.

На *другому* рівні феноменології групове психологічне поле вміщує в себе обмін інформацією (свідомою і неусвідомленою) всередині малої групи та між групами. Можна вивчати різні рівні інформаційної взаємодії як групової комунікації (обміну інформацією) і групової перцепції (сприймання групою іншої групи й самої себе), розглядаючи інформаційне поле в групі як складову групового психологічного поля. Такі різні рівні інформаційної взаємодії, як свідомий і несвідомий – це лише перше наближення, а насправді структура комунікаційних процесів у малій групі є значно складнішою.

Третій рівень феноменології групового психологічного поля охоплює різноманітні групові психологічні утворення (феномени) як продукти групової психіки та їх функціонування, а саме: групові стереотипи, групові міфи, групові історії і таємниці, групові захисні механізми.

Ці три складові групового психологічного поля можна умовно вважати аналогом інтраіндивідних, інтеріндивідних та метаіндивідних компонентів структури особистості (як інтегрального утворення індивідуальної психіки). У нашому випадку вони дістали умовну назву інтрапсихічних, інтерпсихічних і метапсихічних компонентів групової психологічного поля. Існує зв’язок між функціонуванням групової психіки на рівні великих і малих груп, але ці рівні мають принципові відмінності. Скажімо, групові психологічні феномени, характерні для великих груп, функціонують як психологічна реальність у межах малої групи, втілюючись у групових ефектах і процесах.

З усього вищесказаного можемо зробити такі *висновки*:

1. Групова ідентичність – це психологічний феномен, що зачіпає всі види і рівні феноменології групового психологічного поля, котре охоплює як малі, так і великі групи різноманітної природи та рівня розвитку. Групова ідентичність є осередком перетину психологічних процесів, що стосуються великих і малих груп, і набуває статусу такого феномена групового психологічного поля (а саме групової свідомості і групового несвідомого), як “ідентичність групи”.

2. Групова ідентичність – психологічна властивість, що характеризує рівень розвитку малої групи та інтеграційних процесів у ній. Це пояснює такі групові ефекти, які ілюструють протилежні тенденції групової динаміки, наприклад, збільшення або зменшення ефективності функціонування групи як цілого.

3. Групова ідентичність – це один із трьох (а саме інтрапсихічний) компонент так званого групового психологічного поля. Групова ідентичність є основою процесів згуртування, що втілюється в процесі ідентифікації. Вона виявляється в потребі людини належати до групи (так звані стадні інстинкти). Групова ідентичність – необхідний стан існування групи та життя індивіда в групі.

Література

1. Мак-Дауголл У. Основные проблемы социальной психологии / У. Мак-Дауголл ; пер. с 4-го англ. изд. М. Н. Смирновой ; под ред. Н. Д. Виноградова. – М. : КОСМОС, 1916. – 281 с.
2. Trotter W. Instincts of the Herd in Peace and War / W. Trotter. – London : T. Fisher Unwin Ltd, 1920. – 264 p.
3. Pareto V. Trattate di sociologia generale / V. Pareto. – Vol. 1–2. – Milano, 1964.
4. Маслоу А. Г. Мотивация и личность / А. Г. Маслоу ; пер. с англ. – СПб. : Евразия, 1999. – 478 с.
5. Explorations in personality: A clinical and experimental study of fifty men of college age, by the workers at the Harvard psychological clinic / H. A. Murray, W. G. Barrett, E. Homburger. – New York, London : Oxford University Press, 1938. – 761 p.
6. Эриксон Э. Г. Детство и общество / Э. Г. Эриксон ; пер. с англ. – 2-е изд. – СПб. : Ленато ; АСТ; Унив. книга, 1996. – 592 с.
7. Эриксон Э. Идентичность: Юность и кризис / Э. Эриксон ; пер. с англ. – М. : Прогресс, 1996. – 344 с.
8. Robinson W. P. Social groups and identities: developing the legacy of Henri Tajfel / W. P. Robinson (Ed.). – Oxford : Butterworth-Heinemann, 1996. – 386 p.
9. Шефер Б. Социальная идентичность и групповое сознание / Б. Шефер, Б. Шредер // Психологический журнал. – 1993. – № 1.
10. Иванова Н. Л. Психологическая структура социальной идентичности: автореф. дис. на соискание науч. степени д-ра психол. наук : 19.00.05 / Н. Л. Иванова. – Ярославль, 2003. – 51 с.
11. Коростеліна К. В. Структура і динаміка системи соціальної ідентичності: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра психол. наук / К. В. Коростеліна. – К., 2003. – 28 с.
12. Ядов В. А. Социальные и социально-психологические механизмы формирования социальной идентичности личности / В. А. Ядов // Мир России. – 1995. – Т. 4. – № 3–4. – С. 158–181.
13. Gordon Ch. Development of evaluated role identities / Ch. Gordon // Annual Review of Sociology. – 1976. – V. 2. – P. 405–433.
14. Горностай П. П. Личность и роль: Ролевой подход в социальной психологии личности / П. П. Горностай. – К. : Интерпресс ЛТД, 2007. – 312 с.
15. Бехтерев В. М. Коллективная рефлексология / В. М. Бехтерев. – Петроград : Колос, 1921. – 432 с.
16. Витакер Д. С. Группы как инструмент психологической помощи / Д. С. Витакер ; пер. с англ. – М. : Независ. фирма “Класс”, 2006. – 432 с.

17. *Лебон Г.* Психология народов и масс / Г. Лебон ; пер. с фр. – СПб. : Макет, 1995. – 316 с.
18. *Фрейд З.* Массовая психология и анализ человеческого “Я” // “Я” и “Оно”: Труды разных лет / З. Фрейд. – Тбилиси : Мерани, 1991. – Кн. 1. – С. 71–138.
19. *Zajonc R. B.* Social psychology: An experimental approach / R. B. Zajonc. – Belmont, CA. : Brooks-Cole, 1966.
20. Психология индивидуального и группового субъекта / под ред. А. В. Брушлинского, М. И. Воловиковой. – М. : ПЕР СЭ, 2002. – 368 с.
21. *Гольжак В. де.* История в наследство: Семейный роман и социальная траектория / В. де Гольжак ; пер. с фр. – М.: Изд-во Ин-та психотерапии, 2003. – 233 с.
22. *Хеллингер Б.* Порядки любви: Разрешение системно-семейных конфликтов и противоречий / Б. Хеллингер. – М. : Изд-во Ин-та психотерапии, 2001. – 400 с.
23. *Шутценбергер А. А.* Синдром предков. Трансгенерационные связи, семейные тайны, синдром годовщины, передача травм и практическое использование геносоциограммы / А. А. Шутценбергер. – М. : Изд-во Ин-та психотерапии, 2001. – 240 с.
24. *Foulkes S. H.* Gruppenanalytische Psychotherapie / S. H. Foulkes. – Munchen : Kindler, 1974.
25. *Nichol B.* The Group Unconscious [Електронний ресурс] / B. Nichol. – Business Coach Institute, 2001. – Режим доступу : http://www.businesscoachinstitute.com/library/group_unconscious.shtml.
26. *Singh A.* The Group Unconscious [Електронний ресурс] / A. Singh. – A Synthesis Paper, 2005. – Режим доступу : <http://www.johnniemoore.com/blog/archives/synthesis.pdf>.
27. *Wells L. Jr.* Feedback, the Group Unconscious, and the Unstated Effects of Experimental Methods / L. Jr. Wells // The Journal of Applied Behavioral Science. – 1992. – Vol. 28. – № 1. – P. 46–53.

© Горноста́й П. П.

Я. А. Гавриленко

ВПЛИВ МІЖОСОБОВОЇ ЗАЛЕЖНОСТІ НА МОДЕЛЮВАННЯ МАЙБУТНЬОГО В РАНЬОМУ ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ

Розглядається вплив міжособової залежності в любовних стосунках на моделювання майбутнього в ранньому юнацькому віці. Аналізуються результати емпіричного дослідження; зроблено висновок, що за різних варіантів залежності в стосунках респонденти по-різному моделюють своє майбутнє.

Ключові слова: міжособова залежність, латентна залежність, тотальна залежність, футурологічний наратив.

Рассматривается влияние межличностной зависимости в любовных отношениях на моделирование будущего в раннем юношеском возрасте. Анализируются результаты эмпирического исследования; сделан вывод, что при разных вариантах зависимости в отношениях респонденты по-разному моделируют свое будущее.

Ключевые слова: межличностная зависимость, латентная зависимость, тотальная зависимость, футурологический нарратив.

Influence of interpersonal dependence on modeling the future in early youth is observed. The results of empirical research are present. It is proved, that modeling the future is different in different groups.

Key words: interpersonal dependence, latent dependence, total dependence futurological narrative.

Проблема. Рання юність – період драматичних змін і переструктурувань у просторі значущих взаємодій. Інтимні міжособові стосунки (зокрема кохання) набувають особливої ваги. У них юнаки і дівчата намагаються віднайти себе та відкрити внутрішній світ іншого. Але іноді любовні стосунки набирають викривлену форму, стають хворобливими і порочними. А це у свою чергу відображається не тільки на емоційному стані людини, а й впливає на її інтелектуальну, соціальну активність та фізичне здоров'я. Означеній проблемі присвячено чимало досліджень, у тому числі й останніх [1–7], але вони висвітлюють цю проблему переважно щодо дорослих осіб, які перебувають у шлюбі. А досліджень, присвячених генезисові дебютних форм залежності, що вже достатньо виражені в ранньому юнацькому віці і спостерігаються в дошлюбних стосунках, не так і багато [8; 9].

Значущі стосунки завжди залежні, адже, впускаючи у своє життя близьких людей, кожен з нас обов'язково реагує на їхній емоційний стан, пристосовується до їхнього способу життя [2]. Більше того, одним із критеріїв повноцінних стосунків є взаємозалежність (у тому числі й емоційна) партнерів одне від одного [1]. Але якісно іншою є тотальна залежність від партнера. Це стосунки, за яких особа перестає відділяти своє життя від життя значущого партнера, коли вона не відчуває своєї ідентичності, втрачає автономність, перекладає відповідальність за якість власного життя на іншого [2; 6].

Відповідно до нашої *гипотези* міжособова залежність у ранньому юнацькому віці тісно пов'язана з осмисленням молодою людиною своєї життєвої лінії, яка концентрується в основному навколо футурологічної реальності, досягнення того, ким і якою стане людина в цьому житті.

Дослідження майбутньої життєвої перспективи в цьому віці показують важливість і дієвість майбутнього в переживанні юнаком чи

дівчиною актуальної ситуації, у формуванні цілісного уявлення про себе та своє життя, проходженні вікової кризи. Тому проблема нашого дослідження набуває такого формулювання: яким є взаємозв'язок між способом конструювання свого майбутнього життя і варіантом залежності в стосунках?

Мета статті: розглянути варіанти залежності і дослідити взаємозв'язок між способом побудови стосунків і способом моделювання майбутнього.

В основі будь-якого адиктивного розладу, у тому числі й міжособової залежності, лежить невміння особистості самостійно вибудувати свій життєвий світ, координуючи відповідно до просторово-часових координат власну повсякденність. Особистісна ідентичність є саме тією внутрішньою реальністю, що уможливує усвідомлення, реконструювання, творення свого життєвого світу поряд з іншою значущою особою, умовою зрілої міжособової інтимності [10; 11].

Кризовий характер перебігу процесу становлення ідентичності є умовою розвитку залежності в стосунках. Стосунки можуть стати способом уникнення відповідальності за подальше життєздійснення, самопошук [12], адже породжують комфортне відчуття благополуччя і захищеності, повертають до інфантильних дитячих переживань. Але в таких стосунках звужуються можливості вибору форм поведінки, припиняється особистісний розвиток. Відчуття захищеності і наповненості життя є ілюзорними, бо вони швидко зникають у разі найменших непередбачуваних змін у стосунках, їх розриву чи відсутності взаємності.

Саме тоді залежність і на суб'єктивному рівні переживається як проблема. Однією з визначальних, сутнісних характеристик залежних стосунків є внутрішній конфлікт між потребою в об'єкті залежності і потребою у звільненні від нього [13]. Ці дві тенденції є взаємовиключними у випадку тотальної залежності на відміну від здорової інтимності.

Потреба в об'єкті залежності зумовлена декількома характеристиками залежних стосунків, серед яких:

- звуженість життєвого контексту (немає нічого іншого, крім стосунків);
- емоційна гіперзначущість стосунків;
- несформованість і слабкість ідентичності (я не знаю чого хочу, який я);
- нестерпність самотності.

Потреба у звільненні від об'єкта залежності пов'язана з такими рисами стосунків:

- незадоволеність стосунками (багато чого не подобається; не такий хлопець/дівчина; не так уявляла своє кохання; я заслуговую на більше; він мене не кохає і т. ін.);
- розмитість ціннісно-сміслових інтерпретаційних меж: невідзначеність; неосмисленість; не знаю, навіщо ми разом, задля чого разом.

Тому як тільки людина робить спробу звільнитися від залежності, вона відразу стикається з проблемою невизначеності і надмірної зосередженості на стосунках. Це актуалізує потребу в них. Як тільки потреба в стосунках певною мірою задовольняється, знову спливає розуміння того, що це не зовсім те, чого вона прагнула, що такі взаємини насправді не подобаються, незрозумілі. Тому дуже часто динаміку залежних стосунків метафорично називають "гойдалками". Тотальну залежність можна окреслити низкою параметрів (рис.).

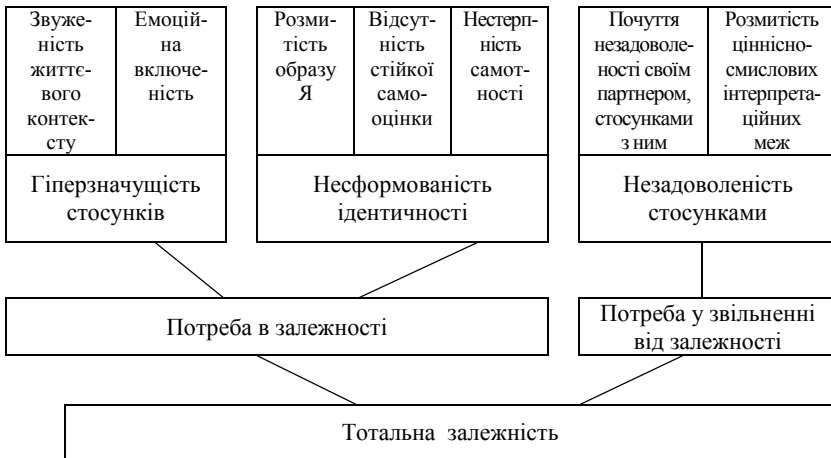

Рис. Структура тотальної залежності в стосунках

На *першому* етапі дослідження ми розробили методично-діагностичний інструментарій для вивчення явища залежності в стосунках за визначеними критеріями (табл.).

Дослідження показників залежності в міжособових стосунках

Узагальнені показники	Діагностичні показники	Методики дослідження
значущість стосунків	представленість у життєвому контексті та серед внутрішніх прагнень	1) футурологічний наратив “мое майбутнє”; 2) методика дослідження особливостей цільової спрямованості особистості “Я хочу... Мені хочеться...”
	емоційна включеність у стосунки	1) авторський опитувальник – шкала “рівень емоційної проникливості стосунками”; 2) модифікований Т. В. Румянцевою варіант проєктивного тесту “Круги взаємовідносин”
рівень сформованості ідентичності	рівень диференційованості образу Я	модифікований Т. В. Румянцевою варіант тесту “Хто Я?”
	якість самооцінки	модифікований Т. В. Румянцевою варіант тесту “Хто Я?”
	рівень автономності	авторський опитувальник – шкала “рівень автономності”
	суб’єктивне відчуття самотності	авторський опитувальник – шкала “суб’єктивне відчуття самотності”
рівень задоволеності стосунками	рівень диференційованості образу Ми	модифікований Ю. Ю. Дмитрук тест “20 висловлювань”: Ми – це...
	оцінка стосунків	1) модифікований Ю. Ю. Дмитрук тест “20 висловлювань”: Ми – це... 2) модифікований Т. В. Румянцевою варіант проєктивного тесту “Круги взаємовідносин”

На *другому* етапі було сформовано вибірку. Учасниками дослідження стали підлітки віком 15–17 років (187 осіб, з яких 60% – дівчата і 40% – хлопці). Відповідно до вимог щодо репрезентативності вибірки це були старшокласники: 1) загальноосвітніх шкіл; 2) спеціалізованих навчальних закладів; старшокласники, що проживають: 1) у великих містах (Київ); 2) у містечках і селах. Базою дослідження

стали такі навчальні заклади: Київська гімназія № 86 “Консул”; Київський ліцей № 31 ім. В. Молчанова; Ніжинський обласний педагогічний ліцей при НДУ ім. Миколи Гоголя; Чернігівська гімназія № 32; Чернігівська загальноосвітня школа № 7; Чернігівський ліцей з підвищеною військово-фізичною підготовкою; Куликівська загальноосвітня школа.

На *третьому* етапі ми виділили групу випробуваних, які перебувають у значущих інтимних стосунках і визнають їх за одну з найважливіших сфер життя. Ця група старшокласників налічувала 147 осіб (70% – дівчата і 30% – хлопці).

Старшокласників, для яких інтимні міжособові стосунки є життєво значущими, на момент проведення дослідження було розділено на три групи:

1) **латентно залежні**. Це випробувані, які перебувають у важливих для них стосунках і демонструють низький рівень сформованості ідентичності. Але стосунки не видаються їм обтяжливими чи небезпечними, а навпаки – комфортними і приємними;

2) **тотально залежні**. Випробувані переживають інтимні стосунки як обтяжливі, неприємні і некомфортні, але вважають їх значущими і демонструють низький рівень сформованості ідентичності;

3) **автономні**. До цієї групи увійшли юнаки і дівчата з високим рівнем сформованості ідентичності, які підтримують на даному етапі значущі і комфортні стосунки.

На *четвертому* етапі дослідження нашим завданням було з’ясувати зв’язок між варіантом залежності в стосунках і способом моделювання майбутнього. Процес моделювання свого майбутнього є втіленням розуміння світу і свого місця в ньому, конструюванням власного способу взаємодії з ним. Вивчати цей феномен можна способом аналізу футурологічних наративів [14].

Випробуваним різних груп було запропоновано таку інструкцію: *напишіть сюжетне оповідання про можливі події свого майбутнього, уявіть головних героїв вашої життєвої історії; спробуйте передбачити, як ваше життя змінюватиметься з часом. Підберіть жанр розповіді, що найповніше відповідає вашому переживанню життя на даний момент. Спробуйте у своєму життєвому сюжеті втілити головну ідею вашого життя.*

На написання розповіді було відведено 25 хвилин.

Аналіз наративів виділених груп респондентів складався з кількох етапів:

1. **Формальний аналіз текстів**. На цьому етапі ми відділили наративні компоненти текстів (події майбутнього: *зустріла своє перше*

справжнє кохання; сказала йому про свої почуття; хочу навчити його плакати; вступити до вузу; стати перекладачем тощо) від ненаративних (аргументації, обґрунтування та мотивації автора: бо не можу забути своє кохання; бо навчаючись на факультеті психології; зробила висновок, що нам не слід зустрічатися; роблю все для власного задоволення; у мене стандартна модель майбутнього, як в усіх, тощо);

2. **Структурний аналіз текстів** передбачав розгляд змісту прогнозованих подій, стиль і порядок їх подання в тексті, а також долучення до аналізу суб'єктивних обґрунтувань та емоційної експресії щодо майбутнього;

3. На етапі **аналітичної абстракції** було виділено **категорії аналізу футурологічних наративів**. Виокремивши наративні (події) компоненти тексту, ми зробили змістовий аналіз того, які події майбутнього респонденти визначають як значущі, навколо яких із них розгортається основний сюжет твору. Цю категорію аналізу ми назвали **ціннісно-сміслові межі прогнозованих подій**. Було виділено кілька різновидів таких подій: а) пов'язані з розгортанням інтимних стосунків, організацією сімейного життя; б) що мають стосунок до професійного становлення, освоєння професійної ролі, виробничих стосунків і т. ін.; в) дотичні до організації дозвілля, хобі.

Крім того, аналіз наративних компонентів дав змогу побачити відмінності в динаміці розгортання зображуваних подій:

- події майбутнього як послідовність етапів життя наратора (*закінчу ліцей, потім вступлю до університету, далі студентське життя зі своїми особливостями; можливо, уже тоді я зустріну свою другу половинку...*);

- події майбутнього як наратив у статично-циклічному образі. Автор описує типовий день майбутнього життя або якийсь один день майбутнього, що найкраще передає всю специфіку та особливості життя (*Ранок 2028 року. 7. 00. Я, всесвітньовідомий професор фізико-математичних наук, прокидаюся разом зі своєю коханою дружиною...*);

- розгортання майбутнього через подолання перешкод: прогнозовані події проблематизуються, їх реалізація можлива тільки за умови якісних змін автора, його поглядів, характеру, життєвої ситуації чи оточення (*Раптом вона згадала, як колись зі сльозами на очах намагалася переконати себе, що сім'я – це не так важливо, що нічого страшного в її житті зараз не відбувається, що самотність дасть змогу більше віддаватися роботі. Але потім вона зустріла його, і*

життя змінилося на очах, раптом з'явилася нова мета і новий смисл. Тепер вона справді щаслива...).

Ще одна категорія, яку вдалося виділити завдяки аналізу подієвих компонентів наративу, – **часова локалізація**. Це той проміжок часу, який охоплено в наративі:

- минулі події (деякі випробувані починали свою розповідь про майбутнє з аналізу минулих подій);
- теперішні події;
- майбутні події (розглядаючи майбутні події, ми звертали увагу на віддаленість чи близькість перспективи; абстрактність часового проміжку чи його маркованість конкретними датами й подіями).

Долучення до аналізу ненаративних компонентів дало змогу виділити такі категорії: **обґрунтування** відповідного розвитку прогнозованих подій та **емоційне тло**, на якому вони розгортаються.

4. На етапі **порівняльного аналізу** було здійснено **зіставлення особливостей моделювання власного майбутнього випробуваними з різними варіантами залежності в стосунках**.

Латентно залежні – група випробуваних, які, з одного боку, не страждають у значущих любовних стосунках, не переживають їх як проблемні на суб'єктивному рівні – скоріше навпаки: безмірно задоволені, відчують нестримну радість і щастя. А з другого боку, саме ці респонденти демонструють особистісну незрілість, що проявляється в низькому рівні сформованості ідентичності. Тому навряд чи можна говорити, що наші випробувані відповідальні чи хоча б частково відповідальні за характер стосунків.

Якісний аналіз наративів допоміг краще зрозуміти внутрішній стан випробуваних цієї групи. Основний сюжет наративної розповіді концентрується навколо зображення ідеальних стосунків з коханим, побудови ідеальної сім'ї. Решта цінностей і смислів подається в розповіді або фоново (*Ми їдемо всією сім'єю розважатися на дивіденди від моїх торгових точок...*), або як другорядні цілі (*Неважливо, ким я буду, де я буду жити – головне, щоб були злагода і любов у сім'ї...*).

Загальна структура розповіді найчастіше нагадує перелік бажань. Майбутнє при цьому втілюється в статичному образі мрійливого характеру. Його не планують, герой у процесі розповіді не змінюється, а просто отримує все, що хоче. Причому майбутнє відірване від теперішнього, часовий проміжок абстрактний. Прогнозовані події практично не обґрунтовуються (вони здаються очевидними: *я так хочу*) або зазначаються ті з них, що пов'язані із задоволенням та комфортом (*щоб було приємно та весело; щоб було, що розповісти внукам; щоб бути щасливою; щоб жити, задовольняючи свої примхи, і т. ін.*). Емоційне тло виключно позитивне.

Така футурологічна нарація говорить про певну інфантильність латентно залежних юнаків і дівчат, їх готовність тільки отримувати від життя та стосунків бажане, не докладаючи для цього певних зусиль. Життєвий світ цих випробуваних постає як благополучний і такий, що готовий давати, оберігати, турбуватися, нічого не вимагаючи натомість. Такими часто зображують респонденти й ідеальні взаємини з коханою людиною. Це нагадує дитячо-батьківські стосунки. Звичайно, щодо цієї групи йдеться про латентну залежність. Цікаво, як поведуться ці випробувані в разі виникнення певних перешкод і труднощів як у любовних стосунках, так і загалом у житті.

Етап ранньої юності передбачає відділення себе від батьків, початок самостійного життя. Тож любовні стосунки, що нагадують батьківські, є досить небезпечними для учасників, особливо якщо набувають форми тотальної залежності.

Тотально залежні склали групу випробуваних, у житті яких ситуація виключно позитивної взаємодії змінилася на протилежну. Такі зміни можуть бути як реальні, так і передбачувані чи потенційні (наприклад, поява в житті юнака іншої дівчини, чи його бажання розірвати стосунки, чи небажання зближуватись...). Особлива складність у разі такого розвитку стосунків полягає в тому, що кохання вже стало основою для позитивного самосприйняття і відчуття власної ідентичності. Тому, незважаючи на те, що в стосунках відбулися зміни, які тепер завдають страждань, залежні попри все намагаються їх зберегти. Адаже втрата стосунків рівноцінна втраті себе.

Основною і загальною характеристикою всіх випробуваних цієї групи є те, що майбутні події структуруються відповідно до розгортання нинішніх реальних стосунків.

Частина творів являє собою розповідь про складність теперішніх стосунків; у них детально описано болісні переживання, труднощі непорозуміння з коханою людиною (*у моєму житті з'явився хлопець, який навчив мене плакати...; я не хочу більше тих проблем, які сама собі створила, не хочу так страждати через нього...; усі мої сили на даний момент забирають стосунки з хлопцем...*). В іншій частині творів переживання, пов'язані з теперішніми стосунками, применшуються з погляду майбутнього (*я з усмішкою згадую якогось там...; як я могла страждати через нього?*).

Випробувані структурують своє життя залежно від теперішніх стосунків, але по-різному. Ми виділили чотири способи структурування майбутнього групою тотально залежних.

1. Знецінення майбутнього або неможливість його прогнозувати через невизначеність у стосунках (35% опитаних).

Я не можу писати про своє майбутнє взагалі. У моїй душі зараз така боротьба... З одного боку, я мрію про кар'єру, кар'єрний розвиток, а з другого – це любов, Він... Я знаю точно, що ще одного такого душевного болю не витримаю... Якщо Він мене покине, я бачу себе бізнес-леді. Але спочатку студенткою, заглибленою в навчання, що не думає про сім'ю і дітей... Якщо ж я з ним, то тоді відмовляюся від своєї мрії... буду в усьому себе обмежувати та всім жертвувати, як зараз...

2. Оптимістичне майбутнє, у якому все якось зміниться: раптом його ставлення стане іншим, або знову запалає вогонь пристрасті і все буде добре (35% респондентів).

3. Захисне майбутнє, в якому обов'язково з'являється рятівник, що є повною протилежністю теперішньому коханому (20% випробуваних).

Він на відміну від... буде чуйним і розумітиме мене, в усьому допомагатиме мені і моїм батькам; можливо, у мене не буде стільки пристрасті й кохання до нього, але це зовсім неважливо, головне, щоб він мене кохав і поважав.

4. Компенсаторне майбутнє, в якому юнаки і дівчата моделюють своє життя поза стосунками (10% опитаних).

Я зроблю все, щоб більше не відчувати цього неприємного болю в серці. Мені не потрібна сім'я. У житті є набагато важливіші речі. Я стану успішною і знаменитою. І колись він точно пошкодує, що так зі мною вчинив.

Знецінення майбутнього і його підпорядкованість стосункам або необґрунтований оптимізм є найбільш поширеними способами структування майбутнього у випадку тотальної залежності.

Як бачимо з наведених прикладів, розгортання майбутніх подій зазвичай відбувається через подолання труднощів теперішньої ситуації. Спільною особливістю всіх способів є те, що молода людина проблематизує в основному аспекти життя, пов'язані зі стосунками, а розв'язка найчастіше лежить поза відповідальністю автора. Головний герой не бере ніякої участі в змінах, які відбуватимуться в його житті. Усе віддано в руки долі, рятівників, ідеальних коханців. Часова локалізація пов'язана найчастіше з теперішнім та абстрактним майбутнім.

Виправданням такого стану речей в теперішньому є приписування вини або йому (*його ставлення до мене жахливе*), або собі (*усі говорять, що я дурна, що в мене немає гордості, але така я вже є*). Коли йдеться про майбутнє, то основним обґрунтуванням є те, що вони заслуговують на щастя. Випробувані ніби намагаються себе в цьому переконати.

Емоційне тло теперішнього негативне, напружене, а майбутнього – або оптимістичне, або амбівалентне.

Побудова майбутнього, в основі якого лежать не власні бажання, прагнення та переконання, а залежність від іншої людини, є досить хиткою. Тут не йдеться про власне життя. Таке майбутнє не може бути надійною опорою і правильним орієнтиром для життєвого самоздійснення особистості.

До групи *автономних* віднесено випробуваних, які вважають стосунки з коханими однією з найголовніших сфер життя, демонструють високий рівень емоційної проникливості щодо партнера, в основному задоволені тим, як розвиваються стосунки. Але на відміну від латентно залежних ровесників юнаки і дівчата цієї групи є особистісно зрілими, демонструють високий рівень розвитку ідентичності. Їхній життєвий світ не зводиться тільки до стосунків, а більш складний, різнобічний. Ціннісно-сміслові межі наративів випробуваних більш диференційовані порівняно з двома попередніми групами. Майбутнє життя моделюється навколо кількох сюжетів, які доповнюють один одного й переплітаються між собою і не є взаємовиключними (*Я дуже старанно вивчаю німецьку мову. По закінченні університету дуже хочу відвідати Німеччину. Познайомитися з традиціями, відвідати місця, про які зараз багато читаю, чую. Можливо, привезти якісь корисні ідеї для нашої держави. Звичайно, це мені хотілося б зробити разом зі своїм коханим. Здається, йому це теж цікаво...*).

Динаміка розгортання сюжету представлена у двох варіантах: через послідовне розгортання і через подолання. На відміну від попередньої групи послідовна динаміка виглядає як конкретизація життєвих завдань, як етапи реалізації головного задуму (*Моя мрія – стати перекладачем і мандрувати різними країнами. Для мене зараз важливо успішно закінчити ліцей, потім вступити до вузу. Десь на другому курсі влаштуюся на роботу за спеціальністю. Буду добре навчатися*).

Розгортання сюжету через подолання теж має певні відмінності порівняно із залежними випробуваними. Автономні респонденти, передбачаючи труднощі, планують засоби їх подолання (*Я дуже хочу вступити на бюджетну форму навчання. Адже мої батьки не можуть сплачувати за навчання. А без вищої освіти... навряд чи можна розраховувати на достойне життя. Моє головне завдання зараз – пройти ЗНО якнайкраще. Я буду дуже старатися...*).

Що стосується локалізації в часі, то майбутнє такі випробувані найчастіше планують з опорою на теперішнє. Часовий обрій при цьому не дуже віддалений. Більш конкретно вони обмірковують найближче

майбутнє (вступ до вузу, набуття професії, одруження), далекі перспективи виглядають більш абстрактно.

Емоційне тло в описах майже в усіх автономних випробуваних оптимістичне, але на відміну від сподівань латентно залежних в такого оптимізму є підґрунтя. Обґрунтування при цьому дуже різноманітні, ми їх об'єднали в чотири групи: 1) обґрунтування з опорою на власні здібності, особливості характеру, уподобання (*бо в мене це добре виходить; бо я з дитинства про це мрію; бо я дуже люблю математику; бо мені це важливо*); 2) обґрунтування, пов'язані із загальнолюдськими і суспільними цінностями (*щоб бути корисною для людей; щоб не прожити життя даремно; щоб зробити хоча б одну людину щасливою*); 3) обґрунтування, пов'язані з іншими людьми (*щоб мене поважали; щоб батьки пишались; щоб не було соромно перед внуками*); 4) обґрунтування з опорою на власне задоволення (*щоб відчувати радість і задоволення; щоб життя було яскравим; щоб було що згадати*).

Спільною характеристикою випробуваних цієї групи є те, що майже всі вони обґрунтовують свої плани і перспективи, свою позицію в передбачуваному майбутньому. Власні обґрунтування не завжди виглядають абсолютно переконливо для них самих, але свідчать про процес пошуку найбільш адекватної моделі майбутнього, усвідомлене, відповідальне ставлення до власного життя. Саме таке ставлення є внутрішньою опорою, основою для розбудови власної ідентичності, власного життєвого світу. Стосунки в такому майбутньому не сприймаються як обтяжливі, вони не знецінюють і не руйнують власний світ особистості, а вплітаються в нього як важливий складник.

Висновки. Результатом проведеного нами дослідження стало підтвердження гіпотези про наявність зв'язку між варіантами міжособової залежності в ранньому юнацькому віці і способом моделювання майбутнього життя. Отже, особливості міжособової залежності накладають відбиток на спосіб бачення молодою людиною власного майбутнього. На це вказують якісні відмінності у футурологічних наративах випробуваних з різними варіантами залежності.

У випадку латентної залежності, коли стосункам притаманна ейфоричність, коли вони насичені приємними переживаннями, в яких юнаки і дівчата перестають розуміти та відчувати себе, образ майбутнього теж набуває мрійливого змісту. Майбутнє перетворюється на ідеальний світ, у якому все прекрасно, усі бажання здійснюються, немає перешкод і нічого, крім кохання, не потрібно або є не таким важливим. Своє майбутнє випробувани цієї групи не планують і не моделюють, а переживають як емоційно насичений образ.

Зовсім інакше виглядає процес моделювання майбутнього в групі тотально залежної молоді. Найчастіше подальша життєва лінія

таких юнаків і дівчат залежить від того, як розгортатимуться їхні нинішні стосунки. А оскільки самі залежні не намагаються їх осмислити як слід, то і майбутнє в більшості випадків є невизначеним, розмитим, незрозумілим або розщепленим. Хоча досить часто трапляється магічно-оптимістична модель майбутнього, в якій усі проблеми в стосунках якимось чином вирішуються, а самі герої живуть довго і щасливо. Менш поширеними, але показовими є способи моделювання майбутнього, побудовані за принципом контрасту щодо теперішніх болісних і травматичних стосунків. Це захисні та компенсаторні моделі.

Латентно і тотально залежні юнаки й дівчата моделюють майбутнє, що не може бути опорою, внутрішнім орієнтиром саморозвитку та самоздійснення особистості. Навпаки, виділені властивості футурологічних наративів залежних (*звужені ціннісно-сміслові межі, абстрактність часової локалізації, екстернальність локусу відповідальності в подоланні труднощів, непродуктивні обґрунтування, напружене чи нереалістично-оптимістичне емоційне тло*) вказують на відсутність ресурсу в такому майбутньому для успішного проходження вікової кризи та продуктивного вирішення проблем у стосунках.

Якісно іншим є процес моделювання життєвої лінії автономними юнаками і дівчатами. Це або впевнене поетапне планування, або пошук головних орієнтирів свого життя, на які нанизуватимуться майбутні події. Саме таке ставлення до майбутнього є внутрішньою опорою, основою для розбудови власної ідентичності, власного життєвого світу. Стосунки в такому майбутньому не є обтяжливими, вони не знецінюють і не руйнують власний світ особистості, а вплітаються в нього, посідаючи там важливе місце.

Цікавим ракурсом аналізу розглянутої нами проблеми є гендерні відмінності міжособової залежності. Вони не були охоплені в рамках цього дослідження, тож становлять перспективу нашої подальшої роботи.

Література

1. *Дмитрук Ю. Ю.* Идентификация личности в супружеской паре как фактор благополучия семейных отношений : дис. ... кандидата пед. наук / Ю. Ю. Дмитрук. – М. : РАО Психол. ин-т, 2005. – 212 с.
2. *Емельянова Е. В.* Кризис в созависимых отношениях / Е. В. Емельянова. – СПб. : Речь, 2004. – 368 с.
3. *Жидко М. Є.* Особистісні чинники формування подружньої співзалежності у чоловіків : дис. ... кандидата пед. наук / М. Є. Жидко – Х. : Вид-во Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна, 2006. – 236 с.
4. *Пил С.* Любовь и зависимость / С. Пил, А. Бродский. – М. : Ин-т общегуманит. исслед., 2005. – 384 с.

5. *Старшенбаум Г. В.* Аддиктология. Психология и психотерапия зависимостей / Г. В. Старшенбаум. – М. : Когито-Центр, 2006. – 460 с.
6. *Уайнхолд Б.* Освобождение от созависимости / Б. Уайнхолд, Дж. Уайнхолд. – М. : Класс, 2002. – 246 с.
7. *Хорни К.* Наши внутренние конфликты / К. Хорни ; пер. с англ. – М. : Апрель-Пресс, ЭКСМО-Пресс, 2000. – 560 с.
8. *Макушина О. П.* Психологическая зависимость подростков от родителей : дис. ... кандидата пед. наук / О. П. Макушина. – М. : РАО Психол. ин-т, 2001. – 132 с.
9. *Фролова С. В.* Психологічні чинники і динаміка формування міжособистісної залежності у жінок : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня кандидата пед. наук / С. В. Фролова. – Х. : Вид-во Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна, 2008. – 24 с.
10. *Harre R.* The rediscovery of the human mind [Електронний ресурс] / R. Harre // Virtual Faculty. – Режим доступу : <http://www.massey.ac.nz/-alock/virtual/welcome.htm>.
11. *Marcia J.* Ego identity and object relation / J. Marcia. – Washington DC : American Psychological Association, 1994. – P. 59–104.
12. *Эриксон Э.* Идентичность: юность и кризис / Э. Эриксон. – М. : Прогресс, 1996. – 344 с.
13. *Понизовский А. М.* Психологические механизмы зависимых отношений и методы психотерапевтической коррекции / А. М. Понизовский, В. Г. Ротенберг // Психологический журнал. – 1987. – Т. 8, № 2. – С. 118–124.
14. *Чепелева Н. В.* Наратив як засіб інтерпретації особистого досвіду / Н. В. Чепелева // Психологія на перетині тисячоліть : зб. наук. праць учасників п'ятих Костюківських читань. – К. : ДОК-К, 1998. – С. 484–491.

© Гавриленко Я. А.

СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ

Т. М. Титаренко

ВПЛИВ ЖИТТЄВИХ ЗАВДАНЬ НА ОПТИМІЗАЦІЮ ОСОБИСТІСНОГО САМОКОНСТРУЮВАННЯ

Модель оптимізації особистісного самоконструювання представлено як залежність моделювання майбутнього від способів взаємодії особистості із сучасним світом, модифікації провідних властивостей особистості в ситуації постмодерну, структурно-змістової наповненості життєвих завдань і специфіки побудови нефінального життєвого шляху.

Ключові слова: моделювання майбутнього, життєві завдання, особистісне самоконструювання, нарратив, життєвий шлях.

Модель оптимизации личностного самоконструирования представлена как зависимость моделирования будущего от способов взаимодействия личности с современным миром, модификации ведущих личностных черт в ситуации постмодерна, структурно-смысловой наполненности жизненных задач и специфики построения нефинального жизненного пути.

Ключевые слова: моделирование будущего, жизненные задачи, личностное самоконструирование, нарратив, жизненный путь.

Модель оптимизации личностного самоконструирования представлена как зависимость моделирования будущего от способов взаимодействия личности с современным миром, модификации ведущих личностных черт в ситуации постмодерна, структурно-смысловой наполненности жизненных задач и специфики построения нефинального жизненного пути.

Ключевые слова: моделирование будущего, жизненные задачи, личностное самоконструирование, нарратив, жизненный путь.

The model of optimization of personal self-construct is presented as correlation between the model of future and types of personality interaction with the contemporary world, modification of the main personal traits in post-modern situation, structured and meaningful life goals and specificity of non-final lifespan structure.

Key words: modeling of future, life goals, personal self-construct, narrative, live-span.

Проблема. У неавторитарній, нестабільній, нерегламентованій, “легкій”, за визначенням З. Баумана [1], повсякденності людина вже не є і не може бути непомітним спостерігачем, якщо хоче підвищити ефективність життєздійснення, якість життя, суб’єктивну задоволеність ним. Тому аналіз впливу нової сучасності на бачення людиною власного майбутнього, постановку нею життєвих завдань і відповідно зміну стратегії самоконструювання видається конче актуальним.

У попередніх дослідженнях [2–5] було показано, що соціокультурний контекст, як і контекст референтних інтеракцій, детермінуючи життєздійснення особистості, визначає її ставлення до майбутнього. Відповідно до сучасних постнекласичних наукових підвалин [6–8] особистість визначають як специфічну соціально-психологічну конструкцію, відкриту до самозмін у діалозі зі світом. На думку М. О. Можейко, вступаючи в реальність поставання, виникання, тобто в принципово процесуальну реальність, особистість виробляє якісно нові способи взаємодії з оточенням, нові форми конструювання власного життєвого шляху, що змінює її підходи до самоконструювання [9].

Отже, *мета статті* – визначити способи оптимізації особистісного самоконструювання, провідним серед яких, на нашу думку, є моделювання майбутнього за допомогою життєвих завдань.

Першим кроком у визначенні впливу життєвих завдань на особистісне самоконструювання має стати визначення залежності моделювання майбутнього від характеру взаємодії особистості зі світом. Враховуючи соціально-психологічні чинники, що обумовлюють у постмодерному світі життєздійснення особистості, а саме чинники соціокультурної контекстуальності, діалогічної комунікації, множинної ідентифікації, аксіологічної своєрідності та соціальної семантики (див. [1]), можемо визначити такі *способи взаємодії* особистості зі світом, що її оточує:

- включення особистості одночасно в різні соціокультурні контексти;
- досягнення діалогічної відкритості;
- стимулювання множинних ідентифікацій особистості з відповідними референтами;
- підвищення цінності аксіологічної своєрідності, неповторності особистості;
- актуалізація семантичного потенціалу особистості.

Схематично способи оптимізації моделювання майбутнього представлено на рис. 1.

Розглянувши способи взаємодії особистості зі світом, зупинимося на характеристиках сучасної особистості, які було визначено в

процесі порівняльного аналізу ситуацій модерну і постмодерну. Ідеться передусім про ті *особистісні властивості*, що оптимізують її самоконструювання (рис. 2):

- здатність до світопородження, створення нових реальностей;
- підвищена адаптивність до різноманітних соціокультурних контекстів;
- трансформаційна, динамічна цілісність;
- децентрованість, неієрархічність ризоморфної структури;
- посилення інтересу до новизни, підвищення креативності;
- схильність до процесуальної, множинної самоідентифікації;
- толерантність до своєрідності, готовність прийняти чиясь інакшість;
- хист до наративізації себе і світу.

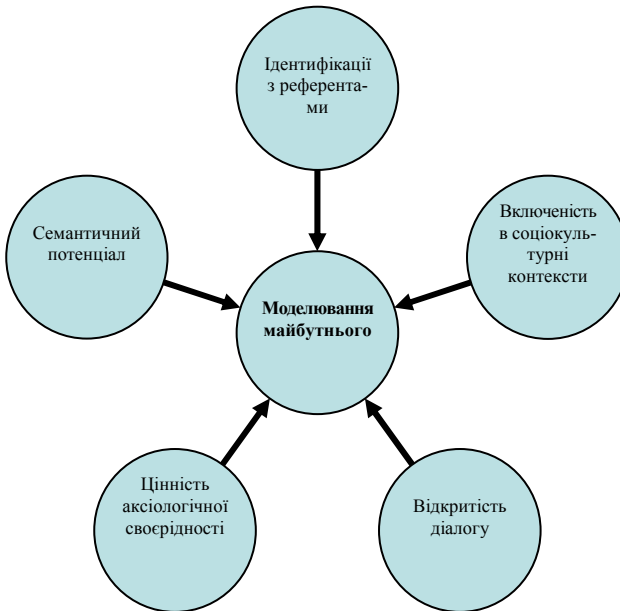

Рис. 1. Залежність моделювання майбутнього від способів взаємодії особистості зі світом

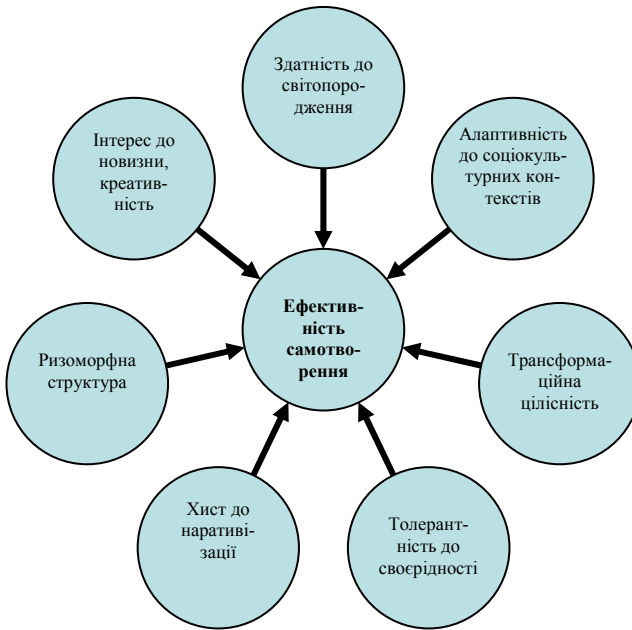

Рис. 2. Залежність ефективності самотворення від властивостей особистості в ситуації постмодерну

Отже, можна певним чином стимулювати розвиток таких особистісних рис, що більше відповідають викликам сьогодення, стають співзвучними наявному культурно-історичному контекстові. Здатність до світопородження сприяє створенню численних справді існуючих і віртуальних реальностей, що перетікають одна в одну, як у фільмі “Аватар”. Відкритість світові формує підвищену адаптивність до різноманітних контекстів. Рухливість, процесуальність сприяють новому – динамічному, трансформаційному – розумінню цілісності та автентичності. Децентрованість, неієрархічність, мережевість структури особистості забезпечує нефінальність її змін. Посилення інтересу до новизни, підвищення креативності, життєстійкості сприяють виборі все мобільнішого, а для декого майже кочового способу життя. Схильність до гнучкого, множинного ідентифікування відбувається завдяки пильності до оточення, постійному діалогу із соціумом. Толерантність до індивідуальної своєрідності стає готовністю до прийняття чужої інакшості, свободою від типовості, стереотипності. Хист до се-

міотизації та наративізації себе і світу забезпечує нову – релятивну – особистісну цілісність.

Наступний крок у побудові моделі полягає в урахуванні *атрибутивних характеристик життєвих завдань* як індивідуальних практик моделювання майбутнього (рис. 3):

- змістова наповненість, відповідність моделей майбутнього актуальним особистісним сенсам;
- адекватність завдань, що передбачає їх реалістичність, тобто відповідність умовам життя і внутрішнім можливостям людини;
- креативність, творчий, нерутинний характер життєвих завдань, що обумовлює їхню новизну, неоднозначний алгоритм вирішення;
- відкритість, коли готові варіанти майбутнього рішення не задані і треба самостійно їх конструювати, щоб пізніше обрати одну з найреальніших альтернатив;
- енергетична наповненість завдань, що визначає ступінь їхньої спрямованості на виконання;
- результативність завдань як інтегральний показник їхньої продуктивності.

Така атрибутивна характеристика життєвих завдань, як змістова наповненість, передбачає екстраполяцію на майбутнє актуальних особистісних сенсів. У такий спосіб життєві завдання стають не просто “сенсоносіями”, а й “сенсовідкривачами”. Щоб перетворитися на “сенсовтілювачів”, завдання мають бути не лише поставленими, а й виконаними, тому ймовірність бажаного результату та його оптимальна, гнучка детермінованість визначають їхню результативність.

Творчий, нерутинний характер життєвих завдань зумовлює відповідну, не надмірну і не малу, новизну, неоднозначний алгоритм вирішення. Надмірна чи невисока новизна завдань знижує їхню продуктивність, оскільки не спирається на асимільований досвід, не враховує потенціал особистості. Адекватні завдання відповідають як соціокультурній ситуації, так і умовам життя особистості, її потенціям і обмеженням.

Слід урахувати також таку характеристику життєвих завдань, як енергетична наповненість. Якщо завдання є достатньо енергомістким, людина здатна спрямовувати свою життєдіяльність на його виконання протягом тривалого часу.

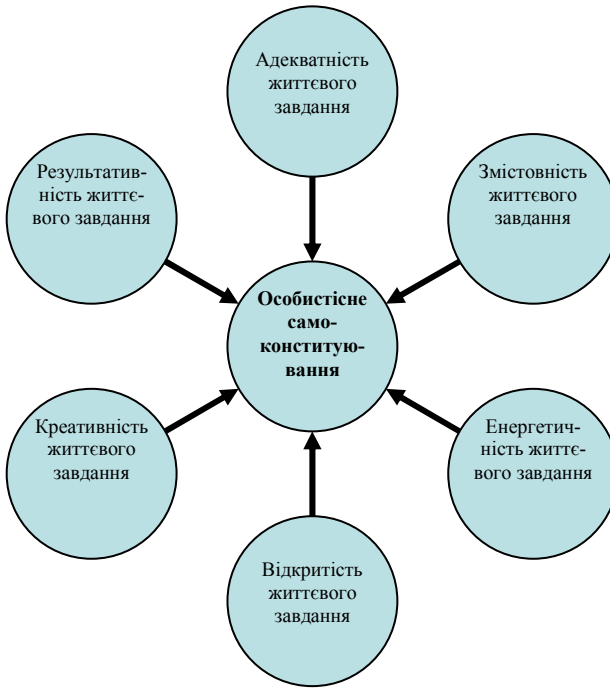

Рис. 3. Залежність особистісного самоконституювання від структури життєвого завдання

Наступний крок у побудові моделі оптимізації особистісного самоконституювання – *якісна зміна способів проектування і побудови життєвого шляху*, написання власної історії [2; 10–12]. На відміну від традиційного той шлях, який конструє особистість у ситуації постмодерну, має такі властивості (рис. 4):

- нелінійність, відсутність ієрархічної підпорядкованості вікових етапів;
- нефінальність, відкритість, принципова незавершеність життєвого шляху;
- відносність незворотності руху часу життя від народження до смерті, можливість повернення до вже пройдених вікових етапів;
- ситуативність цілісності життєвого шляху, що переживається особистістю як значущий модус, організований навколо смислової домінанти;

- умовність детермінації життєвого шляху віком особистості, її статтю, які стають пластичними соціокультурними ролями;
- рухливість зв'язків між подіями минулого, теперішнього і майбутнього, завдяки чому кожна набута цілісність не стає остаточною, сприймаючись як ситуативно значущий модус;
- контекстуальність історій, з яких складається життєвий шлях, перестаючи бути лише траєкторію окремого індивідуального життя і стаючи часткою гендерного, сімейного, національного та інших контекстів;
- інтерпретація не кожного окремого віку, а саме меж між віковими періодами як зон смислопородження;
- сюжетна обумовленість наративу, коли у сюжет пакується вміст проживаного життя, допомагаючи виборві подальшої траєкторії руху;
- реалізація при побудові життєвого шляху креативного потенціалу не тільки особистості, а й комунікативної системи, до якої вона належить, психологічного простору значущих стосунків.

Постмодерністський дискурс дає змогу побачити життєвий шлях як нефінальну актуалізацію самоконституювання особистості. Сповнений численних варіацій шлях втрачає колишню векторність, лінійність, ієрархічну підпорядкованість, набуваючи виразної динаміки, несподіваності, різнобарвності. Він уже не є єдиною можливою траєкторією життя, верстовою дорогою від народження до смерті.

Вік людини, як і її стать, походження, освіта, професія перестають жорстко детермінувати життєвий шлях, стаючи підґрунтям пластичних соціокультурних ролей. Набуває популярності така модель віків життя, згідно з якою людина вільно мандрує власним життєвим шляхом, багаторазово в різних контекстах переживаючи дитинство, отрочтво, молодість, зрілість, старість. Такі мандри не стають безладними й сумбурними, оскільки незворотність часу все ж створює порядок із хаосу, утілюючись у певних наративах з відповідними сюжетами.

Наративний підхід до розуміння життєвого шляху звільняє його від примусової зовнішньої каузальності, що дає змогу особистості зануритися в гру інтерпретативних кодів і набути свободи самовиявів. Цілісність життєвого шляху ніколи не стає остаточною і переживається особистістю як ситуативно значущий модус, організований навколо певної смислової домінанти. Стаючи історією життя, цей шлях відтворює в собі креативний потенціал значущої комунікативної системи, до якої особистість належить, з якою вона перебуває у діалогічній взаємодії.

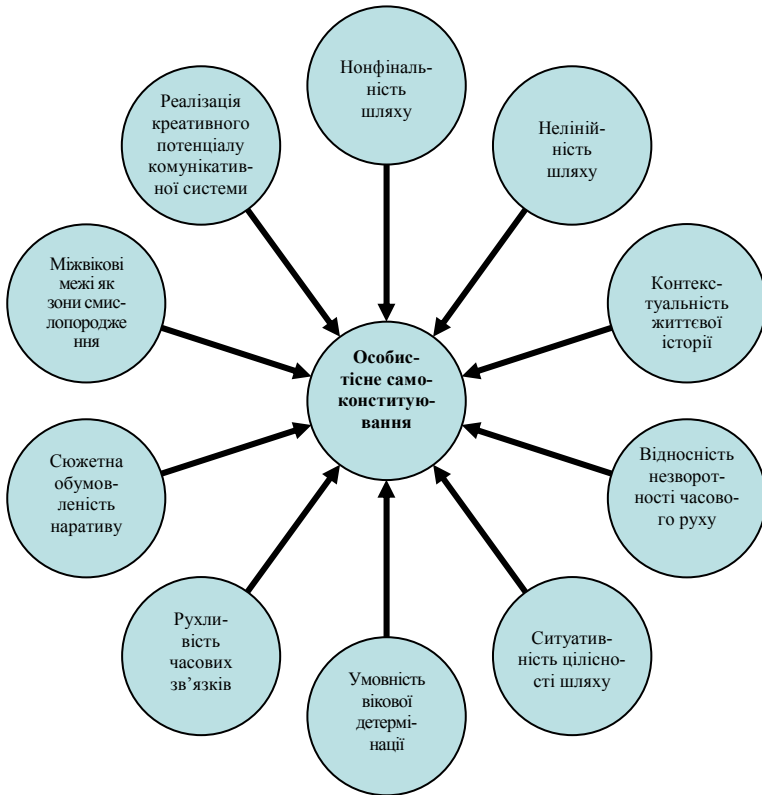

Рис. 4. Залежність самоконститування від специфіки побудови особистістю власного життєвого шляху

Футурологічний нарратив у його завданнєвій формі стає не лише засобом організації майбутнього [4]. Він природно поєднує і, якщо треба, видозмінює те, що вже відбулося, те, що переживається в актуальний момент, і те, що має статися, втілитися, реалізуватися. Особистість як автор цього нарративу будує свій життєвий шлях, відчуючи на собі впливи способів взаємодії зі світом (див. рис. 1), наявності і ступеня вираженості певних рис, характеристик, властивостей (рис. 2), структурної повноти життєвого завдання, яке вона формулює (рис. 3).

Розглянувши види залежності моделювання майбутнього від способів взаємодії особистості зі світом (див. рис. 1), проаналізувавши

вплив специфічних властивостей постмодерної особистості на ефективність самотворення (рис. 2), визначивши, яким чином структура життєвого завдання позначається на особистісному самоконституюванні (рис. 3), та проінтерпретували залежність самоконституювання від специфіки побудови життєвого шляху (рис. 4), можемо нарешті запропонувати *модель оптимізації особистісного самоконституювання* як неієрархічний, нелінійний зв'язок позначених чотирьох компонентів (рис. 5).

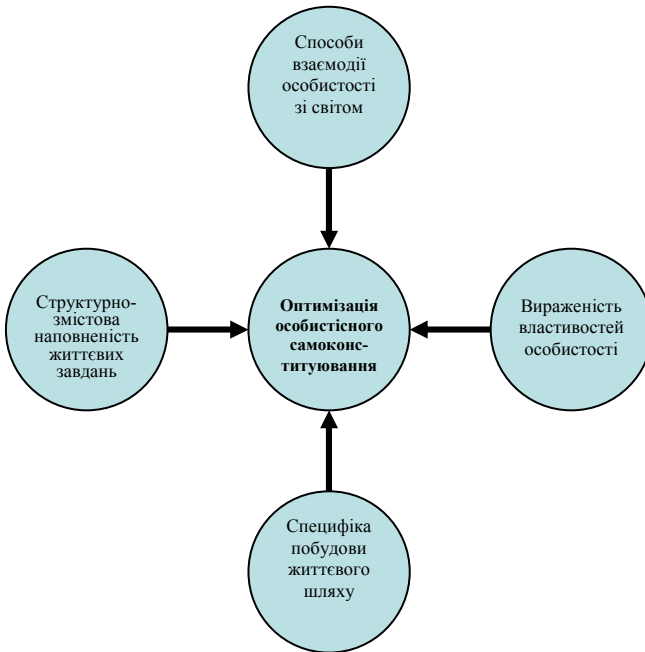

Рис. 5. Модель оптимізації особистісного самоконструювання

Висновки. Способом оптимізації самоконструювання стає якісна зміна ставлення особистості до себе, своєї долі, історії, майбутнього. Серед численних складових моделі оптимізації особистісного самоконституювання можна назвати передусім залежність від способів взаємодії особистості зі світом, сучасних чи не дуже, адекватних чи ні. Друга складова відтворює залежність ефективності самотворення від властивостей особистості, що вписується чи не вписується в ситуацію

постмодерну. Третя складова моделі демонструє залежність особистісного самоконституювання від способів моделювання майбутнього, серед яких розглянуто життєве завдання. Четвертий компонент моделі самоконструювання фіксує його залежність від специфіки побудови варіативного, нелінійного життєвого шляху.

Література

1. Бауман З. Текучая современность / З. Бауман. – СПб. : Питер, 2008. – 240 с.
2. Титаренко Т. М. Життєві завдання як практики самоконституювання особистості / Т. М. Титаренко // Соціальна психологія. – 2008. – № 6 (32). – С. 3–11.
3. Титаренко Т. М. Соціально-психологічні чинники постановки особистістю життєвих завдань / Т. М. Титаренко // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей. – К. : Міленіум, 2009. – Вип. 23 (26). – С. 97–105.
4. Титаренко Т. М. Наративні практики організації особистісного майбутнього / Т. М. Титаренко // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей. – К. : Міленіум, 2009. – Вип. 22 (25). – С. 11–18.
5. Титаренко Т. М. Постмодерні концептуалізації понять “особистість” та “життєвий шлях” / Т. М. Титаренко // Психологія і суспільство. – 2009. – № 4 (38). – С. 83–96.
6. Степанищев А. Ф. Полиморфизм и мультифинальность философской рациональности как грани ее единства / А. Ф. Степанищев // Вестник Брянского государственного технического университета. – 2008. – № 4 (20).
7. Степин В. С. Теоретическое знание [Електронний ресурс] / В. С. Степин. – Режим доступу : <http://www.philsci.univ.kiev.ua/biblio/step-gl6.html>.
8. Лешкевич Т. Г. Постнеклассическая методология: эволюция парадигмы фундаментальной философии / Т. Г. Лешкевич // Вестник Московского университета. Сер. 7. Философия. – 1998. – № 6. – С. 52–70.
9. Можейко М. А. After-postmodernism. // Словарь: Постмодернизм [Електронний ресурс] / М. А. Можейко. – Режим доступу : <http://www.meget.kiev.ua/dictionary-postmodern>.
10. Бочавер А. А. Исследования жизненного пути человека в современной зарубежной психологии / А. А. Бочавер // Психологический журнал. – 2008. – Т. 29, № 5. – С. 54–62.
11. Эпштейн М. К философии возраста // Фрактальность жизни и периодическая таблица возрастов [Електронний ресурс] / М. Эпштейн. – Режим доступу : <http://www.zvezdaspb.ru>.
12. Gergen K. The New Aging: Self Construction and Social Values / K. Gergen, M. Gergen // Social structures and aging. – New York, 2000.

© Титаренко Т. М.

РОЛЬ ЖИТТЄСТІЙКОСТІ В ОПТИМІЗАЦІЇ САМОЗДІЙСНЕННЯ ОСОБИСТОСТІ

Досліджується життєстійкість особистості як регулятивний механізм моделювання майбутнього, що забезпечує ефективне життєве балансування. Життєстійкість розглядається як чинник екологічного самоздійснення особистості, який сприяє досягненню життєвого добробуту та успіху, а також дає змогу зберегти психологічне здоров'я. Показано, що механізми екологічного самоздійснення особистості забезпечують необхідну мобілізацію особистісних ресурсів структурування часу життя і надають упевненості в успішній самореалізації.

Ключові слова: моделювання майбутнього, самоздійснення особистості, життєстійкість.

Исследуется жизнестойкость личности как регуляторный механизм моделирования будущего, обеспечивающий эффективное жизненное балансирование. Жизнестойкость рассматривается как фактор экологического самоосуществления личности, который способствует достижению жизненного успеха и благополучия, а также дает возможность сохранить психологическое здоровье. Показано, что механизмы экологического самоосуществления личности обеспечивают необходимую мобилизацию личностных ресурсов структурирования времени жизни и привносят уверенность в успешной самореализации.

Ключевые слова: моделирование будущего, самоосуществление личности, жизнестойкость.

Personality life steadfastness as a regulatory mechanism for modeling the future, which provides effective vital balance is researched. Steadfastness is considered as a factor of ecological self-realization of personality that contributes to success in life and well-being, but also provides an opportunity to support psychological health. It is shown that the mechanisms of ecological self-realization of personality provide the necessary mobilization of personal resources, structuring the lifetime and increasing confidence in the success of self-realization.

Key words: modeling the future, self-realization of personality, steadfastness.

Проблема. Характеризуючи особливості становлення і розвитку сучасної людини, можна з упевненістю говорити про те, що сьогодні все більшої актуальності набувають питання пошуку гармонійних та психологічно екологічних способів самоздійснення особистості. В умовах постійних соціально-економічних перетворень, щоб бути успішною, людині вкрай необхідно досягти ефективного життєвого

балансування, гармонійності між моделлю бажаного майбутнього та рівнем якості життя і задоволеністю власними досягненнями. Потрібно мати певні психологічні риси, щоб швидко й оперативно здійснювати адаптацію власних домагань і прагнень до мінливих соціальних вимог та очікувань.

Психологічною характеристикою, яка відповідає за вміння людини ефективно існувати всупереч життєвим перешкодам і труднощам, є життєстійкість особистості. Виходячи з концепції життєстійкості, яку запропонував С. Мадді, ця риса характеризує людську стійкість перед складними, невизначеними ситуаціями [1] і дає змогу, на думку, Д. О. Леонтєва, конструктивно долати страх перед майбутнім [2].

Мотиваційно-сміслова основа життєстійкості зумовлює готовність до конструктивних трансформаційних процесів, спрямованих, з одного боку, на опанування стресу, а з другого – на ефективне самоздійснення особистості.

Мета статті: розкрити роль життєстійкості в процесі оптимізації самоздійснення молодого особистості в соціумі.

Серед вихідних положень нашого дослідження – розуміння життєстійкості особистості як регулятивного механізму в процесі постановки життєвих завдань, котрий дає змогу, моделюючи бажане майбутнє, зберігати та утримувати баланс між власними домаганнями, мріями, цілями і реаліями актуальної життєвої ситуації. За Т. М. Титаренко, узгодження між формою, тим, яким для нас є бажане майбутнє, і його змістом та смислом є неодмінною умовою побудови дієвої моделі майбутнього і збереження задовільної якості життя людини, рівня її задоволеності власними досягненнями [3; 4].

Наше теоретичне та емпіричне дослідження ролі життєстійкості в постановці життєвих завдань дало нам підстави зробити висновок, що життєстійкість є особистісним потенціалом побудови оптимальної моделі саморозвитку – моделі, яка забезпечує постійний пошук автентичних життєвих завдань, максимально наближуючи їх до втілення індивідуальних домагань, прагнень та мрій.

Коли людина має високу життєстійкість, перехід від одного життєвого етапу до іншого відбувається досить гармонійно, що відображається передусім у збереженні якості життя людини під час постановки кожного наступного життєвого завдання. Характер самоздійснення особистості визначається передусім дією механізмів життєстійкості, які забезпечують конструктивне опанування труднощів і складних життєвих ситуацій, збереження власного здоров'я та спрямованість на соціальну підтримку [1]. Спрямованість механізмів

життєстійкості на мінімізацію розбіжностей між життєвими домаганнями і соціальними очікуваннями, тобто на ефективне життєве балансування, підстава для того, щоб розглядати життєстійкість як чинник екологічного самоздійснення особистості. Отже, з одного боку, висока життєстійкість сприяє досягненню життєвого добробуту та успіху, а з другого, дає змогу зберегти психологічне здоров'я.

На нашу думку, екологічне самоздійснення є оптимальним для молоді людини, яка відстоює свою успішність і добробут у складних, а частіше навіть екстремальних життєвих умовах. Для того щоб визначити компоненти *моделі екологічного самоздійснення молоді*, розгляньмо результати, отримані нами під час дослідження впливу життєстійкості на процес постановки життєвих завдань молоддю [5].

Завдяки емпіричному дослідженню було з'ясовано, що життєстійкість у процесі постановки життєвих завдань перш за все визначає вектор самоздійснення молоді особистості. Аналіз даних показав, що для молоді з високим рівнем життєстійкості першочерговим є вирішення завдань, спрямованих на *досягнення матеріального добробуту і комфорту*. Натомість молодь з низьким рівнем життєстійкості схильна ігнорувати важливість досягнення матеріального комфорту. Як нам видається, коли молода людина будує життєві плани та окреслює орієнтири власного майбутнього не за рахунок відмови від необхідного заради досягнення нездійсненого, вона має можливість утримувати баланс між нехтуванням власними потребами і прагненням до самоствердження будь-якою ціною. Таке балансування і є шляхом постійного пошуку автентичних життєвих завдань, максимально наближуючи їх до втілення індивідуальних домагань, прагнень та мрій. Натомість низька життєстійкість знижує спрямованість молоді на досягнення належного життєвого комфорту й матеріального добробуту і може збільшувати ризик емоційного вигорання за рахунок виснаження особистісних ресурсів. Отож ми вважаємо, що ігнорування власних потреб у молодому віці може ускладнювати процес гармонійного самоздійснення та в подальшому негативно впливати на якість життя людини.

Було визначено, що життєві завдання життєстійкої молоді локалізовані переважно у сферах *“навчання та робота”* і *“друзі”*. Характер локалізованості життєвих завдань молоді дає можливість говорити про те, що в процесі самоздійснення молоді особистості життєстійкість сприяє актуалізації завдань, пов'язаних з досягненням професійного успіху та конструктивної міжособової взаємодії.

Також ми дійшли висновку, що життєстійкість визначає характер структурування часу життя молоді людини. Було виявлено, що для молоді з високим рівнем життєстійкості не є характерним вибудову-

вування когнітивної життєвої перспективи, коли, за визначенням К. О. Абульханової і Т. М. Березіної, детально зважуються життєві плани і чітко структурується майбутнє [6]. **Відмова від чіткого структурування життєвих подій** дає можливість молодій людині бачити навколишній світ не розірваним у часі та будувати модель бажаного майбутнього з огляду на плин власного життя.

Висока життєстійкість розширює транспективу власного життя, дає змогу інтегрувати досвід минулого, відкрити собі та іншим власні таємні бажання і сміливі плани, зазирнути в майбутнє. Специфіку структурування часу життя життєстійкою молоддю ми вбачаємо у вибудовуванні такої життєвої перспективи, структурними елементами якої є власні домагання, мрії та прагнення, а не конкретні події життя. Отже, у процесі самоздійснення висока життєстійкість сприяє реалізації життєвих домагань молоді та збільшує її можливості знайти своє покликання в житті.

Отримані дані дали нам також змогу зробити висновок про вплив життєстійкості на відповідальність за постановку і вирішення життєвих завдань. Виявилось, що молодь з високим рівнем життєстійкості визначаючи життєві завдання, зорієнтована на життєві обставини та екстернальність. Низька суб'єктна активність життєстійкої молоді під час постановки життєвих завдань часом свідчить про певну налаштованість особистості на актуальну соціальну ситуацію. Вважаємо, що така **готовність до включення соціальних вимог та очікувань** у модель бажаного майбутнього сприятиме виборві суспільно прийнятних напрямів самореалізації.

Особливістю постановки життєвих завдань життєстійкою особистістю є її **толерантне ставлення до майбутнього**.

Як бачимо, у молоді з високим рівнем життєстійкості переважає песимістичне ставлення до майбутнього. Песимістичні настановлення дають змогу молодій людині сприймати негативні події як такі, що постійно відбуваються і надалі відбуватимуться в її житті. Для песимістичної людини більш природним є усвідомлення непередбачуваності і непрогнозованості власного майбутнього. Усвідомлення непередбачуваності майбутнього обумовлює готовність молоді до того, щоб приймати проблемність й невизначеність життя і толерантно ставитися до майбутнього. Моделюючи власне майбутнє, людина, як зазначає С. Мадді, завжди робить вибір між двома альтернативами: обирає невідоме (тобто майбутнє, що несе в собі ризик і викликає почуття тривоги через його непередбачуваність) або обирає незмінність (тобто відтворення минулого, збереження статус-кво, що викликає почуття провини за втрачені можливості) [1]. Від цього вибору залежить напрям самоздійснення особистості. Якщо людина обирає майбутнє,

вона створює певний потенціал, перспективи для розвитку власної особистості; обираючи минуле, людина певним чином намагається “законсервувати” своє життя і себе в ньому. На думку Д. О. Леонтьєва, життєстійка молодь є більш відкритою до сприймання тих можливостей особистісного розвитку, які відкриваються в життєвому просторі [2].

Отже, висока життєстійкість молоді в процесі постановки життєвих завдань сприяє толерантному ставленню до майбутнього, створює умови для ефективного особистісного розвитку і більш повної самореалізації в соціумі.

Ще однією особливістю впливу життєстійкості на постановку життєвих завдань молоддю є **толерантне ставлення до труднощів**. Було з’ясовано, що молодь з високим рівнем життєстійкості схильна ігнорувати життєві труднощі і проблеми, які можуть заважати реалізації життєвих завдань. Натомість молоді люди з низьким рівнем життєстійкості зазвичай вдаються до проблемного планування і передбачення можливих труднощів на шляху реалізації життєвих завдань.

Як свідчать результати дослідження К. О. Абульханової і Т. М. Березіної, проблемне планування має спрямованість із майбутнього в теперішнє і значною мірою підсилює особистісну рефлексію і позицію “Я” в теперішньому [6]. На нашу думку, проблемне планування під час постановки життєвих завдань може заважати ефективному самоздійсненню молоді, спрямовуючи її активність передусім на долання життєвих труднощів у теперішньому, а не на досягнення успіху в майбутньому.

Виходить, що певне ігнорування проблем, пов’язаних з можливістю реалізації життєвих завдань, виключення їх з моделі бажаного майбутнього сприяє позитивному ставленню до подій життя і формує толерантне ставлення до труднощів під час особистісного самоздійснення молоді.

Завершальна в ряду розглянутих особливостей постановки життєвих завдань життєстійкою молоддю – **низький рівень фрустрованості соціальних досягнень**. За результатами емпіричного дослідження було виявлено, що молодь з високим рівнем життєстійкості має низький рівень фрустрованості соціальних досягнень. Отже, у життєстійкої молоді переважають позитивні переживання щодо власної успішності в соціумі. Відповідно молода людина вільна від таких дезорганізуючих емоційних станів, як депресія, тривога і страх щодо власних досягнень; звідси – **упевненість у можливості успішного самоздійснення**.

Узагальнюючи, ще раз перелічимо розглянуті компоненти моделі екологічного самоздійснення молоді:

- *спрямованість на досягнення матеріального добробуту і комфорту;*
- *прагнення до самореалізації у сфері “навчання та робота” і “друзі”;*
- *зосередженість на максимальній реалізації життєвих до-магань;*
- *вибір суспільно прийнятних напрямів самореалізації;*
- *толерантне ставлення до майбутнього і життєвих труднощів;*
- *упевненість у можливості успішної самореалізації.*

Таким чином, оптимізуючий вплив на самоздійснення досягається за рахунок спрямованості особистості на максимальну самореалізацію, її готовності до активної взаємодії із середовищем і трансформування складних життєвих подій. Екологічне самоздійснення забезпечує *розгортання смислотворчого та адаптаційного потенціалу молоді, дає змогу зберегти індивідуалістичну спрямованість* молоді особистості, *підтримувати її високу соціальну активність і максимально використувати простір наявних можливостей.*

Розгляньмо більш ґрунтовно самі механізми екологічного само-здійснення особистості.

1. Підсилення мотивації до пошуку індивідуальних та унікальних шляхів власної успішності. Сучасний життєвий простір, у якому відбувається самоздійснення особистості, наповнений перманентними проблемами, труднощами та екстремальними ситуаціями, в яких найбільше актуалізується потреба в прогнозуванні подій життя, їх адекватному оцінюванні. Мужність як готовність до “самоствердження всупереч” (термін П. Тілліха) забезпечує самоствердження індивідуального Я, усвідомлення власної унікальності, відстоювання індивідуальної природи. На ефективність “самоствердження всупереч” впливає готовність до змін. Як зазначає Тілліх, людина повинна мати “мужність змінювати старе новим – новим, для якого не існує ані норм, ані критеріїв, новим, яке є ризиком і яке є непередбачуваним з позиції старого” [7, с. 130]. Результатом “мужнього” самоствердження стає відчуття емоційного піднесення і радості, яке виникає внаслідок успішного подолання перешкод особистісного розвитку. Таке подолання переживається як індивідуальна перемога над власними обмеженнями і несприятливими обставинами.

Особистісною властивістю, яка обумовлює “мужнє” самоствердження, є *екстремальність особистості*. На основі досліджень впливу екстремальності особистості на процес прийняття нею рішень

В. А. Пономаренко з'ясував, що сформованість такої особистісної риси, як екстремальність, прискорює побудову нових планів і процес прийняття рішення саме в умовах інформаційного стресу [8]. Позитивний вплив екстремальності особистості виявляється особливо виразно в тих ситуаціях, які несуть у собі ресурс для розвитку особистості і не загрожують життю людини. Це ситуації, що виникають в умовах навчальної діяльності і пов'язані з конкуренцією чи змаганням, у ситуації вибору між кількома формами поведінки, які вимагають від людини виявлення власної самостійності та ініціативності [9].

Загалом висока екстремальність дає змогу швидко опанувати нову нестандартну ситуацію, мобілізувати власні ресурси подолання, щоб своєчасно виробити адекватну опір-відповідь загрозовим впливам. Якщо людина тривалий час неспроможна мобілізувати особистісні ресурси для побудови оптимальної взаємодії із ситуацією, вона скоріше за все піддається натиску руйнівних негативних впливів. Така затримка може значною мірою ускладнювати ефективне розв'язання нових, неочікуваних проблем [8].

Брак екстремальності блокує мобілізаційні механізми в умовах нової, незвичної життєвої ситуації та уповільнює побудову життєвих планів і вироблення шляхів їх реалізації. Натомість надмірна екстремальність, навпаки, може зумовлювати перебільшену зацікавленість, зосередженість на проблемах. Надмірна сконцентрованість людини на життєвих перешкодах може навіть підштовхувати її до "штучного" створення труднощів під час постановки життєвих завдань.

Отже, підсилення мотивації до пошуку індивідуальних та унікальних шляхів власної успішності і добробуту забезпечує належну мобілізацію особистісних ресурсів у процесі самоздійснення особистості.

2. Підсилення мотивації до пошуку індивідуальних та унікальних шляхів власного добробуту. Для того щоб постійно утримувати "контекстуальність" і "діалогічність" у взаємодії зі світом, переконана Т. М. Титаренко, потрібна *життєва мудрість*. Мудрість як форма онтологічного самоствердження, за визначенням П. Тілліха, виявляється у стриманому ставленні до себе і справедливому ставленні до інших [7]. Мудрість у психологічному розумінні, на думку Л. І. Анциферової, являє собою здатність людини давати обґрунтовані, виважені поради із життєво важливих питань. Саме завдяки мудрості ми спроможні глибоко і повно, відчуваючи найменші тонкощі, зрозуміти свій внутрішній світ та причини поведінки оточуючих. Мудра людина завжди емпатійна, тобто вона здатна на інтуїтивному рівні осягати унікальність іншого [10]. Але мудрість не є в повній мірі дані-

стю, вона може бути сформована в різні періоди життя. У цьому і полягає психологічна значущість мудрості. Мудрість багатформна й багатоякісна і аж ніяк не зводиться до експертного знання життя. Вона може бути визначена як зростаюче вершинне утворення особистості [там само].

Значущою складовою мудрості є *терпіння*, завдяки якому людина здатна зберігати внутрішню рівновагу і спокій, підтримувати комфортний психологічний стан у процесі побудови моделі бажаного майбутнього. Терпіння – це ефективний спосіб структурування часу життя, насамперед дієвий спосіб структурування часу життя в умовах невизначеності. Беручи до уваги чинник невизначеності, побудова життєвої перспективи відбувається в контексті співвіднесення минулого, теперішнього і майбутнього, тобто цілісного сприймання часу життя.

Спираючись на дослідження Н. Ф. Наумової, терпіння можна означити як основу емоційного структурування часу життя, таку побудову життєвої перспективи, що відбувається шляхом виділення різних елементів та наповнення їх різним емоційним і поведінковим смислом [11].

На відміну від когнітивних ресурсів планування (аналіз ситуації, співвіднесення варіантів вирішення та ін.), що відіграють прогностичну функцію, терпіння виконує регулятивну функцію щодо використання особистісного потенціалу [6; 11]. Воно дає можливість обирати оптимальну стратегію самоконституювання, як мовиться, *екологічний спосіб самоздійснення*. Екологічність терпіння як прогностичного ресурсу виявляється, з одного боку, у збереженні життєвої енергії, економії адаптаційного потенціалу особистості, а з другого – у максимальній мобілізації всіх здібностей та вмінь задля реалізації життєвих завдань.

Сформованість такої психологічної характеристики, як терпимість, дає змогу сучасній людині долати страждання, формувати позитивне ставлення до світу та оптимістичне бачення дійсності. Перевагою терплячої людини є перспектива збереження чуттєвого світосприймання і здатності до підтримання міжособової взаємодії на основі емпатії, співпереживання та співчуття. Натомість брак терпимості як прогностичного ресурсу під час постановки життєвих завдань призводить здебільшого до негативних наслідків. Прагнення якомога швидше позбутися емоційного напруження може спрямовувати людину на вирішення “чужих” життєвих завдань і досягнення “штучних” життєвих цілей.

Таким чином, підсилення мотивації до пошуку індивідуальних та унікальних шляхів власного добробуту забезпечує розгортання емоційних ресурсів під час вибудовування життєвої перспективи.

3. Формування позитивного ставлення до життєвих змін.

Для того щоб людина почувалася психологічно комфортно в процесі моделювання бажаного майбутнього, їй потрібна віра в себе та позитивне ставлення до життєвих змін. Власне позитивне ставлення до життєвих змін актуалізує спрямованість особистості на пошук нових можливостей. У процесі такого пошуку вона змінює суб'єктивне ставлення до труднощів, зміщує акценти з особистісного смислу проблеми на особистісний смисл її вирішення. Отож, як зауважує С. Мадді, постає інший аспект осмислення життєвих труднощів, життєвих проблем, формується усвідомлено зріла відповідь особистості на виклики життя [1].

Життєстійкість як система переконань людини щодо себе, світу і відносин із ним обумовлює готовність до трансформаційного опанування труднощів. Розвиток таких компонентів життєстійкості, як *прилученість*, *контроль* і *прийняття ризику*, сприяє формуванню позитивного ставлення до себе і подій життя [там само]. Зокрема, високий рівень *прилученості* забезпечує соціальну активність особистості, її готовність до підтримувальної поведінки у стресових ситуаціях. У процесі особистісного самоздійснення відчуття підтримувальної соціальної взаємодії породжує почуття захищеності, дає можливість отримувати задоволення від власної діяльності і власного життя. Коли ж такого переконання немає, то це призводить до відчуженості, відчуження себе “за межами” життя.

Високий рівень *контролю* надає людині впевненості у підконтрольності подій життя, власній спроможності самостійно обирати бажаний вид діяльності і свій життєвий шлях. Під час життєвого самоконституювання переконаність людини в тому, що вона здатна впливати на перебіг свого життя, забезпечує особистісну активність і рішучість у реалізації життєвих планів. Брак такої впевненості породжує відчуття власної безпорадності.

Високий рівень *прийняття ризику* надає людині впевненості в тому, що все, що з нею відбувається, певним чином сприяє її особистісному становленню і розвитку. Така впевненість робить її відкритою для отримання нового досвіду (як позитивного, так і негативного). Людина, яка розглядає життя як спосіб отримання досвіду, готова ризикувати, готова реалізовувати найсміливіші плани і життєві завдання. Для неї життя неможливе без інтриги, вона не заспокоюється досягненням буденного комфорту. Сприймаючи життя як необхідність

саморозвитку, людина відчуває нестримний потяг до нового, до того, що нею ще не відчуту і не пізнано.

Отож, формування позитивного ставлення до життєвих змін надає людині впевненості у можливості успішної самореалізації.

Загальний висновок, на нашу думку, слід сформулювати таким чином: механізми життєстійкого самоозадачування забезпечують екологічне самоздійснення особистості завдяки належній мобілізації особистісних ресурсів, розгортанню ресурсів структурування часу життя, надають їй впевненості в успішній самореалізації.

Л і т е р а т у р а

1. *Мадди С.* Смыслообразование в процессе принятия решений / С. Мадди // Психологический журнал. – 2005. – Т. 26, № 6. – С. 87–99.
2. *Леонтьев Д. А.* Экзистенциальная тревога и как с ней не бороться / Д. А. Леонтьев // Московский психотерапевтический журнал. – 2003. – № 2. – С. 107–119.
3. *Титаренко Т. М.* Життєві завдання особистості як соціально-психологічний чинник моделювання майбутнього / Т. М. Титаренко // Наукові студії із соціальної та політичної психології: зб. статей. – К.: Міленіум, 2007. – Вип. 16 (19). – С. 304–311.
4. *Титаренко Т. М.* Сучасна психологія особистості / Т. М. Титаренко. – К.: Марич, 2009. – 232 с. – (Серія “Психологічний інструментарій”).
5. *Ларіна Т. О.* Специфіка моделювання майбутнього обумовлена життєстійкістю особистості / Т. О. Ларіна // Актуальні проблеми психології: Етична психологія. Історична психологія. Психолінгвістика. – К.: Інформаційно-аналітичне агентство, 2008. – Т. 1, Ч. 3. – С. 355–364.
6. *Абульханова К. А.* Время личности и время жизни / К. А. Абульханова, Т. Н. Березина. – СПб.: Алетейя, 2001. – 304 с.
7. *Тиллих П.* Избранное / П. М. Тиллих. – М.: Юрист, 1995. – 480 с.
8. *Пономаренко В. А.* Экстремальность и проблема отношения к профессиональной деятельности и в профессиональной жизнедеятельности / В. А. Пономаренко // Мир психологии. – 2005. – № 5. – С. 38–46.
9. *Краснянская Т. М.* О некоторых результатах исследования психологии самообеспечения безопасности субъекта в экстремальных ситуациях / Т. М. Краснянская // Известия ТРТУ. Тем. вып. “Гуманитарные проблемы современной психологии”. – Таганрог: Изд-во ТРТУ, 2005. – № 7 (51). – С. 100–103.
10. *Анцыферова Л. И.* Гуманистически-экзистенциальный поход к мудрости: способы постижения истинного Я и призвания человека / Л. И. Анцыферова // Психологический журнал. – 2005. – № 3. – С. 5–15.
11. *Наумова Н. Ф.* Время человека / Н. Ф. Наумова // Человек и модернизация России. – М.: КАНОН; РООН Реабилитация, 2006. – С. 527–553.

© Ларіна Т. О.

І. В. Грибенко

КОГНІТИВНИЙ ТА ЕМОЦІЙНИЙ КОМПОНЕНТИ САМОІДЕНТИФІКАЦІЇ В МЕЖАХ СОЦІАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ОСОБИСТОСТІ

Ідеться про самоідентифікацію як складову соціальної ідентичності особистості у світлі існуючих теорій ідентичності. Розглядаються когнітивний та емоційний компоненти самоідентифікації.

Ключові слова: соціальна ідентичність особистості, самоідентифікація.

Речь идет о самоидентификации как составляющей социальной идентичности личности в свете существующих теорий идентичности. Рассматриваются когнитивный и эмоциональный компоненты самоидентификации.

Ключевые слова: социальная идентичность личности, самоидентификация.

Self-identification as a component of a social identity of personality in the frame of the identity theories is considered. Cognitive and emotional components of self-identification are discussed.

Key words: social identity of personality, self-identification.

Проблема. У наш час – час технічного прогресу та політичної нестабільності, коли дуже швидко змінюються стереотипи і людина живе в стані постійного стресу та невпевненості в завтрашньому дні, – очевидною є потреба в дослідженні самоідентифікації. До того ж порівняно з минулими десятиліттями сформувалася потреба в проведенні таких досліджень, адже через розмаїття соціальних ролей сучасної людини вона частіше потрапляє в ситуацію вибору, коли треба пристосовуватись, змінювати стратегію своєї поведінки і відповідно осмислювати зміни. Особливо це стосується професій системи “людина–людина”. Зауважимо, що існує негативний зв’язок між професійним вигорянням і почуттям групової згуртованості [1], а згуртованість – це групова характеристика, пов’язана з рівнем колективної ідентичності членів групи. Самоідентифікація індивіда з тими чи іншими суспільними цінностями або соціальними групами, які їх репрезентують, є, безперечно, важливим чинником формування громадянської спрямованості особистості. Адже вивчення феномена ідентифікації має безпосереднє відношення до способу світосприймання особистості, способу формування її Я-концепції та відповідної системи саморегулювальної поведінки.

Під час дослідження ідентичності постає цілий ряд проблем. По-перше, існує велика кількість теорій ідентичності і відповідно тлумачень цього терміна, що видаються нечіткими навіть у рамках окремої теорії. По-друге, визначення і співвідношення таких понять, як “групова ідентичність” та “особистісна ідентичність” також є неоднозначними. По-третє, зберігаються значні розбіжності в розумінні терміна “соціальна ідентичність”, який часто трактують як групову ідентичність. Наприклад, у Європі і Сполучених Штатах Америки цим терміном означають різні речі. По-четверте, співвідношення таких понять, як ідентичність та ідентифікація також сильно варіює залежно від контексту. По-п’яте, у дослідженнях самоідентифікації існує ряд близьких понять, які важко розмежувати, (як і в багатьох інших аспектах дослідження ідентичності). По-шосте, різні теорії мають суттєві розбіжності у поглядах на когнітивні та емоційні складові ідентичності.

Мета дослідження: розглянути, як співвідносяться когнітивний та емоційний компоненти самоідентифікації в межах соціальної ідентичності особистості.

Термін “ідентичність” сучасні дослідники трактують по-різному, залежно від того, на близькості з якими дотичними поняттями робиться наголос. Унаслідок цього спектр визначень особистісної та групової ідентичності значною мірою розширюється. До того ж поняття “ідентичність”, уживане в соціальній науці, є багатозначним, і тому слід з розумінням ставитися до того, що існують різні варіанти вживання цього терміна. А ще існують різні види, або типи, ідентичності: соціальна, політична, статеворольова, професійна, етнічна, національна тощо. Різні дослідники виділяють і трактують їх по-різному.

Термін “соціальна ідентичність” у наш час набув значного поширення. Особливо зросла його популярність після створення теорії соціальної ідентичності Г. Теджфела та її більш сучасного варіанту – теорії самокатегоризації Дж. Тернера. Зауважимо, що на означення аналогічного поняття американські дослідники використовують термін “колективна ідентичність”, а в поняття “соціальна ідентичність” вкладають інший зміст. На пострадянському просторі часто вживають термін “групова ідентичність”.

До вищесказаного можна додати, що існує також ціла низка дуже близьких понять, щодо розрізнення яких між дослідниками досі ведуться суперечки. Наприклад, вивчаючи етнічну ідентичність, можна натрапити на такі близькі поняття, як етноідентичність і національна ідентичність; етнічна свідомість та етнічна самосвідомість.

На наш погляд, можна виділяти як окрему одиницю дослідження ідентифікацію індивіда з будь-якою референтною групою незалежно від того, чи це мала група (наприклад, сім'я), чи велика (наприклад, спільнота).

Е. Еріксон розглядав розвиток ідентичності як синтез ідентифікацій, що виникають у процесі соціалізації індивіда – спочатку з окремими особами, а згодом – з малими і великими спільнотами [2]. Як індивід, так і група людей не є чимось завмерлим, статичним. Рух, динаміка – ось те, що їх постійно пов'язує і робить взаємодію взаємовпливовою.

Тож наступним кроком в аналізі проблеми має стати розгляд динаміки перетинів індивідуальної та групової ідентичності.

Розглядаючи означену проблему, важливо пам'ятати, що як групу, так і індивіда слід досліджувати не самих по собі, а обов'язково в контексті соціального середовища, оскільки людина – істота соціальна і її місце в соціумі, цінності, погляд на ті чи інші події, значимі для малих груп або великих спільнот, є не природженими, а набутими в процесі соціалізації. Тобто дослідження мають враховувати контекст того середовища, яке протягом життя оточує людину.

У наш час з появою безлічі нових технологій та можливостей можна говорити про два види впливу навколишнього середовища на індивіда – безпосередній та опосередкований технічними засобами.

До опосередкованих (утім, через це не менш важливих) впливів слід віднести в першу чергу інтернет. Створена порівняно недавно світова інформаційна мережа розширила можливості належності індивіда до різних груп. Суб'єкти, що спілкуються в чаті у межах певної, чітко окресленої теми, можуть взагалі не мати ніякої інформації, крім вказаної думки одне про одного. Або ж ця інформація може бути явно хибною, і перевірити це співрозмовники не мають можливості, а втім, ці люди вже утворюють певну групу, угруповання однодумців. Як довго вона може проіснувати і якими будуть наслідки її існування – то вже інше питання.

Можна говорити про те, що індивідуальна, особистісна ідентичність є вторинною, похідною від сукупності групових ідентичностей тих груп, до яких належить даний індивід, та від соціального середовища в цілому. А проте правильним буде також і протилежне твердження, оскільки соціальне середовище постійно змінюється, формується і переформовується завдяки діяльності індивідів.

Взаємовплив індивіда і групи, на думку С. Московічі, виявляється в тому, що індивідуальна ідентичність – це вид суспільної ідентичності у сприйманні індивіда (“в його голові”). А групова ідентичність являє собою суму загальноприйнятих норм, що беруть свій

початок у поведінці окремих людей [3]. За Е. Еріксоном, про відчуття ідентичності свідчать три ознаки: 1) відчуття внутрішньої тотожності та інтегрованості в часі; 2) відчуття внутрішньої тотожності на інтегрованому просторі; 3) ідентичність переживається серед значимих інших [2].

Р. Ленг вводить відмінність між двома видами ідентифікації – “identification of” і “identification with”. Перший варіант стосується власне когнітивного акту виділення та класифікації чого-небудь або кого-небудь (включаючи себе) як носія певної ідентичності, у більшості випадків пов’язаної із членством у якійсь категорії. Інакше кажучи, тут ідентифікація – результат усвідомлення категоріальної подібності. У другому варіанті причинно-наслідковий зв’язок є протилежним – тобто подібність до моделі (не має значення, реальної чи уявної) розглядають як результат ідентифікації. Найбільш яскравим прикладом ідентифікації такого типу є ідентифікація в класичному психоаналітичному розумінні – з батьками або лідером групи [4].

Такий поділ видається нам дуже важливим, оскільки йдеться про розподіл акцентів між емоційними і когнітивними складовими ідентифікації. Як у випадку з поняттями особистісної і групової ідентичності, має місце, як то кажуть, принцип “гойдалки”, або скоріше діалектичної єдності протилежностей, полярних взаємодоповнювальних складових.

Згідно з теорією соціальної ідентичності Г. Теджфела, виникнення багатьох соціально-психологічних феноменів детермінується когнітивними процесами – соціальною категоризацією, соціальною ідентифікацією, соціальним порівнянням. Вихідним положенням є властивість індивіда розчленовувати світ на категорії, зокрема й на соціальні. При цьому людина намагається співвіднести саму себе з виокремленими категоріями і вписати себе в цю систему, здійснюючи ототожнення з виокремленими соціальними спільнотами. Таким чином здійснюється процес соціальної ідентифікації, а сукупність усіх соціальних ідентифікацій, які використовує індивід для самовизначення, називають соціальною ідентичністю [5].

Рольф ван Дік визначає ідентифікацію з організацією як безмежну прихильність працівників до організації, що є місцем їхньої роботи. Тобто співробітники визнають себе членами певної організації, і це викликає у них якісь почуття (скажімо, радість або гордість), котрими вони керуються у своїй поведінці (наприклад, захищають організацію у неформальних обставинах) [6].

Відповідно до соціально-психологічних теорій соціальної ідентичності і самокатегоризації існують різні *об’єкти ідентифікації*

(наприклад, кар'єра, робоча група, організація) та *рівні ідентифікації*: когнітивний, афективний, оціночний та поведінковий.

На наш погляд, поведінковий рівень ідентифікації слід розглядати як сумарну похідну від афективного і когнітивного компонентів, пропущену крізь призму особистісних цінностей індивіда. Це не суперечить поглядам Е. Еріксона, який бачив розвиток ідентичності як синтез ідентифікацій, що виникають у процесі соціалізації індивіда – спочатку з окремими особами, а згодом – з малими і великими спільнотами.

Очевидно, що почуття та міркування є первинними стосовно поведінки, вони народжуються й існують усередині, людина носить їх у собі, тоді як поведінка – це вже соціальне явище, результат, виданий назовні. Адже всередині людини може вирувати буря емоцій, але, стримувані певними міркуваннями, вони залишатимуться непомітними для оточуючих (сказане не стосується афективних станів). Зрозуміло, що прихильність працівника до організації, викликана необхідністю, буде нижчою, ніж у того, хто вважає свою роботу цікавою, колектив приємним і т. ін. Але зовні поведінка двох працівників з абсолютно різною мотивацією може виглядати дуже схожою. Таке явище особливо поширене в культурах Сходу, де стриманість зовнішніх проявів особистісних переживань є соціально схвалюваною і виховується з дитинства.

Натомість у країнах західної культури (США, країни Західної Європи) в останні десятиріччя у зв'язку з процесами розширення та об'єднання корпорацій, тобто глобалізації виробництва в цілому, загострюється проблема тотальної уніфікації, що применшує значущість і, як наслідок, самодостатність індивідів. А це у свою чергу призводить до підвищення стресогенності на робочих місцях, збільшення кількості випадків нервових розладів та ряду інших проблем. Спілкування людини часто обмежується лише її виробничим колективом.

Можна припустити, що рівні ідентифікації просто розмежовані в часі, а насправді вони є складовими, компонентами одного цілого. Скажімо, дитячий вік – це час емоційних ідентифікацій, а найбільш сензитивним у когнітивному аспекті багато дослідників вважають старший підлітковий вік. Крім того, переконаний Рольф ван Дік, “ідентифікація не є постійною, а мінливою і вар'ює залежно від групи і контексту” [6]. То чому б не припустити, що емоційний, когнітивний, комунікативний та ціннісний компоненти або більшість з них мають місце в кожному акті ідентифікації, в усякому разі самоідентифікації особистості. Наприклад, особистість відчуває емоційну потребу в ідентифікації з лідером, вступає в комунікаційно-дійові стосунки з членами певної групи, приймає чи не приймає якісь правила цієї гру-

пи. Але ж ідентифікація відбудеться лише в тому випадку, якщо людина визнає себе свідомо членом групи. Коли вона відчуває себе такою, але не усвідомлює, це лише певна стадія ще не завершеного процесу.

У цьому питанні ми визнаємо пріоритетність когнітивного компонента, а проте виступаємо проти знецінювання мотиваційно-афективної сфери, як це часто-густо буває в сучасних теоріях.

Представник символічного інтеракціонізму Р. Дженкінс вважає, що ідентифікацію можна розуміти лише як процес, причому з урахуванням ролі інших людей у ході її становлення і трансформації. В ідентифікації дослідник виокремлює два значення: 1) класифікація, категоризація речей, людей, подій; 2) отождолення себе з кимось або чимось. Створена ним модель зовнішньо-внутрішньої діалектики ідентифікації видається нам цікавою для побудови власної моделі тим, що в основу її покладено уявлення про “Я” як постійний синтез одночасних зовнішніх і внутрішніх визначень себе іншими (див. [5]).

П. І. Гнатенко і В. М. Павленко виділяють п’ять, на їхню думку, найбільш популярних напрямів, що охоплюють сучасні дослідження ідентичності: класичний психоаналіз та неофрейдизм; теорія соціальних репрезентацій; символічний інтеракціонізм; теорія соціальної ідентичності і теорія самокатегоризації [4].

Аналіз наведених вище уявлень дав нам змогу з’ясувати співвідношення і взаємозв’язок основних теорій ідентичності (рис. 1).

Психоаналіз (мотиваційно-афективна сфера)	
теорія соціальних репрезентацій (мотиваційно-афективна сфера + інтеракції, комунікація)	теорія соціальної ідентичності (мотиваційно-афективна сфера+когнітивні процеси)
символічний інтеракціонізм (інтеракції, комунікація)	теорія самокатегоризації (когнітивні процеси)

Рис. 1. Співвідношення теорій ідентичності (за П. І. Гнатенком, В. М. Павленко)

Основою нашого дослідження ідентичності стала мотиваційно-афективна сфера. Найбільш повне і чітке відображення знайшла ця позиція в ідеях дослідження ідентичності в психоаналізі. Подальше вивчення ідентичності йшло шляхом відмови від пошуку її кінцевих

пояснювальних причин виключно в рамках мотиваційно-афективної сфери. Проте цей фактор і далі відігравав суттєву роль (звідси постулат про базову потребу переведення незнайомої інформації у форму зрозумілих соціальних репрезентацій у С. Московічі і постулат про потребу у формуванні позитивної соціальної ідентичності у Г. Теджфела). Однак ця основа стала доповнюватися або акцентом на певних когнітивних складових (як це було в теорії соціальної ідентичності), або наголошуванням на взаємодії та комунікації, що наочно демонструє теорія соціальних репрезентацій [5]. Ці теорії П. І. Гнатенко і В. М. Павленко уявляють як перехідні варіанти, як місця між вихідною спрямованістю на мотиваційно-афективну сферу і пошуком принципово інших кінцевих пояснювальних принципів.

Нові базові ідеї було знайдено в теоріях символічного інтеракціонізму і самокатегоризації. Ці теорії об'єднують те, що в них відбулися остаточний відхід і відмова від використання мотиваційно-афективної сфери як кінцевої пояснювальної причини, а також те, що вони побудовані на єдиних засадах. Однак ці засади принципово відрізняються: символічний інтеракціонізм базується на ідеї інтеракцій, а теорія самокатегоризації шукає пояснення всьому виключно в когнітивній сфері.

На наш погляд, потрібна певна продумана інтеграція напрямів і структуроване з'ясування точок дотику між ними. Адже знайомство з різними теоретичними підходами до вивчення ідентичності справляє враження розмитості і неоднозначності даного поняття навіть у межах одного напрямку.

Якщо взяти за основу класичний постулат Гегеля “теза–антитеза–синтез”, то стосовно вищенаведеної схеми ми можемо зробити висновок, що наразі дослідження феномена ідентичності перебувають на стадії антитези (рис. 2).

Психоаналіз (<i>теза</i>)	
Теорія соціальних репрезентацій	Теорія соціальної ідентичності
Символічний інтеракціонізм – (<i>антитеза</i>) – Теорія самокатегоризації	
Гіпотетична теорія майбутнього (<i>синтез</i>)	

Рис. 2. Модифікований варіант схеми співвідношення теорій ідентичності

Основною, тут тезою, виступає фрейдизм з його пріоритетністю мотиваційно-афективної сфери. Відтак поступово відбувався процес майже повного заперечення її важливості, і в найпопулярнішій нині теорії самокатегоризації основний наголос робиться на когнітивних процесах, а в символічному інтераціоналізмі – на комунікації. На нашу думку, це все компоненти одного цілого. І якщо досі в науці тривав процес глибокого вивчення компонентів, то в найближчому майбутньому слід очікувати їх інтеграції в цілісну систему. Звичайно, спроби такого інтегрування робилися неодноразово в рамках кожної з теорій, проте цілісної системи до сьогодні так і не створено. І тільки останнім часом, коли вдалося здійснити глибинний аналіз компонентів, завдяки накопиченому матеріалу можна перейти до осмислення проблеми на вищому, якісно новому рівні та загального синтезу.

Отже, слідом за Т. М. Яблонською під самоідентифікацією ми розуміємо ідентифікацію як емоційно-когнітивне більшою чи меншою мірою усвідомлюване ототожнення суб'єктом себе з іншим суб'єктом, групою, зразком [5]. У випадку, коли індивід ідентифікує себе з певними нормами, цінностями, домінуючу роль відіграють когнітивні процеси – зіставлення і категоризація об'єктів. Ідентифікація ж із особою, групою є первинною і має неусвідомлений або частково усвідомлений характер. Комунікативно-дійовий компонент, на нашу думку, також можна умовно розкласти на когнітивну та емоційну складові. Обов'язково хочемо підкреслити, що в структурі як ідентифікації, так і ідентичності в цілому слід бачити передусім діалектичну єдність компонентів, тож їх не можна протиставляти одне одному, а треба розглядати як складники цілого. Наша модель ідентичності якраз і враховує таку єдність (рис. 3).

Модель утворена дуально-діалектичними компонентами, які мають центром перетину Я-концепцію, що існує на кожен даний момент часу. Зауважимо, що модель багатовимірна, а її шкали є ортогональними і лежать не в одній площині, а в просторі. Парні компоненти розміщені на шкалах за принципом “гойдалки”, тобто тяжіють до протилежних полюсів. До цієї схеми можуть бути додані й інші шкали, які залежно від ситуації і внутрішнього стану людини розташовуватимуться під різним кутом одна щодо одної та щодо шкали часу. Точка перетину переміщується вздовж часової шкали. Я-концепція в даному випадку не є простим сумарним синтезом самоідентифікацій. Ідеться про те, що ідентичність як сума самоідентифікацій входить до складу Я-концепції на кожен момент часу.

Основною для створення такої моделі стали: постулат Е. Еріксона про відчуття внутрішньої тотожності й інтегрованості в часі як ознаки ідентичності та уявлення Р. Дженкінса про “Я” як постійний синтез одночасних зовнішніх і внутрішніх визначень себе іншими.

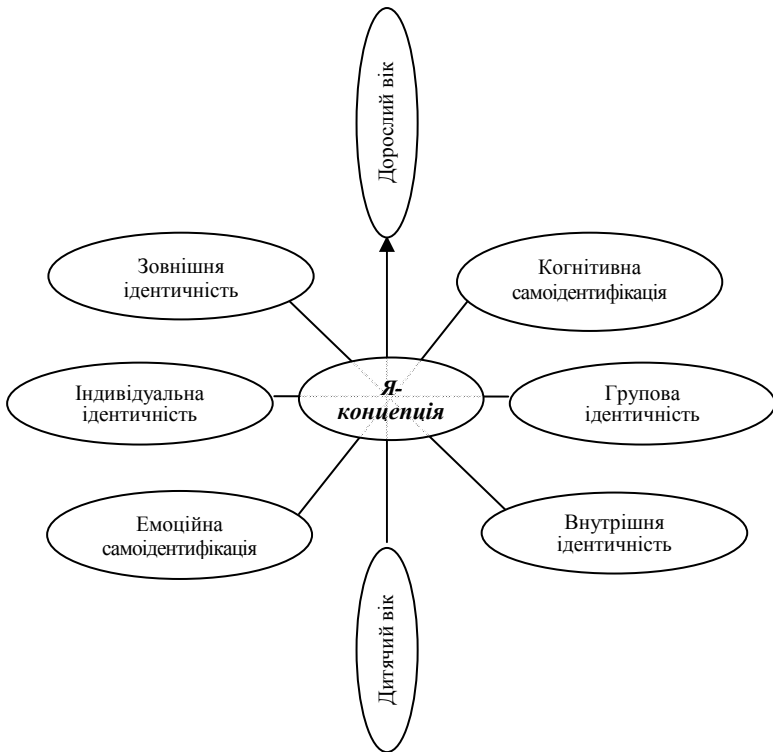

Рис. 3 Просторова модель ідентичності

Висновки:

1. Складові як самоідентифікації, так і ідентичності в цілому співіснують у *діалектичній єдності*, і їх не слід протиставляти одна одній, а потрібно розглядати як компоненти одного цілого.

2. Кожен акт самоідентифікації особистості охоплює емоційний, когнітивний, комунікативний та ціннісний компоненти або більшість із них.

3. Поведінковий рівень ідентифікації слід розглядати як сумарну похідну від афективного і когнітивного компонентів, пропущену крізь призму особистісних цінностей індивіда.

4. Якщо взяти за основу класичний постулат “теза–антитеза–синтез”, то на сучасному етапі *дослідження феномена ідентичності* перебувають на стадії антитези. Класичний психоаналіз – теза, теорія

самокатегоризації та символічний інтеракціонізм виступають як антитеза, а синтез на сучасному етапі розвитку науки ще не відбувся. Цим можна пояснити наявність розбіжностей і протистоянь теорій у дослідженнях ідентичності.

Література

1. *Кокун О. М.* Деструктивні шляхи професійного розвитку особистості, їх попередження і корекція / О. М. Кокун // Психолого-педагогічні засади розвитку особистості в освітньому просторі. – К., 2008. – С. 340–347.
2. *Эриксон Э.* Идентичность: юность и кризис / Э. Эриксон ; пер. с англ. – М. : Прогресс, 1996. – 344 с.
3. Идентичность / сост. Л. Б. Шнайдер. – М. : Изд-во Моск. психол.-социал. ин-та ; Воронеж : МОДЭК, 2008. – 208 с.
4. *Гнатенко П. И.* Идентичность: философский и психологический анализ / П. И. Гнатенко, В. Н. Павленко. – К. : Арт-пресс, 1999. – 466 с.
5. *Яблонська Т. М.* Громадянський аспект самоідентифікації особистості / Т. М. Яблонська // Проблеми загальної та педагогічної психології. – К., 2002. – Т. IV. – Ч. 5. – С. 281–285.
6. *Дик Рольф ван.* Преданность и идентификация в организации / Рольф ван Дик ; пер. с нем. – Х. : Гуманит. центр, 2006. – 142 с.

© **Грибенко І. В.**

И. В. Кряж

ОТНОШЕНИЕ К ПРИРОДЕ В СИСТЕМЕ БАЗОВЫХ ЦЕННОСТЕЙ СУБЪЕКТА

На вибірці 572 харків'ян досліджується місце цінностей, які відображають ставлення до природи, у системі базових цінностей особистості. Зіставлено результати факторного аналізу для різних груп респондентів. Показано, що смисли природи як цінності пов'язані з двома ціннісними вимірами – безпеки й самотрансцендентності – та проявляються у двох модусах ставлення до природи: як середовища людського існування і як світу природи. Занепокоєність щодо стану природного середовища кореспондується базовій цінності безпеки. Ставлення до природи як естетичного об'єкта пов'язується із ціннісними смислами самотрансцендентності; у них же відбивається переживання емоційної єдності з природою.

Ключові слова: базові цінності, ставлення до природи, цінність безпеки (збереження), цінність самотрансцендентності.

На выборке 572 харьковчан исследуется место ценностей, отражающих отношение к природе, в системе базовых ценностей личности. Сопоставлены результаты факторного анализа для разных групп респондентов. Показано, что смыслы природы как терминальной ценности

связаны с двумя ценностными измерениями – безопасности и само-трансцендентности – и проявляются в двух модусах отношения к природе: как к среде существования человека и как к миру природы. Беспокойство о стабильном состоянии природной среды корреспондировано базовой ценности безопасности. Отношение к природе как эстетическому объекту связывается с ценностными смыслами само-трансцендентности; в них же отражается переживание эмоционального единства с природой.

Ключевые слова: базовые ценности, отношение к природе, ценность безопасности (сохранения), ценность самотрансцендентности.

Based on a sample of N=572 Kharkov's inhabitants the place of values that reflect the attitude to nature in the system of individual basic values is investigated. The list of terminal values "Schwartz Value Survey" with the added value "ecological safety" has been taken. The results of the factor analysis lead separately for different groups of respondents have been compared. It is shown that senses of nature as a terminal value are tied to two value dimensions - safety and self-transcendence - and reflected in two types of attitude to nature: as an environment of human existence and as nature itself (in the wide understanding of the term). The concern about stability of natural environment corresponds with "safety" as a basic value as well as such values as "world at peace" and "social justice". The attitude towards nature as an aesthetic object connects to valuable senses of self-transcendence; besides, the experience of emotional unity with the nature is reflected there.

Key words: basic value dimensions, the attitude to nature, safety, self-transcendence.

Проблема. Предмет нашего исследования связан с теми базовыми ценностями, которые включают в себя отношение субъекта к природе. Один из первых вопросов, возникающих при рассмотрении данного предмета, это вопрос о том, каким образом представлена природа (и представлена ли вообще?) в системе ценностных ориентаций субъекта.

В научной литературе термин "базовые ценности" используется в разных значениях. Анализ многочисленных психологических и социологических работ по проблеме ценностей позволил нам выделить четыре подхода к пониманию базовых ценностей:

1) ведущие, наиболее значимые ценности, образующие ценностное ядро в системе ценностей субъекта. В этом случае, как правило, речь идет об "усредненном" субъекте – представителе некой социальной общности или группы (этнической, профессиональной, половозрастной и т.п.);

2) ценности, декларируемые в качестве основных, ведущих, отвечающих стратегическим задачам развития общности – государства, партии, организации и т. д. (базовые ценности США, социалистиче-

ские ценности, корпоративные ценности);

3) универсальные – общечеловеческие – ценности, позволяющие охарактеризовать в емкой форме (с наименьшими информационными потерями) систему ценностных представлений субъекта – как на культурном, так и на индивидуальном уровне;

4) основные измерения (оси, шкалы, параметры), описывающие наиболее существенные различия между отдельными ценностями и группами ценностей. Эти измерения задают систему координат, реконструирующую систему ценностей и позволяющую провести их сравнительный анализ (материалистические – постматериалистические, традиционные – секулярно-рациональные и т. д.). Такие измерения могут базироваться как на теоретических предположениях, так и на процедурах многомерного анализа эмпирических данных (многомерное шкалирование, факторный анализ).

В психологических исследованиях “базовые ценности” преимущественно рассматриваются в двух последних значениях. Один из наиболее разработанных к настоящему времени подходов к анализу базовых ценностей предложен Ш. Шварцем [1; 2]. На основе своей теории Шварц разработал опросник, с помощью которого были собраны данные о ценностях 44 тыс. респондентов из 54 стран. Один из вариантов методики Шварца – “Портретный ценностный опросник” – был включен в анкету Европейского социологического исследования, проводимого более чем в 30 европейских странах.

Критерий, используемый Ш. Шварцем при выделении базовых ценностей, – это общая мотивационная цель (в другой формулировке – “тип мотивации”), которая выражается в отдельных ценностях, объединяемых по этому основанию в одну группу – “домен”. Согласно Шварцу и В. Билски, в основе всего ценностного разнообразия лежат три типа универсальных человеческих потребностей: биологических, потребностей социального взаимодействия и потребностей, связанных с выживанием и благосостоянием социальных групп [2]. Именно к удовлетворению этих базовых потребностей ведет реализация 10 “доменов” – универсальных мотивационных типов ценностей.

Отметим, что выделение этих 10 мотивационных типов и решение о том, к какому именно типу отнести ту или иную отдельную ценность, осуществлялось исследователем на основе теоретического анализа и тех данных о связях между отдельными ценностями, которые были получены с помощью других инструментов, в частности таких как “Обзор ценностей” М. Рокича. Результаты последующих эмпирических исследований в целом подтверждают идеи Шварца о системной динамической организации и универсальном характере выделенных типов мотивационных ценностей [3].

Прежде всего нас интересует, каким образом представлена природа (и представлена ли вообще?) в системе ценностных ориентаций

субъекта. Ответ на этот вопрос в значительной мере зависит от инструментов исследования, социально-культурного контекста конкретного исследования, а также от ожиданий исследователя. В качестве примера приведем исследование, базирующееся на качественных методах и осуществленное М. С. Яницким в России в 1999 г. [4]. Для выяснения ценностных ориентаций россиян было проведено 45 фокус-групп, посредством которых изучались ценностные предпочтения 360 человек в возрасте от 18 до 75 лет. В итоговом перечне выявленных ценностных ориентаций, так же как и в общем описании полученных результатов, отношение к природе или природе как объект ценностного отношения не фигурирует вообще [там же].

Однако в большинстве количественных методов изучения ценностных ориентаций хотя бы одно (чаще всего – единственное) из используемых описаний ценностей включает прямое указание на природу. Так, автор первого стандартизированного инструмента для прямого измерения ценностных ориентаций М. Рокич ввел в ряд терминальных ценностей “Красоту природы и искусства”. Такое решение опиралось и на результаты предшествующих сравнительных исследований ценностей, проводимых социологами и антропологами на выборках из различных культур. В последующем ценность “Красота природы и искусства” устойчиво входила в различные модификации метода ранжирования ценностей, предложенного М. Рокичем. В качестве примера можно привести русскую адаптацию методики, выполненную А. Гоштаутасом, А. А. Семеновым и В. А. Ядовым, и ее вариант в модификации Д. А. Леонтьева.

Как показало исследование, проведенное под руководством В. А. Ядова в 1970-х годах, “красота природы и искусства” устойчиво занимала срединное положение в иерархии терминальных ценностей ленинградских инженеров, что согласовывалось с данными, полученными в других регионах на разных выборках, включая студентов [5]. Зато спустя немногим более двадцати лет, в конце 1990-х годов, московские и сибирские студенты отводили ценности “красота природы и искусства” одно из последних мест в ряду других терминальных ценностей (наряду с ценностями “счастье других” и “творчество”) [4; 6]. Также в первые годы XXI в. эта ценность оказалась в числе наименее значимых (рядом с ценностями развлечения и счастья других) для нижегородских (Н. Г. Воскресенская, 2002) и киевских (С. И. Дьяков, 2004) студентов.

Если принять базовые ценности за интегральные “надценностные” образования, то правомерно рассматривать для них в качестве индикаторов результаты многомерного анализа ценностных ориентаций, выявляющего их факторную либо кластерную структуру [7]. Поскольку результаты такого анализа в значительной степени варьируют в зависимости от используемых статистических процедур,

характеристик выборки (ее размеров, культуральных особенностей, социального, половозрастного состава и т.п.), макросоциальных и других факторов, задача сопоставления данных, представленных в работах разных авторов, является задачей с множеством неизвестных. Вместе с тем эта задача упрощается, если сосредоточиться на ценностно-смысловых пересечениях, которые характеризуют только один объект ценностного отношения, в нашем случае – это природа.

Рассмотрим результаты четырех различных исследований ценностей, проведенных в разных регионах России и в Киеве. В трех из этих исследований базовым инструментом для изучения ценностей стал тест М. Рокича. В исследовании М. С. Яницкого, по результатам факторного анализа данных ранжирования ценностей 425 сибирскими студентами, ценность “красота природы и искусства” получила высокие нагрузки только по одному фактору, образовав единый смысловой полюс с ценностями “творчество – чуткость – счастье других – терпимость” (две последние – с более низкими нагрузками). На противоположном полюсе оказались “материально обеспеченная жизнь – общественное признание” [4]. Исследователь интерпретирует этот фактор как отражение альтруистической направленности личности. Кластерный анализ того же массива данных позволил выделить три группы студентов с разными типами ценностных предпочтений, одна из которых отличалась более высокой, в сравнении с другими группами, значимостью таких ценностей: творчество, познание, красота природы и искусства, мудрость, развитие, счастье других и жизнерадостность. Наименее значимыми для этих студентов оказались развлечения, материально обеспеченная жизнь и общественное признание. Ценностное отношение к природе раскрывается здесь не столько через призму альтруизма, сколько через смыслы духовного развития и самореализации.

Анализ ценностных ориентаций московских студенток в работе А. В. Шарикова и Э. А. Барановой также показал связь ценностного отношения к природе с субъективной значимостью мудрости, свободы, продуктивности, счастья других, познания, творчества и развития [6]. Перечисленные ценности вместе с красотой природы и искусства образовали общий смысловой полюс, которому была противопоставлена большая группа ценностей более конкретного содержания: обеспеченная жизнь, здоровье, семья, любовь, развлечения, работа, признание, друзья. Таким образом, отношение к природе раскрывается в контексте духовной жизни, противопоставляясь ценностям жизни материальной.

Результаты обоих приведенных выше исследований, базирующихся на методе ранжирования ценностей М. Рокича, хорошо согласуются и указывают на связь природы как ценности с тенденциями к самореализации и альтруизму. Дополнительные смыслы связаны

с ее противостоянием “приземленности” и эгоистической направленности, поскольку в обеих работах выделялись биполярные факторы, отражающие антагонизм “духовно-материальное”. Также и в исследовании терминальных ценностей 111 киевских студентов была выявлена оппозиция “красота природы и искусства – общественное признание” [8].

Мы уже отмечали влияние исследовательских инструментов на итоговые результаты. В данном случае хочется обратить внимание на то, что сама процедура ранжирования ценностей дает более “поляризованный” срез ценностей, преувеличивающий действительные расхождения в их субъективной значимости. И хотя в статистике утвердилась традиция использования ранговых шкал для проведения факторного анализа, можно найти указания на недостаточную корректность подобной процедуры и налагаемые ограничения при интерпретации выделяемых факторов, требующие рассматривать их исключительно с эвристическими целями [5]. Таким образом, биполярность факторной структуры, объясняющей организацию ценностей, может быть артефактом и не обязательно соответствует субъективной ценностной дихотомии. Для иллюстрации этого положения обратимся к результатам исследования ценностей методом Ш. Шварца “Обзор ценностей”, включающего не ранжирование, а балльную оценку каждой ценности.

В. М. Бызова изучала индивидуальные ценности 602 выпускников школ разных регионов Республики Коми (Российская Федерация) [9]. Факторный анализ проводился отдельно для *трех* групп: коми, русских и этнических маргиналов – и *шести* подгрупп (девушек и юношей в каждой этнической группе). Почти все выявленные факторы были униполярные (всего для 9 групп Бызова описала 60 факторов, из которых биполярными оказались только 5 слабых факторов). В соответствии с целью нашего исследования остановимся на тех факторах, которые включали в себя ценности, указывающие на отношение к природе. В данном опроснике видим три такие ценности: “мир прекрасного (красота природы и искусства)”, “единство с природой (“растворение” в природе, соединение с ней)” и “защита окружающей среды (сохранение природы)”. Десять из рассмотренных автором факторов включали хотя бы одну из интересующих нас ценностей. Проведенный нами анализ содержания этих факторов позволяет выделить относительно устойчивые смысловые связки: “красота природы и искусства – творчество”; “единство с природой – уважение традиций, следование религиозным убеждениям”; “сохранение природы – мир и социальная гармония” (табл. 1). Также рассматриваемые три ценности тяготеют к общему смысловому центру, объединяясь в составе разных факторов.

Таблиця 1

**Факторы, включающие ценности отношения к природе
(по результатам исследования В. М. Бызовой [9])**

Группа	К-во человек	Номер фактора*	Общая дисперсия, объясняемая фактором	Ценности, определяющие содержание фактора
коми в целом	148	2	–	<i>духовная жизнь</i> , зрелая любовь, уважение традиций, социальный порядок, мир на Земле, сохранение природы
русские в целом	355	1	–	<i>духовная жизнь</i> , творчество, уважение традиций, единство с природой, мир прекрасного , социальная справедливость
маргиналы в целом	99	4	4,2%	<i>духовная жизнь, единство с природой, благочестие</i> , авторитетность, право вести за собой, руководить
коми – девушки	99	4	–	творчество, мир прекрасного , любознательность, интеллект
		5	–	мир на Земле, сохранение природы , умение прощать
		7	–	<i>благочестие, единство с природой</i>
коми – юноши	49	1	8,97%	внутренняя гармония, <i>единство с природой</i> , мудрость, мир прекрасного, сохранение природы, честность, скромность, <i>довольство своим местом в жизни</i>
русские – девушки	223	1	8%	<i>духовная жизнь, творчество, мир прекрасного, единство с природой</i> , сохранение природы, мудрость
русские – юноши	132	1	8,4%	устранение несправедливости; <i>уважение традиций</i> , умение прощать, <i>единство с природой, мир прекрасного</i>
маргиналы – девушки	76	1	7,8%	<i>творчество, мир прекрасного, духовная жизнь, сохранение обычаев, единство с природой, благочестие</i>

*Примечание. Указан порядковый номер фактора в группе, присвоенный в соответствии с его собственным весом. Поскольку в работе В. М. Бызовой [9] процент общей дисперсии, объясняемой фактором, называется только для отдельных случаев, этот показатель и в нашей таблице представлен частично.

В своей теории динамических отношений ценностных типов Ш. Шварц относит к одному мотивационному типу “универсализм” все три ценности, включающие указание на природу [2]. Помимо этих ценностей сюда включаются: “равенство”, “мир на земле”, “мудрость”, “социальная справедливость” и инструментальная ценность “широта взглядов”. В качестве единой мотивационной цели для этой интегральной базовой ценности называется “понимание, терпимость, защита благополучия *всех* людей и природы”. Выделение конструкта “универсализм” теоретически обосновывается теми потребностями выживания, которые актуализируются при вступлении людей в контакт вне своей среды или при расширении своей первичной группы [там же]. Таким образом, согласно Шварцу, ценностное отношение к природе существует исключительно в контексте расширения своего жизненного пространства. Термин “жизненное пространство” мы используем здесь в его феноменологическом значении, как он представлен в теории К. Левина. Это прежде всего пространство индивидуальных представлений и личностных смыслов, расширение которого не обязательно будет связано с экспансией в пространстве физическом и социальном.

Для более полного понимания содержания базовой ценности “универсализм” следует обратиться к теории Ш. Шварца о динамических отношениях между ценностными типами, которая может быть представлена в виде схемы совместимости и конфликтности базовых ценностей. Для визуализации своей теории Шварц предлагает круговую модель, в которой отдельные сектора соответствуют базовым ценностям. Ценности, расположенные в смежных секторах, связывают отношения дополнительности; те же ценности, что расположены в противоположных секторах, находятся в конкурентных отношениях. Такая круговая модель может быть размещена в системе координат, заданной двумя осями: “открытость изменениям (инновационность) – консерватизм” и “самовозвышение – самоотрансцендентность” (в упрощенной интерпретации – “эгоизм – альтруизм”).

Базовая ценность “универсализм” принадлежит к полюсу самоотрансцендентности, а на противоположном полюсе самовозвышения расположены базовые ценности власти и достижения. Эти полярные ценностные типы занимают промежуточное положение по шкале “консерватизм – инновационность”. С учетом описанной системы отношений ценностных типов ценностное отношение к природе противостоит ориентации на социальный престиж и доминирование и не связано с субъективной значимостью инноваций либо, наоборот, стабильности/безопасности.

К базовой ценности “безопасность” Шварц относит 5 ценностных показателей: социальный порядок (стабильность в обществе), национальную безопасность, взаимоуслужливость, защиту семьи, чистоплотность, объединяя в одну группу ценности групповой и индивидуальной безопасности. Учитывая, что одна из наиболее острых проблем современности связана с *экологической безопасностью* (что было констатировано в ряде международных документов и соглашений), возникает вопрос: является ли экологическая безопасность значимой ценностью для наших современников? При этом нельзя не обратить внимания на тот факт, что проблема экологической безопасности тесно связана с состоянием природной среды. Таким образом, если судить априори, потенциальное ценностное содержание экологической безопасности может раскрываться в контексте двух базовых ценностей: собственно безопасности и общего благополучия всех людей и природы.

Однако “экологическая безопасность” как самостоятельная ценность не изучалась в русле ценностной проблематики и не входит в типовые опросники ценностей. Упоминаемая выше ценность “защита окружающей среды (сохранение природы)” хотя и включает смыслы экологической безопасности, не может быть к ним сведена. Кроме того, эта ценность сформулирована как инструментальная, и тем самым в нее изначально закладывается подчиненное значение в отношении ценностей-целей. Поэтому в своем исследовании мы ограничились списком терминальных ценностей из “Опроса ценностей” Ш. Шварца, добавив к нему как самостоятельную терминальную ценность “экологическую безопасность”.

Наше исследование было направлено на решение следующих задач: 1) выявить устойчивую факторную структуру, описывающую смысловую организацию терминальных ценностей субъекта; 2) определить место ценностей, включающих отношение к природе, в системе базовых ценностей – факторов ценностного пространства.

В исследовании приняли участие 572 человека – 381 женщина и 192 мужчины. Были выделены три возрастные группы: 417 человек до 24 лет, 84 – от 25 до 38 лет и 71 человек в возрасте от 39 до 60 лет. Подавляющее большинство в младшей группе составили студенты разных факультетов Харьковского национального университета им. В. Н. Каразина (за исключением 23 студентов других харьковских вузов и 25 работающих со средним специальным или высшим образованием). В старшие возрастные группы вошли преимущественно работающие люди с высшим, неоконченным высшим или средним специальным образованием. Исследование проводилось с апреля 2007 г. по декабрь 2009 г.

Наиболее значимой из интересующих нас трех ценностей оказалась экологическая безопасность, которая уверенно вошла в десятку ценностей-“лидеров” (средний балл по всей выборке 4,66). “Красота природы и искусства” занимает среднее положение в списке (4,29), соседствуя с ценностью “творчество”. А вот ценность “единство с природой” находится на 27 позиции в конце списка (3,53 балла).

Общегрупповая матрица ценностей и матрицы, рассчитанные отдельно для каждой из трех возрастных групп, были подвергнуты факторному анализу (табл. 2). Также была проведена раздельная факторизация данных, полученных в период с апреля 2007 г. по сентябрь 2008 г. и в период с декабря 2008 г. по декабрь 2009 г., т. е. до начала и во время экономического кризиса. Применялись методы максимально-го правдоподобия и главных компонент (ГК – только для общегрупповой матрицы) с последующим вращением varimax-normalized. Разные методы и разные группировки данных применялись с целью выявления робастной – наиболее устойчивой – структуры ценностей.

Сравнительный анализ результатов факторизации, проводившейся для разных групп двумя различными методами и с выделением разного количества факторов, указывает на наличие устойчивой смысловой структуры, опосредующей субъективное значение отдельных ценностей и заданной тремя смысловыми осями: безопасность/стабильность, насыщенность внутренней жизни (самотрансцендентность), социальное доминирование. Не останавливаясь детально на результатах, не вошедших в табл. 2, отметим, что при выделении методом главных компонент четырех, пяти и более факторов “костяк” основных трех факторов оставался неизменным. Такая стойкая структура может быть отражением как универсальной, так и культурно-специфической общности ценностных смыслов, но это предмет отдельной дискуссии. В соответствии с нашими задачами остановимся на ценностных смыслах отношения к природе.

Ценность “экологическая безопасность” является неотъемлемой составляющей базовой ценности “безопасность/стабильность”. Подчеркнем, что сюда же примыкают ценности “мир” и “социальная справедливость”, т. е. заложенные в них смыслы безопасности – стабильности оказались для наших респондентов важнее смыслов универсализма, постулируемых Ш. Шварцем.

Таблиця 2

Факторные нагрузки ценностей по результатам факторизации данных, полученных в разных группах респондентов

Группа	Общая	Общая, метод ГК	Возраст			До кризиса	Период кризиса
			до 24	25-37	от 38		
К-во респондентов	572	572	417	84	71	106	466
К-во выделенных факторов	3	7	3	3	5	3	3
Фактор: безопасность и стабильность: % общей дисперсии	12,2	9,7	12	11,8	13	11,9	12,5
13. Национальная безопасность	0,63	0,67	0,60	0,64	0,61	0,75	0,62
8. Социальный порядок	0,62	0,63	0,53	0,71	0,81	0,58	0,61
17. Мир	0,60	0,71	0,62	0,67	0,67	0,68	0,59
19. Экологическая безопасность	0,56	0,68	0,57	0,70	0,51	0,64	0,54
31. Социальная справедливость	0,55	0,41	0,57	0,55	0,63	0,37	0,54
11. Вежливость	0,48	0,28	0,45	0,35	0,55	-	0,50
15. Взаимная услужливость	0,46	0,33	0,46	0,32	0,42	-	0,51
18. Уважение традиций	0,45	0,49	0,47	0,23	0,52	0,34	0,45
23. Защита семьи	0,45	0,25	0,43	0,31	0,45	0,33	0,46
7. Принадлежность	0,42	0,26	0,41	0,47	0,30	0,36	0,40
24. Социальное признание	0,41	-	0,35	0,42	-	-	0,42
1. Равенство	0,34	0,35	0,40	0,34	0,49	-	0,37
Фактор: насыщенность внутренней жизни (самотрансцендентность): % общей дисперсии	8,8	9,4	8,8	10,3	12,1	10,8	9
16. Творчество	0,59	0,68	0,59	0,67	0,65	0,74	0,56
25. Единство с природой	0,56	0,56	0,56	0,25	0,63	0,56	0,55
30. Мир прекрасного	0,56	0,65	0,54	0,44	0,58	0,61	0,55
6. Духовная жизнь	0,50	0,56	0,52	0,16	0,58	0,68	0,47
26. Разнообразие	0,49	0,32	0,43	0,60	0,70	0,53	0,48
27. Мудрость	0,47	0,47	0,47	0,54	0,46	0,62	0,44
9. Интересная жизнь	0,41	-	0,37	0,53	0,66	0,34	0,45
2. Внутренняя гармония	0,37	0,49	0,40	-	0,39	0,47	0,35
5. Свобода	0,33	0,48	0,36	0,22	0,42	-	0,36
18. Уважение традиций	0,32	0,35	0,33	0,46	-	0,33	0,33
Фактор: социальное доминирование: % общей дисперсии	8,3	9,5	8,4	9,2	7,1	9,5	8,1
28. Авторитетность	0,68	0,67	0,67	0,50	0,55	0,55	0,68
3. Власть	0,65	0,71	0,67	0,49	0,67	0,55	0,66
4. Удовольствие	0,54	0,64	0,51	0,42	0,49	0,62	0,53
12. Благосостояние	0,50	0,63	0,57	0,46	0,42	0,44	0,51
24. Социальное признание	0,46	0,5	0,46	0,60	-	0,50	0,47
14. Самоуважение	0,38	0,41	0,42	0,29	-	0,51	0,38
6. Духовная жизнь	-0,24	-0,26	-0,23	-0,46	-0,16	-0,29	-0,25
25. Единство с природой	-0,16	-0,19	-0,14	-0,31	-0,21	-0,12	-0,18
2. Внутренняя гармония	-	-	-	-0,30	-	-	-
19. Экологическая безопасность	-0,12	-	-	-0,16	-0,28	-0,13	-0,12
27. Мудрость	-	-	-	-	-0,42	-	-

Как отношение к природе связано с ценностью экологической безопасности? Какая роль отводится природе, когда делается акцент на экологической безопасности? Параметры экологической безопасности, указанные в расшифровке этой ценности, – стабильность среды, чистые воздух, вода и т. д. – имеют отношение к состоянию природной среды, но именно как среды, средовой основы человеческого существования. Нарушение стабильности этой среды угрожает безопасности и самого субъекта. Таким образом, ценность экологической безопасности может подразумевать двойное отношение к природе – как к одному из факторов безопасного существования человека и как к потенциальной угрозе.

Общий смысл ценностей “единство с природой” и “красота природы и искусства” связан с насыщенной внутренней жизнью – творческой, мудрой, духовной, гармоничной, сочетающей свободу и уважение традиций. Природа здесь выступает как “мир Природы” (С. Д. Дерябо и В. А. Ясвин) – один из источников и путей самореализации, самотрансцендентности (в духе трансценденталистов Р. У. Эмерсона, Г. Торо и др.). Ценности “интересной и разнообразной жизни” сопутствуют смыслам самотрансцендентности, но вместе с тем, при увеличении размерности ценностного пространства, в значительном ряде случаев они образуют самостоятельный фактор “новизны”.

Хотя “красота природы и искусства” и “единство с природой” тяготеют к единому смысловому центру, обозначенному нами как самотрансцендентность, прослеживаются две “смысловые зоны” в отношении к природе: зона творческого поиска и зона духовного поиска. К творческому поиску тяготеет эстетическое восприятие природы, а вот единство с природой, слияние с ней скорее связывается с духовной жизнью. На это указывает содержание фактора “социального доминирования” в двух старших возрастных группах (см. табл. 2). Здесь прослеживается выраженная тенденция к противостоянию духовного единства с природой (в одной группе) и мудрого отношения к природе (в другой группе) ценностям обладания и социального доминирования. Примечательно, что в целом отношение к природе выступает в качестве звена, связующего ценности самотрансцендентности (самопреодоления) и безопасности.

Выводы. Смыслы природы как терминальной ценности связаны с двумя ценностными сферами – безопасности и самопреодоления – и проявляются в двух модусах отношения к природе: как к среде существования человека и как к миру Природы. Беспокойство о стабильном состоянии природной среды корреспондировано базовой ценности безопасности. Отношение к природе как объекту эстетического восприятия связывается с ценностными смыслами самореализации,

самотрансцендентности. Также с базовой ценностью самотрансцендентности связывается и переживание эмоционального единства с природой. Полученные результаты указывают как на возможности обращения к ценности безопасности в экологическом образовании и пропаганде, так и на существующие здесь ограничения.

Литература

1. *Карандашев В. Н.* Методика Шварца для изучения ценностей личности: концепция и методическое руководство / В. Н. Карандашев. – СПб.: Речь, 2004. – 70 с.
2. *Schwartz S. H.* Toward a universal psychological structure of human values / S. H. Schwartz, W. Bilsky // *Journal of Personality and Social Psychology*. – 1987. – 53. – P. 550–562.
3. *Bilsky W.* On the content and structure of values: universals or methodological artefacts? / W. Bilsky, M. Koch // *Social science methodology in the new millennium* / Jorg Blasius et al. eds. – 2002.
4. *Яницкий М. С.* Ценностные ориентации личности как динамическая система / М. С. Яницкий. – Кемерово : Кузбассвузиздат, 2000. – 204 с.
5. Саморегуляция и прогнозирование социального поведения личности / под ред. В. А. Ядова. – Ленинград : Наука, 1979. – 264 с.
6. *Шариков А. В.* О связи ценностных и массово-коммуникационных ориентаций / А. В. Шариков, Э. А. Баранова // *Психологический журнал*. – 1999. – Т. 20, № 3. – С. 28–47.
7. Факторный, дискриминантный и кластерный анализ / под ред. И. С. Енюкова. – М. : Финансы и статистика, 1989. – 215 с.
8. *Рудоміно-Дусятська О. В.* Проблеми суб'єктної активності людини у дошкільній / О. В. Рудоміно-Дусятська // *Вісник КНУ ім. Тараса Шевченка. Серія: Соціологія. Психологія. Педагогіка*. – 2005. – Вип. 22 – С. 79–82.
9. *Бызова В. М.* Жизненные ценности молодежи Республики Коми на рубеже веков: кросскультурный аспект / В. М. Бызова // *Психологический журнал*. – 2002. – Т. 23, № 1. – С. 101–112.

© Кряж І. В.

С. Л. Лавриненко

ИНТЕГРАТИВНИЙ КРИТЕРІЙ ПРОФЕСІОНАЛІЗМУ ВЧИТЕЛЯ ГІМНАЗІЇ: ЕМПІРИЧНИЙ АНАЛІЗ

Статтю присвячено емпіричному дослідженню інтегративного критерію професіоналізму вчителя гімназії залежно від етапу його професійного становлення. Виявлено, що в процесі професійного становлення вчителя в умовах гімназії відбувається поступове зростання таких показників суб'єктності, як “самосвідомість”, “розуміння та прийняття іншого”, а також “усвідомлення власної унікальності”.

Ключові слова: інтегративний критерій професіоналізму, учитель, показники, суб'єктність.

Стаття посвячена емпіричному дослідженню інтегративного критерія професіоналізму учителя гімназії в залежності від етапу його професіонального становлення. Виявлено, що в процесі професіонального становлення учителя в умовах гімназії відбувається поступовий ріст таких показників суб'єктності, як "самосвідомість", "розуміння і прийняття іншого", а також "усвідомлення власної унікальності".

Ключевые слова: інтегративний критерій професіоналізму, учитель, показники, суб'єктність.

The article is devoted to the empirical research on an integration criterion of gymnasium teacher's professionalism depending on the stage of his/her professional skill development. It is revealed that in the process of the professional growth of a gymnasium teacher such indexes of subjectivity as "self-consciousness", "understanding and acceptance of others", and also "awareness of self uniqueness" are gradually developing.

Key words: integration criterion of professionalism, teacher, indexes, subjectivity.

Проблема. В умовах нових освітніх парадигм професійна діяльність учителя суттєво ускладнюється, актуалізуючи внутрішні, психологічні ресурси особистості. Гарне знання навчальних програм, текстів підручників, зразкове володіння методикою – цього сьогодні вже замало для вчителя. Сучасний учитель гімназії, як суб'єкт педагогічного процесу, повинен відрізнитися системним баченням світу, уміти співвідносити свій досвід з науковими знаннями, мати розвинену потребу у творчості, опануванні нового. Щоб бути конгруентним суб'єктом у системі освіти, йому слід мати власну концепцію розвитку, усвідомлювати систему цінностей.

Осміслення проблеми професіоналізму вчителя, який здатен цілеспрямовано реформувати об'єктивну дійсність і здійснювати творчий саморозвиток, представлено в наукових працях І. А. Зязюна, Е. Ф. Зеєра, Н. В. Кузьміної, А. К. Маркової, В. В. Олійника та ін. [1–9]. Щодо основного загалу емпіричних розвідок, то в них ідеї професіоналізму фахівця наразі ще не дістали достатньо змістовного втілення й використовуються переважно як вихідні абстрактно-пояснювальні моменти досліджень.

Аналіз наукового доробку, в якому акумульовано результати дослідження феноменології професіоналізму, дав змогу з'ясувати, що показниками останнього є: професійна спрямованість (Ю. К. Бабанський), ціннісні орієнтації (М. Й. Боришевський); педагогічна

майстерність (І. А. Зязюн); педагогічна творчість (М. М. Поташник); педагогічна вмілість (О. А. Дубасенюк); педагогічна культура (Л. К. Гребенкіна); професійний потенціал (І. П. Підласий); індивідуальний стиль діяльності (Е. Ф. Зеєр); комунікативна майстерність (Л. М. Мітіна); суб'єктність (Г. В. Ложкін, Н. Ю. Волянюк). Однак більшість із перерахованих критеріїв мають складний і не завжди операціоналізований характер, що загалом ускладнює їх експериментальне вивчення.

Орієнтація на суб'єктно-діяльнісний підхід при виборі інтегративного критерію професіоналізму вчителя уможливила виокремлення суб'єктності як такого критерію. Використання нами суб'єктно-діяльнісного підходу обґрунтовується посиленням суб'єктних інтенцій у діяльності вчителя гімназії. Вибір нової освітнянської парадигми зумовив значне розширення його можливостей для самостійного прийняття рішень, вибору технологій, форм і методів професійно-педагогічної діяльності. Розширення прав і свобод у діяльності педагогів поєднується з підвищенням їхньої відповідальності за результати своєї праці. В основі суб'єктного розуміння особистості вчителя-професіонала – твердження, що він є активним творцем власної психічної реальності. Це відбувається завдяки активно-вибірковому характерові відносин особистості з навколишнім світом. Інакше кажучи, суб'єктність як змістово-дієва характеристика підкреслює інтенціональність діяча-суб'єкта і пов'язана з ініціативністю, перетворювальними можливостями людини.

Мета дослідження полягала у визначенні ступеня вираженості інтегративного критерію професіоналізму вчителя гімназії залежно від етапу його професійного становлення.

В *емпіричному* дослідженні брали участь учителі гімназій м. Києва віком від 22 до 55 років. За критерієм “стаж роботи” загальну вибірку вчителів було поділено на чотири групи. Інтегративний критерій професіоналізму вчителя гімназії і ступінь його вираженості залежно від етапу професійного становлення ми оцінювали за допомогою опитувальника О. М. Волкової. До найбільш важливих показників суб'єктності педагога Волкова віднесла: активність, самосвідомість, усвідомлення власної унікальності, свободу вибору й відповідальність за нього, розуміння та прийняття іншого, саморозвиток [2]. Статистична обробка даних і графічна презентація результатів здійснювалися за допомогою персонального комп'ютера на базі пакету статистичних програм SPSS 10.0.

Кількісний аналіз отриманих даних став підґрунтям якісної інтерпретації результатів щодо вираженості основних характеристик

суб'єктності вчителя, що виступає інтегративним критерієм його професіоналізму (рис.). Результати аналізу аргументовано засвідчують, що у процесі *професійного становлення* вчителя в умовах гімназії відбувається поступове зростання таких показників суб'єктності, як “самосвідомість”, “розуміння та прийняття іншого”, а також “усвідомлення власної унікальності”.

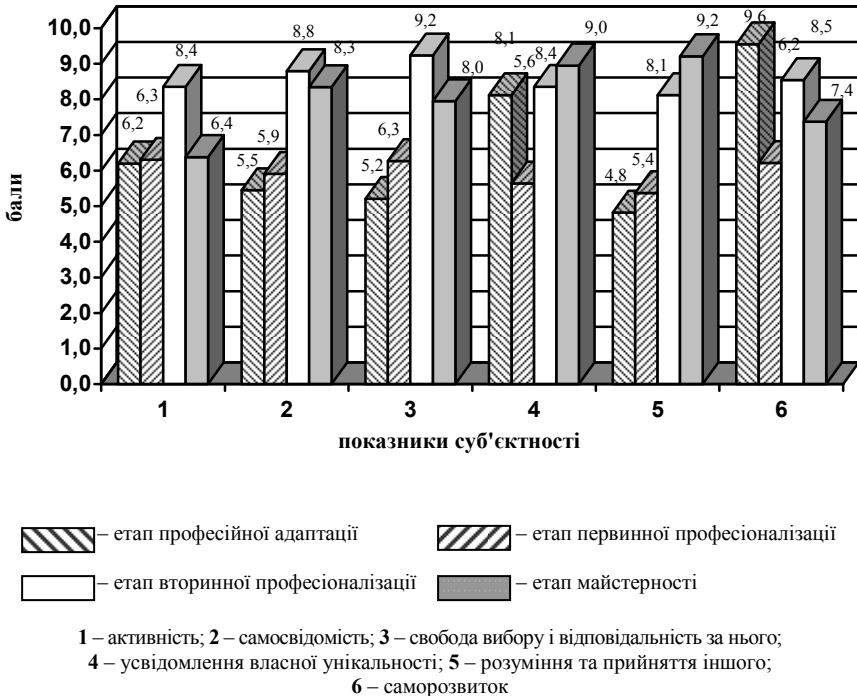

Рис. Сформованість показників інтегративного критерію (суб'єктності) професіоналізму вчителя на різних етапах професійного становлення

Виявлено, що вчителям на етапі *професійної адаптації* властиві: високий рівень сформованості лише за показниками “усвідомлення власної унікальності” та “саморозвиток”; середній рівень – за показниками “активність”, “самосвідомість”, “свобода вибору і відповідальність за нього”; низький рівень – за показником “розуміння та прийняття іншого”. Аналіз вираженості показників інтегративного

критерію професіоналізму (суб'єктності) вчителів на етапі первинної професіоналізації показав, що їм властивий переважно середній рівень за всіма досліджуваними показниками.

На етапі *вторинної професіоналізації* у вчителів гімназії зафіксовано найвищий рівень сформованості всіх атрибутивних характеристик суб'єктності, які, ймовірно, і відіграють роль передумови, конче потрібної для цілеспрямованого планування власної стратегії професійного зростання.

Учителі, котрі досягли етапу *майстерності*, мають високий рівень сформованості показників “самосвідомість”, “розуміння та прийняття іншого”, “усвідомлення власної унікальності”, що загалом свідчить про досягнення професійного “акме” – власне здатності до розуміння й прийняття індивідуальних цінностей внутрішньої та зовнішньої діяльності кожного учасника педагогічного процесу.

Наступним завданням емпіричного аналізу було з'ясувати інтеркореляційні зв'язки між показниками інтегративного критерію професіоналізму вчителя. Виявлено, що на етапі професійної адаптації у вчителів в умовах гімназії додатні кореляційні зв'язки спостерігаються між показниками “самосвідомість” ($r=0,71$), “усвідомлення власної унікальності” ($r=0,69$) та “активністю”. Обернений кореляційний зв'язок зафіксовано між “активністю” та “розумінням та прийняттям іншого” ($r=-0,53$), а також між показниками “свобода вибору і відповідальність за нього” і “самосвідомість” й “розуміння та прийняття іншого”.

На етапах первинної і вторинної професіоналізації у вчителів “активність” достовірно позитивно пов'язана із показниками “самосвідомість” ($r=0,58$), “усвідомлення власної унікальності” ($r=0,57$), “розуміння та прийняття іншого” ($r=0,71$).

На етапі майстерності у вчителів зафіксовано найбільшу кількість кореляційних зв'язків між показниками, тобто з розвитком суб'єктності її характеристики стають більш пов'язаними одна з одною. Цікавим виявився той факт, що показник активності позитивно корелює із “свободою вибору і відповідальністю за нього” ($r=0,73$) та “усвідомленням власної унікальності” ($r=0,58$). Отримані результати свідчать про те, що в процесі професійного становлення і розвитку професіоналізму вчителя активність, яка виникає у відповідь на вплив навколишнього середовища, змінюється на власну активність у пошуках того, що являє сенс життєдіяльності педагога.

Аналіз кореляційних зв'язків дав підстави зробити висновок, що активність є механізмом збереження самототожності особистості, її унікальності й неповторності і тією умовою, яка забезпечує розвиток професіоналізму вчителя.

Для виявлення структури інтегративного критерію професіоналізму (суб'єктності) вчителя ми застосували факторний аналіз. Під час аналізу матриці за граничний критерій було взято факторну вагу 0,50. Відповідно до цього критерію на основі факторизації семи показників суб'єктності виокремлено три найбільш значущих фактори (табл. 1).

Таблиця 1

**Факторне відображення структури суб'єктності вчителя гімназії
(загальна вибірка)**

Показники суб'єктності	Фактори після обертання		
	самосвідомість	відповідальність	саморозвиток
активність	0,78	0,32	-0,48
самосвідомість	0,84	0,12	0,38
свобода вибору і відповідальність за нього	0,44	0,84	0,18
усвідомлення власної унікальності	0,67	0,72	0,33
розуміння та прийняття іншого	0,56	0,24	0,76
саморозвиток	0,48	0,39	0,89
частка сумарної дисперсії	32,60	24,10	16,20

Примітка. Дилему умовної назви фактору вирішено відповідно до показника, що отримував максимальне навантаження.

Як бачимо, перший фактор (умовна назва “самосвідомість”) пояснює 32,6 % загальної дисперсії. Зі значимим навантаженням й однаковим знаком у його складі домінують компоненти: “самосвідомість” (0,84), “активність” (0,78) та “усвідомлення власної унікальності” (0,67). Зміст цього фактору характеризує активно-перетворювальну спрямованість суб'єктності вчителя, що є неодмінною умовою саморозвитку і професійного самоствердження. Специфіка суб'єктної активності вчителя полягає в його здатності здійснювати свідомий і цілеспрямований вплив на своїх учнів. При цьому суб'єктність учителя пов'язана не просто з констатацією активності як такою, а з усвідомленням себе активною, ініціативною особистістю, коли йдеться про пошук засобів для вирішення поставлених завдань. Усвідомлення цілей діяльності та способів їх досягнення робить власну активність найбільш усвідомленим компонентом суб'єктності вчителя.

Другий фактор “відповідальність” (24,1 % загальної дисперсії) за своїм складом репрезентує здатність педагога займати ціннісну по-

зицію щодо себе як самодостатнього і самодіяльного у своїх виявах суб'єкта. У процесі усвідомлення власної унікальності відбувається накопичення внутрішнього досвіду, що дає вчителю змогу чітко усвідомлювати ступінь відповідальності за прийняті рішення та власні дії.

Третій фактор “саморозвиток” (16,2 % загальної дисперсії) представлено показниками “саморозвитку” і “розуміння та прийняття іншого”, а отже, його зміст відображає процес критичного осмислення професійної діяльності, уміння виділяти, аналізувати і співвідносити з предметною ситуацією власні дії. Особистісний розвиток відбувається в результаті самоаналізу й аналізу досвіду спілкування з іншими, власних можливостей і досягнень, своїх успіхів чи невдач у професійній педагогічній діяльності.

Порівняльний аналіз факторних структур суб'єктності вчителів дав змогу визначити міру вираженості її атрибутивних характеристик та особливості модельної організації залежно від етапу професійного становлення. Представлені нижче результати підтверджують, що факторне відображення структури суб'єктності вчителя цілком залежить від етапу професійного становлення (табл. 2–4). Так, на етапах професійної адаптації і первинної професіоналізації суб'єктність педагога має трифакторну структуру, а на етапі майстерності – двофакторну.

Таблиця 2

Факторне відображення структури суб'єктності вчителя на етапі професійної адаптації

Показники суб'єктності	Фактори після обертання		
	унікальність	розуміння та прийняття іншого	активність
активність	0,63	0,21	0,89
самосвідомість	0,26	0,32	0,27
свобода вибору і відповідальність за нього	0,38	0,15	0,61
усвідомлення власної унікальності	0,89	-0,62	0,29
розуміння та прийняття іншого	0,16	0,87	0,42
саморозвиток	0,52	0,39	0,12
частка сумарної дисперсії	32,60	22,50	15,40

Як видно з табл. 2, що стосується етапу професійної адаптації, до першого фактору (умовна назва “унікальність”, 32,6 % дисперсії) увійшли показники: “усвідомлення власної унікальності” (0,89), “активність” (0,63) і “саморозвиток” (0,52). Інакше кажучи, умовою

опанування вчителем більш високого професійного рівня є його перехід від інтуїтивного відчуження законів і закономірностей, яким підпорядковується педагогічна діяльність, до їх критичного осмислення, свідомого врахування й застосування.

Другий фактор (22,5 % дисперсії), що дістав назву “розуміння та прийняття іншого”, має суперечливий зміст і відображає явну опозицію показників суб’єктності “розуміння та прийняття іншого” (0,877) і “усвідомлення власної унікальності” (-0,62). Третій фактор “активність” (15,4 % загальної дисперсії) утворили показники “активність” (0,89) та “свобода вибору і відповідальність за нього” (0,61).

Аналіз факторного відображення структури суб’єктності вчителя на етапі первинної професіоналізації (див. табл. 3) свідчить, що перший фактор “самоцінність” пояснює 37,1 % загальної дисперсії. Утім, його складно пояснити однозначно. Цей фактор показує від’ємний пропорційний зв’язок показників “усвідомлення власної унікальності” (-0,93), “свобода вибору і відповідальність за нього” (0,64), “розуміння та прийняття іншого” (0,71). Позитивний полюс першого фактору відображає ставлення вчителя до учня як до унікального, неповторного суб’єкта педагогічного процесу, протилежний полюс, на наш погляд, – певну невдоволеність собою та своїми власними можливостями й досягненнями.

До другого фактору (24,8 % загальної дисперсії) увійшли показники: “самосвідомість” (-0,92) та “саморозвиток” (0,84), до третього (18,4 % загальної дисперсії) – “активність” (0,91) і “самосвідомість” (0,63).

Таблиця 3

Факторне відображення структури суб’єктності вчителя на етапі первинної професіоналізації

Показники суб’єктності	Фактори після обертання		
	самоцінність	самосвідомість	активність
активність	0,26	0,14	0,91
самосвідомість	0,31	-0,92	0,63
свобода вибору і відповідальність за нього	0,64	0,28	0,33
усвідомлення власної унікальності	-0,93	0,41	0,19
розуміння та прийняття іншого	0,71	0,27	0,42
саморозвиток	0,49	0,84	0,31
частка сумарної дисперсії	37,10	24,80	18,40

Факторне відображення структури суб'єктності вчителя на етапах вторинної професіоналізації та майстерності (див. табл. 4) свідчить про те, що лише два фактори – “самосвідомість” і “розуміння та прийняття іншого” – у сукупності пояснюють 57,4% загальної дисперсії. До першого фактору (32,4 % загальної дисперсії) увійшли компоненти: “самосвідомість” (0,89), “свобода вибору і відповідальність за нього” (0,72), “усвідомлення власної унікальності” (0,71). Саме вони презентують глибинну основу самовідчуття вчителя як самодостатньої і відповідальної за власний вектор розвитку особистості на етапі майстерності.

До другого фактору “емпатійність” (25,0 % загальної дисперсії) увійшли показники “розуміння та прийняття іншого” (0,78), “саморозвиток” (0,64) та “активність” (0,58). Самодетермінація діяльності вчителя, фіксація її результативності й співвіднесення результатів із бажаннями та намірами, власне, є найбільш значущими для становлення його як професіонала.

Таблиця 4

Факторне відображення структури суб'єктності вчителя на етапі вторинної професіоналізації та майстерності

Показники суб'єктності	Фактори після обертання	
	самосвідомість	емпатійність
активність	0,34	0,58
самосвідомість	0,89	0,24
свобода вибору і відповідальність за нього	0,72	0,16
усвідомлення власної унікальності	0,71	0,46
розуміння та прийняття іншого	0,48	0,78
саморозвиток	0,12	0,64
частка сумарної дисперсії	32,4	25,0

Попри зафіксовані відмінності щодо міри вираженості базових утворень суб'єктності якісно-кількісний аналіз динаміки останніх залежно від належності досліджуваних до певного етапу професіоналізації дав змогу виявити водночас і спільну для всіх вибірок тенденцію до послідовного зростання значущості показників “самосвідомість” і “розуміння та прийняття іншого” у процесі професійного становлення. Отримані результати – підстава стверджувати, що фактори “самосвідомість” і “розуміння та прийняття іншого” виступають детермінантами суб'єктності і презентують її інваріантну складову. Фактори “активність”, “усвідомлення власної унікальності”, “свобода вибору і відповідальність за нього”, “саморозвиток” є

варіативними компонентами суб'єктності вчителя та відображають його індивідуальну своєрідність.

Висновки. Факторна структура суб'єктності вчителів цілком залежить від етапу професіоналізації. На етапах професійної адаптації та первинної професіоналізації суб'єктність педагога має трифакторну структуру, а на етапі майстерності – двофакторну; фактори “самосвідомість” і “розуміння та прийняття іншого” виступають детермінантами професіоналізму вчителя й репрезентують його інваріантну складову. Фактори “активність”, “усвідомлення власної унікальності”, “свобода вибору і відповідальність за нього” та “само-розвиток” є варіативними компонентами суб'єктності вчителя та відображають його індивідуальну своєрідність.

Література

1. Абульханова К. А. С. Л. Рубинштейн – ретроспектива и перспектива // Проблема субъекта в психологической науке / К. А. Абульханова. – М.: Академ. проект, 2000. – С. 13–27.
2. Волкова Е. Н. Субъектность как интегративное свойство личности педагога : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07. / Е. Н. Волкова. – М., 1992. – 205 с.
3. Деркач А. А. Акмеология: пути достижения вершин профессионализма / А. А. Деркач, Н. В. Кузьмина. – М.: РАУ, 1993. – 32 с.
4. Зеер Э. Ф. Психология профессий : [учеб. пособ. для студ. вузов]. – [2-е изд., перераб., доп.] / Эвальд Фридрихович Зеер. – М.: Академ. Проект; Екатеринбург : Деловая книга, 2003. – 336 с.
5. Климов Е. А. Пути в профессионализм (Психологический взгляд) : учеб. пособ. / Е. А. Климов. – М.: Моск. психол.-соц. ин-т : Флинта, 2003. – 320 с.
6. Кузьмина Н. В. Способности, одаренность и талант учителя / Нина Васильевна Кузьмина. – Ленинград : Знание, 1985. – 32 с.
7. Ложкін Г. В. Проблема суб'єкта як теоретична основа професіоналізації особистості / Г. В. Ложкін, Н. С. Глуханюк, Н. Ю. Воляннюк // Психологія і суспільство. – 2003. – № 2. – С. 97–103.
8. Маркова А. К. Психология профессионализма / А. К. Маркова. – М.: Междунар. гуманит. фонд “Знание”, 1996. – 308 с.
9. Митина Л. М. Психология профессионального развития учителя / Л. М. Митина. – М.: Флинта : Моск. психол.-соц. ин-т, 1998. – 200 с.

© Лавриненко С. Л.

В. П. Казміренко

ПРО ПРИКЛАДНИЙ СТАТУС І КРЕАТИВНІ ФУНКЦІЇ КОГНІТИВНОГО СПІЛКУВАННЯ

Когнітивне спілкування висвітлюється під кутом зору розвитку прикладних орієнтацій сучасної психологічної науки, як самостійна сфера, здобутки якої дають змогу розробляти засоби управління, регуляції та мотивації різних напрямів групової діяльності, складних форм когнітивних розвивальних діалогів. Напрацювання когнітивного спілкування розглядаються як ресурс ефективності не тільки в практиці психологічного супроводу навчання і психологічної підготовки фахівців, а й у розробленні цих напрямів діяльності і соціальній практиці в цілому.

Ключові слова: когнітивне спілкування, соціотехнічні об'єкти, психологія управління інтелектуальною діяльністю.

Когнитивное общение освещается с точки зрения развития прикладных ориентаций современной психологической науки, как самостоятельная сфера, достижения которой дают возможность разрабатывать средства управления, регуляции и мотивации различных направлений групповой деятельности не только в практике психологического сопровождения обучения и психологической подготовки специалистов, но и в разработке этих направлений деятельности и социальной практике в целом.

Ключевые слова: когнитивное общение, социотехнические объекты, психология управления интеллектуальной деятельностью.

Cognitive communication is treated from the point of view of the development of applied tendencies in contemporary psychology. It is considered as an independent sphere. Its achievements make it possible to develop means of management, regulation and motivation of different kinds of group activities not only in the sphere of education and expert trainings but also in the development of these directions in social practice in general.

Key words: cognitive communication, socio-technical objects, psychology of intellectual activity management.

Проблема. Важливе місце в управлінні творчими процесами, особливо коли йдеться про створення технологій організації колективних форм спільної діяльності різних груп, колективів, команд тощо, посідає

когнітивне спілкування. У зв'язку із цим важливо уточнити зміст поняття “когнітивне спілкування” в креативному і творчому процесі.

Розширення змістового діапазону поняття когнітивного спілкування потребує розгляду його поліфункціональності. Це своєю чергою окреслює завдання більш точного визначення сфер прояву (функціонування) когнітивного спілкування як у психологічному інтелектуальному аспекті, так і в аспекті соціокультурних функцій. Спілкування як психологічна діяльність забезпечує творчу різнобічність, а разом **унікальність креативних рішень**, які можуть набувати розвитку саме в груповій діяльності. Тож наш дослідницький інтерес спрямовано на дослідження зв'язку спілкування та інтелектуальних функцій комунікації з феноменологією групового творчого процесу, адже групова творчість формується завдяки розвитку простору *скупних тезаурусів* учасників спільної діяльності.

Важливу роль відіграють ці процеси в навчанні – побудові тренінгових та ігротехнічних процедур, а також у зв'язку з потребою з'ясування місця і ролі *когнітивного спілкування* власне в *креативному процесі*. Конструюючи роботу творчих груп, організовуючи творчий пошук, більшість дослідників стикається із завданням “*процедурної*” побудови і методичного оснащення цього процесу.

Мета статті: визначення місця і ролі когнітивного спілкування в прикладному знанні; уточнення прикладної ролі когнітивного спілкування та концептуальний розгляд низки питань, пов'язаних з визначенням функції когнітивного спілкування.

Розглядаючи спілкування як інструментальний засіб організації соціокультурного простору, структуризації соціального часу, актуалізації подій і їх причинних зв'язків, можна виділити ряд соціально-функціональних сфер, у яких мовленнєво-розумова діяльність знаходить своє особливе – узагальнене – творче вираження у вигляді **когнітивного спілкування**. Інтерес становлять чотири найбільш важливі, на наш погляд, сфери.

1. Соціальна організація як функція, що визначає впорядковану життєдіяльність людей, вимагає постійного узагальнення індивідуального і суспільного досвіду в різних сферах соціальної практики. Особливе значення це має для узагальнення досвіду в різних видах діяльності й конструювання засобів його трансляції і трансформації в часі і просторі. Уся різноманітність *функцій спілкування* обумовлює **прийняття, розвиток і просування цього досвіду в соціокультурній спадкоємності** та забезпечує доступність розуміння його цінностей для кожного подальшого покоління. Саме у спілкуванні закладаються всі аспекти ставлення до цього попереднього соціально творчого етапу

як історичної цінності. Власне, когнітивне спілкування дає змогу здійснювати формування понять Істини, Краси, Добра, Користі, за П. Сорокіним, як засобів соціального виміру і параметрів цінностей образу минулого соціокультурного досвіду поколінь.

2. Когнітивне спілкування виконує функцію *стимулювання* соціокультурної діяльності та управління процесами (регулювання) *соціальних досягнень*. Відбувається це у формі мотиваційного підкріплення соціально значимих цілей та активізації креативних засобів їх досягнень. У межах цієї функції відбувається: побудова засобів мотиваційної згоди в індивідуальній і груповій діяльності; побудова значимих для соціуму систем полімотивації й усіма визнаних ціннісних пріоритетів; створення програм керованого контролю, побудова перспективних соціальних проєктів досягнень тощо. У всіх цих процесах важливу роль відіграє когнітивне спілкування як ефективний механізм підтримки й активізації потреби креативного евристичного творення цінностей соціальних досягнень. Однак це вже тема наступної статті.

Зразком організації такої процедури може служити запропонована модель “Процедурних засад у роботі з груповою креативністю в когнітивному спілкуванні” (рис. 1).

3. У межах соціокультурного регулювання діяльності когнітивне спілкування функціонально забезпечує процес *виконавчої* соціально-групової ініціативи і діяльності. Завдяки цій функції групи та окремі виконавці отримують інформаційні й інтелектуальні засоби для реалізації своїх рівневих і комплексно інтегрованих програм досягнень. Когнітивне спілкування в цій функції стає активною формою креативного пошуку і цілепокладання, забезпечуючи безперервність *виконавчого процесу як досягнення необхідного результату і реалізації поставленої мети в реалізації актуальних потреб*.

4. Когнітивне спілкування як складноорганізована розумова функція забезпечує можливість розроблення масштабних засобів інтелектуального і фізичного екологічного захисту. Як показує історія, *потреба в розробленні такого захисту в ситуаціях і під час важких, екстремальних подій існує завжди з часів “уселенських потопів” і легендарних проєктів порятунку і протистояння цим загрозам з боку середовища*. Сьогодні за наявності техногенних чинників такі розробки запрограмовані самим життям і проводяться із залученням значних соціальних та інтелектуальноємких людських ресурсів для забезпечення фізичної підтримки життєдіяльності, передбачення і *прогнозування наслідків* небезпек і катастроф.

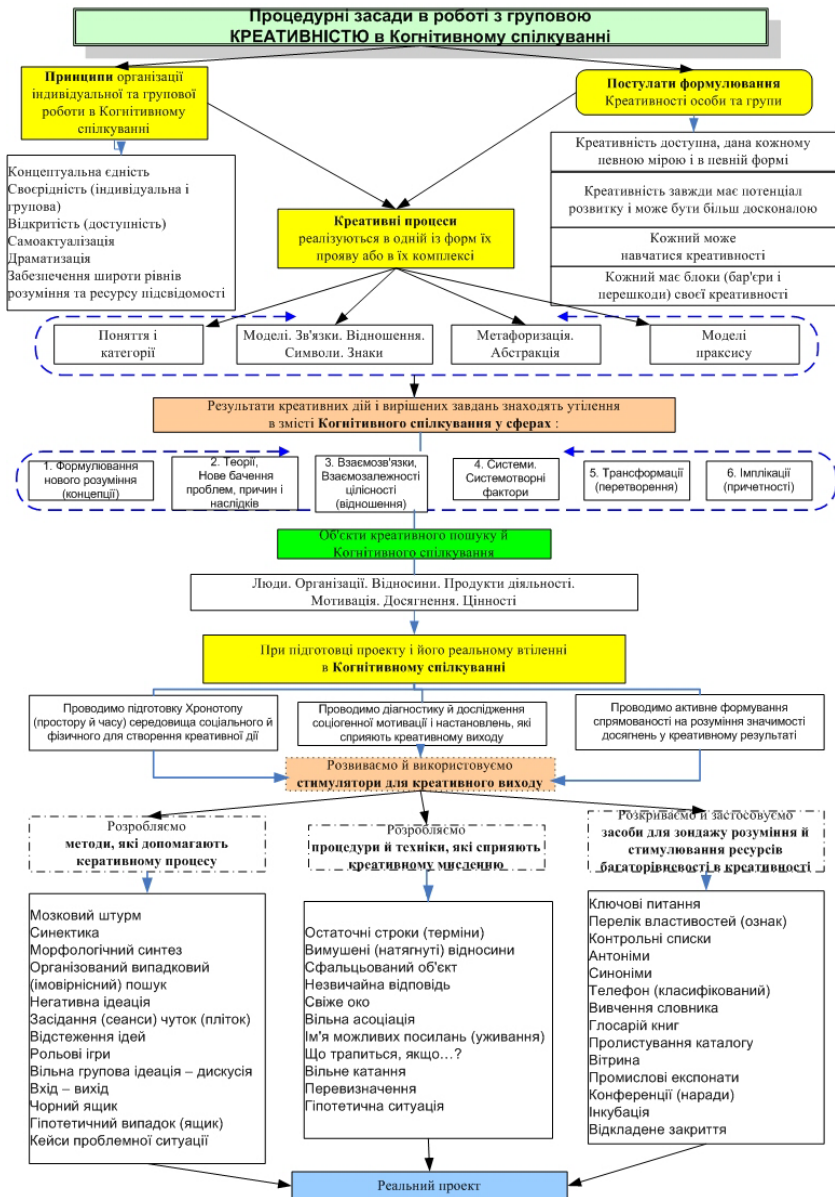

Рис. 1. Процедурні засади виявлення та реалізації групової креативності в когнітивному спілкуванні (за В. П. Казміренком)

Особливу функцію когнітивне спілкування виконує під час складної діяльності із забезпечення ефективного управління *соціотехнічними об'єктами*. Така комунікативно-інтелектуальна діяльність тісно пов'язана як з організацією завдань поточного штатного управління операціями і процесами, так і забезпеченням екстремальних способів регулювання станів об'єктів, які через низку обставин можуть змінювати режими своєї діяльності, а тому вимагають постійного професійного супроводу і підтримки ефективності або готовності. При цьому дії окремої людини в цьому процесі підпорядковані обставинам жорсткої взаємодії всіх учасників процедур та операцій управління. Відповідно до цієї умови можемо визначити головний чинник підтримки ефективності цього функціонування – ціну мінімальної помилки всієї системи керуючого супроводу, за якого *дії кожного учасника такої діяльності залежать від дій і помилок кожного*. Компетентне високотехнологічне когнітивне спілкування – єдино можливий ресурс управління ефективною працездатністю таких об'єктів і, друга невід'ємна сторона, соціально-психологічний засіб підтримки безпеки їх функціонування. Але, мабуть, головним у цьому процесі є те, що саме когнітивне спілкування забезпечує належний рівень соціально-професійної ідентифікації, особову прилученість персоналу і відповідно формування *відповідальності за підтримку безпеки* управління. Як наслідок, це забезпечує і органічну інтелектуально-інформаційну інтеграцію колективних суб'єктів у єдину соціотехнічну систему – провідний чинник підтримки її надійної працездатності.

Щоб глибше зрозуміти природу когнітивного спілкування, слід якомога більш детально прояснити напрями функціонування та особливості прикладних розробок у практиці когнітивного спілкування.

Розгляньмо найбільш важливі сфери, де зароджується процес інтелектуальної когнітивної модерації комунікативного процесу. Ключовим і головним тут виступає те, що операція регулювання стосунків і цінності прийняття відповідальності як психологічні параметри когнітивного спілкування представлені тут яскраво і визначають весь хід цієї складної соціально-психологічної дії як процедури і сценарію складної соціальної діяльності.

1. Сфера управління складними соціотехнічними комплексами та об'єктами. У цій функції когнітивне спілкування постає як чистий стандарт технології безпомилкового супроводу – у процесі спільної діяльності. Поняття “Психологія управління” ми беремо в його фундаментальному значенні – як розділ психології діяльності, який охоплює такі складові:

- відстежування колективним, спільно-груповим чином стану об'єкта і підтримка його ефективного і безпечного функціонування (включаючи й екологічну безпеку);

- супровід безпеки й точності руху об'єктів, керованих командами і групами операторів-фахівців;

- супровід як відставлене (опосередковане із затримкою виконань) управління, відповідно і з відставленою функцією – затримкою спілкування як механізму корекції і регулювання;

- робота колективних суб'єктів управління в системах супроводу діяльності складних машин, установок, які виконують команди спеціально підготовлених операторів;

- диспетчерська взаємодія з оператором управління (пілоти, космонавти, машиністи транспортних засобів, військові оператори).

2. Сфера власне психології управління інтелектуальною діяльністю. Це *організація роботи команд і штабів* – когнітивно-виконавча діяльність завершеного циклу, в якій спілкування завжди має опосередкований характер і набуває форми інтелектуального супроводу різних цільових програм. Таке спілкування завжди опосередковано процесами їх реалізації, особливостями впровадження у відповідні терміни і затвердженими довгостроковими планами. Йдеться про:

- системи створення колективних розробок як інтелектуальних комплексних продуктів завершених проєктів (сфери розробок виробництва, зокрема в галузях машинобудування, будівництва, створення проєктів, що мають реальне наочне і конструкторське втілення від задуму до впровадження);

- забезпечення діяльності команд креативних ІТ або soft-розробників;

- забезпечення процедур і діяльності команди на чолі з керівником проєкту в системі розроблення і конкретного цільового управління та супроводу проєктами;

- інше.

3. Сфера юридичної практики, правової і судової психології.

Цей напрям представлено широким спектром організаційної діяльності, в якому когнітивне спілкування постає як ключовий психологічний чинник професійної компетентності щодо широкого спектру юридичних професій:

- ведення дізнання, досудового розслідування і судового розгляду кримінальних справ;

- слідча діяльність як когнітивна комунікативна процедура;

- діяльність присяжних засідателів як когнітивне спілкування, як ухвалення рішення в полі складних правових альтернатив і можливостей правового виводу;

- допит як когнітивне спілкування (підозрюваних, обвинувачених, свідків, потерпілих, експертів і фахівців).

4. Консилиуми і колективні форми групової експертизи. Поняття “консилиум” відображає конкретну діяльність у медичному або науково-технічному контексті чи іншому напрямі соціальної політики або практики залежно від її вмісту. Традиційно консилиум як інструмент організації колективної інтелектуальної діяльності має забезпечувати можливість створення множинного знання. Другий, не менш важливий, бік цієї колективної технології – об’єднання різноманітного досвіду і компетентності фахівців схожого або суміжного профілів. Проводиться такий захід з метою віднайти *рішення* в системі спірних, суперечливих, складноїмовірнісних параметрів і вимірів, які вимагають спеціальних знань, що і зумовлює таке аналітичне консилиумне узагальнення. Традиційно проблемою консилиумних рішень стає прийняття і *розподіл відповідальності* в рамках пропонованих прогнозів і рішень.

Поняття “експертиза” ми розглядаємо в його колективно-діяльнісній формі. Інакше кажучи, як той різновид експертизи, в якому дістає розвиток контекст когнітивного спілкування. Ідеться про форми інтелектуального дослідження, яке передбачає роботу групи експертів-фахівців, залучених до вирішення завдання із *спільного, узгодженого пошуку єдино правильного рішення*. Такі рішення можуть лежати в площині формулювання деякого проблемного висновку, наукового або експертного “діагнозу”, з’ясування причин та інших висновків. Такі експертні висновки передбачають згодом за необхідності розроблення планів і програм робіт або сценарію з реалізації складного, нестандартного рішення:

- обґрунтування загрози необґрунтованих витрат, втрат або ризиків;

- обґрунтування загроз катастрофи або сценарію ескалації процесу небезпеки;

- аргументація видів загроз і пропозиція заходів щодо оптимізації переговорів та умов угоди в сценаріях із заручниками або інших видах і формах сценаріїв жорстких переговорів;

- пояснення змісту реальної суті загроз, причин нападу або потенціалізації агресії в експертизі процесів конкурентної або політичної боротьби;

- інше.

Отже, у контексті цієї функціональної сфери завжди лежить пошук рішень і відповідей на питання, пов'язані з ризиком, небезпекою або складними ймовірнісними рішеннями. У більшості своїй експертні розробки мають рекомендаційний характер, а відповідальність за затвердження рішень покладається на посадових осіб, наділених повноваженнями, або фахівців, відповідальних у системі управління за конкретний результат.

5. Практика конфліктологічної експертизи і технологічний або експертний супроводи діяльності по вирішенню конфліктів у системі організаційних “неконфронтаційних” переговорів охоплюють розроблення програм і проектів у технологіях досягнення консенсусу під час вирішення ситуацій власне конфліктних домагань.

6. Когнітивне спілкування у сфері організації технологій медіаторного (посередницького) процесу і супроводу взаємовигідних переговорів або технологій продажів передбачає:

- розроблення структури діалогу для вирішення конфлікту, в основі якого лежить зіткнення інтересів сторін з вираженою тенденцією односторонніх домагань;
- вирішення конфлікту засобами когнітивного спілкування у вигляді керованого діалогу – посередницький (медіаторний) діалог як спосіб уникнення конфронтації або конфлікту сторін.

Усі розглянуті тут функції когнітивного спілкування визначають необхідність формування широкого спектру дій у межах розроблення моделей інтелектуальної різноманітності сценаріїв прогнозованих ситуацій і подій, що у свою чергу дає можливість вибудовувати семантичні схеми комунікацій і алгоритмів ясного, чіткого, осмисленого, безпомилкового реагування в організації побудови групової партнерської діяльності в системі психологічних параметрів “бачити – розуміти – передбачати – діяти” (за Раушенбахом), їх узгальнене і творче вираження у вигляді когнітивного спілкування.

Психологічними засадами когнітивного спілкування є процеси інтелектуального супроводу потоків “інформації”, когнітивні механізми **регулювання її розуміння** в ході прийняття і подальшого транслявання. Крім того, невід’ємною частиною організації когнітивного спілкування виступає феноменологія формування **відповідальності** її об’єктивування і локус-контролю (інтерналізації – екстерналізації) у супроводі сенсу вмісту та обміну інформаційними повідомленнями. Слід враховувати, що когнітивне спілкування – це завжди інтелектуально відповідальна, соціально значима діяльність. Ця діяльність, як і будь-яке інше спілкування, *регулює стосунки, впливає на стосунки і є продуктом стосунків*. Відповідно вибудовування процедур і засобів **прийняття відповідальності** передбачає і процедуру встановлення її

персоніфікації, легітимності в повноваженнях і об'єктивуванні (об'єктиверсія – суб'єктиверсія, див. [1]), і це непорушні умови побудови і супроводу *діалогу когнітивного спілкування* для цілей будь-якого масштабування.

У ряді традиційних властивостей когнітивне спілкування забезпечує всю структуру функцій, які в повному переліку входять до кола опису *загальних характеристик спілкування*. Наведемо тут найчастіше використовувані з них у науковому поясненні і практиці прикладної психології, а також ті, що стали як інструмент аналізу, на наш погляд, найбільш затребуваними (А. А. Брудний, Е. І. Ільїн, О. О. Леонтьєв, В. М. Панфьоров, Б. Д. Паригін та ін.).

Перша – функція спонуки до дії, або активаційна функція. Спілкування у своєму знаковому вираженні забезпечує спонуку до дії в певному, усвідомленому напрямі змісту діяльності: заклик, наказ, девіз, вказівка. Їх семантичне значення знайоме кожному. У теорії знакових семіотичних визначень Ч. Морріса – це, власне, *припис – інструктуюче*, або так зване *прескрипторне*, вираження знаку в “спілкуванні управління дією”. Таке знакове вербальне розпорядження (припис) визначає, як слід реагувати на об'єкт або ситуацію, аби задовольнити поставлену в спілкуванні – “повинен зробити” (рис. 2).

Друга функція – інтердиктивна, або функція заборони. Вона забезпечує регламентувальний бік комунікації в структурі організації соціальної життєдіяльності і встановлення нормативних умов у побудові соціально-психологічної паритетної (конвенційної) взаємодії. Як зазначає А. А. Брудний, “з раннього віку кожному знайоме і перше, що починає розуміти дитя, це “не можна – можна”. Жодного іншого розуміння в його дитячому житті ще не вимагається. Але коли щось не можна робити, це треба запам'ятати, це треба зрозуміти” [2, с. 90]. Знаки і психологічні механізми стійкого соціально цінного реагування, що складається в процесі спілкування, створюють не лише форми і межі “заборони” в соціальній поведінці й діяльності, а й *ставлення* до сенсу “заборони”, а крім того, і *настановлення* на умову заборонної дії знаку. Основою дії заборонних знаків обов'язково є та обставина, що *оцінювальні знаки* найчастіше в повідомленні представлено (і функціонують вони відповідно) не відірвано або незалежно від інших знаків, а в їх *комбінаціях* і *посиданнях*. У масштабному соціально глибокому спілкуванні ці *знаки як засоби вербального регулювання поведінки і діяльності* представлено *оцінювальними-мотивувальними знаками* (за Ч. Моррісом, *апрайзерами*). Тобто у вигляді *десигнаторів: номінативів–інформувальних–характеризувальних; прескрипторів: зобов'язувальних–інструктуючих–керуючих діями; апрайзерів: мотиваторів – що керують стосунками,*

Матриця оцінювання комунікативного профілю

Семантичні фази та їх категорії	Десигнаторна фаза				Прескрипторна фаза						Аппрайзерна фаза			Форматорна фаза					
	інформація	гіпотеза	думка	пропозиція	спонукання	прохання	вказівка	вимога	наказ	команда	протест	відмова – заперечення	заперечення – оцінка	згода	питання (назовні)	питання (всередину)	відповідь – виправдування	експресія	
Етапи цільової діяльності	№	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
етап вибору мети	I																		
вибір умов і засобів для досягнення мети	II																		
етап планування дій з урахуванням вибраних засобів	III																		
етап реалізації	IV																		
контрольно-оцінний етап	V																		

Рис. 2. Приклад побудови семантичного профілю комунікації

форматорів та ін. (див. рис. 1). Такі поєднання завжди опосередковані соціально-психологічними або культурно-історичними особливостями мови і мовної комунікативної діяльності. Стійкі вирази подібних знакових форм у вигляді поєднань знаходять відображення, наприклад, у професійних сленгах, в організаційних або групових мовних соціокомунікативних конструктах – стандартах, або представляють численні варіанти фольклорної семантики спілкування різних соціальних груп, які відрізняються від інших якимись особливостями діяльності або внутрішніми ознаками побудови спілкування.

З емпіричного, прикладного досвіду випливає, що такі поєднання формують механізми регулювання саме *когнітивної складової спілкування*, забезпечують *розширення різноманітності і розвиток можливостей для розуміння і взаєморозуміння в соціальному комунікативному процесі*.

Цей семантичний постулат визначає дуже важливе і перспективно плідне для обговорення питання – про необхідність подальшого вивчення знакової ефективності таких комбінацій і про виникнення смислових патернів у випадку різних поєднань знаків у спілкуванні та функції цих патернів. Особливо допомагає дослідний шлях у пошуку відповіді на запитання: що ж, зрештою, веде до поглиблення *психологічних механізмів розуміння в соціокультурному контексті спілкуванні* і, навпаки, що провокує виникнення непереможних, а точніше важкоздоланих перешкод у взаєморозумінні.

Третя функція спілкування – *дестабілізуюча*. У ході дослідження конфліктів у творчому процесі, коли в ньому беруть участь кілька осіб, “міжособове спілкування” як бар’єр, що перешкоджає ефективному досягненню конструктивних результатів, згадують найчастіше. Якщо точніше, то учасники всіляких видів спільної діяльності у своїх оцінках і переживаннях завжди акцентують на виникненні різних “бар’єрів спілкування”, які перешкоджають плавному і спланованому заздалегідь перебігові цього складного колективного творчого пошуку.

Постає питання, а чи може взагалі цей процес бути органічно ритмічним і плавним? Чи конфлікти, боротьба суперечностей у зіткненні думок, намірів і когнітивних розбіжностей – невід’ємна частина цієї діяльності? Згідно із законами діалектичної логіки сама “боротьба” за всіма канонами психології “розвитку” є чинником “акумуляції енергії зіткнень”. А існуючі конфлікти і когнітивні протистояння – це лише форми прояву творчого перетворення напруги, закладеної в думки і силу аргументів, яку проекують індивіди, відстоюючи свою точку зору, думки і стосунки. Є підстави вважати, що серед безлічі таких перешкод у системній логіці процесу зародження бар’єрів розуміння в

спілкуванні ключовими слід вважати рамки *особистісних обмежень і понятійної (когнітивної) стереотипізації тезаурусу*. На користь такого висновку наведемо ще один постулат: знак, що не впливає на поведінку, не має сенсу незалежно від того, що він позначає [1]. З цього постулату випливає важлива умова: сенс будь-якого терміна в комунікації, формулювання в спілкуванні, вмісті меседжу, заклику або слогану криється не в тому, звідки він виник і яким чином породжений, а **як він проєкується в поведінковому відгуку індивіда**.

Пояснення з позицій герменевтики психологічних процесів і феноменології історії комунікацій досить зрозумілі: “Життя людей розвивалося так, що людина робила свою справу і разом з іншими людьми, і проти інших людей. Так, *боротьба* (курсив мій. – В. К.) неминуче супроводжувала суспільно-практичну діяльність людей, і вона, *боротьба*, породила особливу функцію комунікації” [2, с. 91].

Як зазначав Гоббс, “боротьба всіх проти всіх!” – провідний принцип організації життєдіяльності не лише в просторі виживання “видів”, а й у соціально-комунікативному просторі. Боротьба завжди виявляється як *необхідність аргументованого відстоювання цінності займаних позицій, своєї точки зору або правомірності думки, яка при цьому може бути не завжди загальноприйнятною і не завжди відповідає критеріям “правильного”, і відповідно вимагає боротьби доказів*. Ось така коротка схема виникнення процесуального і феноменологічного підґрунтя зовнішніх суперечностей, зіткнень і “конфліктів”, які знаходять своє відображення в комунікативному процесі [3]. Причому поняття “конфлікт” ми навмисно беремо в лапки, оскільки лише частину таких зіткнень може бути віднесено до онтології, на нашу думку, власне конфліктологічної природи – **як нерозв’язного домагання в поділянні певного ряду цінностей фізичної, матеріальної, духовної або ідеологічної природи: простір, енергія, капітал, влада, ідеологія, переконання, інтереси**. Саме у цих вимірах виявляється факт поділяння – поділяння цих цінностей як персоніфікованих власних і конфліктотвірних у рівних за силою домагання сторін. Саме “рівновеликі домагання” і стають підставою нерозв’язних конфліктів і зіткнень. Але це особливий аспект питання в структурі функцій і завдань когнітивного спілкування [4], тож ми до нього повернемося пізніше.

З огляду на сказане вище комунікація може і потенційно повинна виконувати *дестабілізуючу* функцію. Ця мета стає головним сенсом комунікації у вирішенні певних завдань *соціальної боротьби і взаємодії*. До цієї функції можна віднести і *боротьбу за пріоритети*, і *вибір засобів посилення в аргументації ідеї*, яку прагне відстоювати автор або сторона-учасник у своєму креативному позиціюванні або

соціальної творчості, і багато чого іншого. У побуті цю функцію можуть виконувати близькі до брутальних форми лексики і вербальні символи: погрози, потенціалізації агресії і напади, прокляття, лайка спересердя, які часто-густо дають можливість зняти напругу таким “спрощеним” способом; інколи вони відповідають і менш благородній меті – принизити, образити “іншого”, перетворити його на “об’єкт” морального знуцання. Питання про те, наскільки взагалі допустимі в особистому спілкуванні між людьми такого роду явища, розгорнутої відповіді не вимагає. Дієвим засобом протистояння цим “маніпулятивним” проявам є дотримання правила: говорити про справу, а не обговорювати осіб.

Людська мова, особливості побудови її текстів, формулювання думок, висновків, висловів і повідомлень, особливо в когнітивному спілкуванні, є найбільш яскравим прикладом з погляду різноманітності форм *конструювання інформації*. Відбувається це у вигляді так званої лінійної побудови, інакше кажучи, гармонійної послідовності повідомлень, у порядку логічних дотримань “виводу”, і при цьому деякої *семантичної послідовності знаків*. Така задана унікальна послідовність визначається змістом повідомлення і рамками побудови смислу. На протигагу цьому існує *фенестраційний* тип (від лат. fenestra – вікно) структуризації і подання інформації. У топологічній схемі *конфігурація вибудовування і подання знаків пропонується в їх інтегрованому смисловому поєднанні – гештальті*. Взаємодоповнювальна інформація кожного знаку всередині цього поєднання відображає цілісну картину деякого символічного “образу”, що нерозривно й апріорі несе відповідне значення цілісності розуміння (*герб, гімн, логотип, орден, обличчя знайомого, обличчя близького, інший гештальт з певною ознакою значущості тощо*). Як правило, включені в комунікативний процес і особливо в процес когнітивного спілкування обидва ці типи подання інформації взаємно доповнюють один одного, утворюючи так звані *надзнаки* в розумінні і регулювання поведінки, і діяльності. Такі “надзнаки” утворюються як результат злиття “ситуацій”, “знаків” і “досвіду”, знаходячи найбільш яскраве своє втілення і реалізацію в *когнітивному спілкуванні як вираженні множинного знання* [5].

За своєю *поліфункціональною* природою когнітивне спілкування структурується в *чотирьох основних функціях*: *інструментальній, синдикативній, самовираження і трансляційній* (табл.). Поєднуючись, у своїх особливостях і проявах ці функції надають процесам спілкування конкретної специфіки, у тому числі і обумовленості власне *змісту когнітивного спілкування*.

Основні функції спілкування

Функція	Зміст та особливості прояву	Мета в соціально-комунікативному процесі
Інструментальна	<p>Робоча, <i>інструментальна функція</i> спілкування, що полягає в передаванні інформації, істотної для виконання спільних, погоджених дій.</p> <p>Забезпечує</p> <ul style="list-style-type: none"> • планування виробничих операцій; • процес спільної праці; • розподіл виробленої продукції 	<p>Координація в часі й просторі активів та операцій спільної діяльності шляхом спілкування</p>
Синдикативна	<p>Функція об'єднання. Об'єднання відбувається на певній основі і являє собою процес, спрямований на вирішення соціальних завдань. Створення організацій, що розрізняються за ступенем згуртованості</p>	<p>Виявлення й зміцнення спільності між людьми в межах великих і малих груп. Це, власне, "<i>фатичне спілкування</i>", сутність якого полягає в тому, щоб соціально позначити спільність, яка виникає хоча б тимчасово: коли присутні на спортивних змаганнях привселюдно виражають своє ставлення до успіхів й досягнень команд, вони звертаються не тільки до спортсменів, а й один до одного [3]</p>
Самовираження	<p>Функція вираження себе – потреба презентації своїх переживань і почуттів, глибини своїх міркувань самовираження: у спілкуванні як <i>джерело натхнення для мовця й потреби бути почутим і зрозумілим значимим іншим</i></p>	<p>Самовираження за самою своєю сутністю спрямоване на взаєморозуміння, контакт. Людське обличчя як цінність для сприйняття – головний стимул належати іншому й монтувати контакт</p>
Трансляційна	<p>Функція навчання через спілкування. Відбувається таке навчання як інституціонально організований процес; санкціоноване й організоване в соціально регламентованій формі, так і власне індивідуальне, неформальне, що відбувається в процесі повторюваних контактів з людьми, здатними передавати даній особі свої знання й навички [3]</p>	<p>Передавання конкретних способів діяльності, оцінних критеріїв і програм. Передавання знакових програм комунікативного впливу – "лінійне" конструювання знакових послідовностей з метою формувального впливу</p>

Завершуючи цей короткий екскурс у пропедевтику психології спілкування, зазначимо, що підставою для побудови власне *когнітивного спілкування* є не тільки *процесуальна* регулятивна (керуюча) сторона, про яку йшлося вище, а й *феноменологія розуміння в спілкуванні*. Така феноменологічна сторона спілкування включена безпосередньо в хід *когнітивного обговорення*, а часто представляє і сам зміст діалогу, покладеного в когнітивно-розумові операції й відповідні їм комунікативні тексти та інформаційні повідомлення, у яких спілкування спрямоване на:

- пошук і усвідомлення істини;
- розкриття й з'ясування структури значень, пошуки сенсу;
- осмислення завдання та його умов;
- усвідомлення глибини контексту;
- установа границь і прийняття відповідальності;
- узагальнення досвіду й бачення *напряму розвитку*;
- розуміння джерела відносин у феноменології “інтелектуального почуття” – іронія, гумор, сарказм, глибина трагічного або розмаїтість драматизму тощо, за С. Л. Рубінштейном;
- розуміння і відстоювання правди;
- розуміння й конструювання рефлексії.

Ось далеко не повний перелік *феноменів розуміння*, що “проявляються” як плоди когнітивного спілкування, *породжуються* в спілкуванні й у цьому когнітивно-комунікативному процесі суб'єктно *осягаються*. Можна говорити, що це своєрідні “продукти – результати” *когнітивного комунікативного осягнення*.

Міждисциплінарне знання вже давно затвердило наукове розуміння, що суспільство являє собою складноінтегрований “організм”, якому властива розмаїтість проявів форм самоврядності. Безліч проявів цих властивостей знаходить вираження в закономірностях і законах “компенсації”, “синергії”, “рівневості” й “багатозначності” регуляції та ін. Динаміка станів внутрішнього самотворчого довільного регулювання у суспільстві, як і в цілому у середовищі життєдіяльності людини, здійснюється завдяки *рефлексивним процесам*, діючим системам багаторівневих зв'язків і залежностей між безліччю соціальних факторів. У цьому процесі особлива роль належить *феноменів розуміння* [1–4].

Як особистісно-комунікативний феномен, початок, виток якого безпосередньо пов'язані з процесом *пізнавального (когнітивного) спілкування*, саме *розуміння* утворює, формує необхідний *когнітивно-понятійний простір*. Такий простір вибудовують для фіксації і конструктивного розвитку сукупних знань, до яких прагнуть учасники спільного когнітивного спілкування (у своїй спільній діяльності).

Когнітивне спілкування не обов'язково відбувається в безпосередній формі діалогу, дискусії або полеміки. Під час напруженої роботи з текстом висловлювання – меседжем, книгою, науковим викладом думки або поетичним висловом – ми спілкуємося з тими, хто живе і творить сьогодні, і тими, кого вже насправді немає серед нас. Однак вони, за висловом Б. Ф. Поршнєва, як учасники субмікроспільноти, належать до “неї”, у ній “життєдіють”, існують “поза часом і простором” [6]. Ми з ними вступаємо в спілкування, слухаємо їх, погоджуємося або полемізуємо з ними і творимо, будемо й продукуємо думки, образи й нові ідеї; тому вони належать до нашого оточення й продовжують творити.

А. А. Брудний зазначає: “Зрозуміти – значить знайти знання – таке знання, що відбиває суть речей, з'єднує щось раніше невідоме з уже відомим, перетворює раніше розрізнене в систему. Але тільки до цього *сутність розуміння* не зводиться: система, до якої додається нове знання, функціональна, діюча. Це система, спрямована на застосування знання” [2, с. 33]. Інакше кажучи, *розуміння* постає як функція присвоєння знання й перетворення його як продукту когнітивного спілкування в складову частину психологічного механізму, що регулює діяльність і соціальну поведінку людини. Реалізація цього процесу відбувається відповідно до вимог і завдань практики. “Когнітивна функція розуміння саме й полягає в тому, щоб знайти певне знання про дійсність і застосувати його; у результаті розуміння знання стає частиною внутрішнього світу особистості й впливає на регуляцію її діяльності” [там само].

Отже, завдяки розглянутим вище когнітивно-комунікативним властивостям людина як *суб'єкт пізнання, праці і спілкування*, за Б. Г. Ананьєвим, наділена здатністю передбачати наслідки і складати вірогідні прогнози своєї діяльності. Однак, мабуть, головне в цьому контексті – *брати на себе відповідальність* за її можливі результати й *усвідомлювати їхню соціальну значимість*.

Когнітивне спілкування супроводжує діяльність незмінно, де постає завдання *конструювання* або *реконструкції*: об'єкта, ситуації, проблеми, мети-завдання, образу майбутнього тощо. Причому як в інтрасуб'єктній сфері, так і в інтерсуб'єктній, і, що особливо важливо, у реконструкції колективних ситуацій, завдань або проблем відповідально прийнятих і поділюваних разом з партнерами по груповій, колективній меті діяльності.

Обов'язковим “учасником” когнітивного спілкування є *знання*. Саме в структурі знань когнітивне спілкування набуває статусу і форми компетентності. Саме знання спирається на інформаційну різнобічність і глибину *знакового пошуку* – *істини, розвитку,*

з'ясування значення і змісту, конкретизацію корисності і т. ін. Когнітивне спілкування – це і є той головний соціально-психологічний ресурс керування *спільними знаннями*.

Когнітивне спілкування завжди являє собою **організований, спільний рух до нового знання**. Цей процес зароджується, набуває розгорнутої знаково-сислової та евристичної реалізації і розвивається в складноорганізованому **рольовому амплуа** всіх учасників спільної діяльності. Причому внесок в *ефективність* такої діяльності має не тільки індивідуальний вимір, а й залежить від внесків усіх учасників – не лінійно в сумі, а в складному інтегральному вираженні. У К. Маркса є метафора, що відбиває суть цього явища: “Сила нападу ескадрону завжди більша, ніж сила вершників, що складають його”. Саме в цьому розумінні реалізується системний принцип нададитивності: групову цілісність і досягнення групи не можна звести до суми її складових, коли загальний результат більший й значніший, ніж сума індивідуальних складових або внесків учасників. Сама група як суб’єкт діяльності має у своїй основі такі психологічні ознаки єдності і підстави корпоративної цілісності, які й створюють ефект якісного інтегрального приросту.

Сутнісне втілення цих феноменологічних приростів у сукупному результаті і забезпечує взаємодію партнерів та *когнітивно-комунікативний потенціал спілкування* в структурі організації їхньої спільної діяльності.

Крім рефлексивно-комунікативного просування до нового знання, когнітивне спілкування може мати таку спрямованість:

- об’єктивізація проблемних просторів у завданнях розвитку;
- рефлексивне когнітивне розуміння й обґрунтування природи бар’єрів і труднощів;
- розширення зони бачення і наявних уявлень (тип “балінтовських” груп);
- розвиток інструментальної сфери у вирішенні завдань, формування цілей і цілепокладань;
- розроблення соціально-психологічних і креативних ресурсів для забезпечення розвитку й інновацій та ін.

Визначаючи когнітивне спілкування, важливо розуміти, що це завжди **інтелектуальна взаємодія**. Вона забезпечує колективний пошук і спрямована на спільний, командно-корпоративний комплексний результат, який завжди передбачає:

- створення засобів *спільного розуміння* меж проблем; причин, які їх породжують; осмислення суперечностей і розбіжностей інтересів; визначення об’єктивних факторів в експертизі конфліктів тощо;

- установлення *конвенційно-погодженим чином* актуальної послідовності завдань і групових принципів спільного їх вирішення;
- визначення структури *відповідальності* і її розподілів та персоніфікації прийняття в групі;
- з'ясування напрямів цілепокладання і розвитку, етапів та розмірностей просування, прийнятих у вигляді узгодженого групового рішення;
- розроблення програм для підготовки “Проекту”, його реалізації та впровадження з використанням нових креативних результатів.

Зауважимо, що *командно-корпоративний результат* – це ознака насамперед якісної **відмінності**, належності й неповторності досягнутого і щодо форми, і щодо шляху просування до досягнення, і щодо результату групового інтелектуального внеску-“змісту”.

Порушення конструктивного ходу когнітивного спілкування призводить до “вибуху нерозуміння”, найчастіше неблаганно необоротного. Яскравий тому приклад – чорнобильська катастрофа, спровокована аварією в системі керування реактором. Причиною стала непогодженість операторської діяльності і професійного спілкування. Оператори різних технологічних блоків і систем керування не тільки не змогли **зрозуміти один одного**, а й просто не спромоглися домовитися, узгодити послідовність дій у процесі керування об'єктом.

Як сказав би М. М. Бахтін, хронотоп соціотехнічного об'єкта не витримав такої плутанини і неузгодженостей. “Техніка” в цьому сценарії аварії й трагічному сюжеті катастрофи стала заручницею наростаючої ескалації приступу хаосу й породження “нерозуміння”. Це у свою чергу породило збої в професійному спілкуванні й у кінцевому підсумку призвело до плутанини у відповідальності (докладніше див.: [7]). Згадаймо, що напередодні команду станції було відзначено вищими оцінками з технічної професійності й підготовленості.

Такі “когнітивно-комунікативні вибухи” знаходять відображення в конфліктах, фазах “збурювань”, руйнуванні й втраті контактів, зміні ходу групової динаміки, трансформації-деструкції значимості актуальних подій та ін.

Вище вже йшлося про значення інструментальних функцій когнітивного спілкування в соціотехнічних об'єктах. Ми приречені на створення складних соціотехнічних об'єктів, які стають невід'ємною частиною середовища життєзабезпечення “суспільства – соціуму – техноструктури”. Функціонування таких об'єктів споконвічно **проектується в системі компетентного когнітивного виконавського спілкування**. Підтримка функціонального стану визначається процесами точності зчитування (відбиття) всіх когнітивних параметрів

експлуатованої технічної системи. І, у свою чергу, *безпомилковості* керуючих дій колективної інтелектуальної системи “інтегральний оператор”. Людинно-машинна система захищена від безглузвих випадків і некомпетентності, але поріг захисту має межі. Аварії об’єктів усіх видів показують, що в значній більшості закон: “де відбувається розрив компетентності когнітивного спілкування, виникає когнітивна аварія, або вибух нерозуміння” – підтверджується трагічною різноманітністю випадків техногенних катастроф останніх 20-30 років у всіх розвинених країнах.

Сфера функціонування соціотехнічних об’єктів не єдина, де когнітивне спілкування, його інструментальна досконалість, компетентна бездоганність є запорукою надійності й безпеки всієї системи. Традиції лікарської практики показують, що *консиліум* як засіб ухвалення рішення й технологія побудови *когнітивно-комунікативного задуму* діагнозу та боротьби із хворобою – справа корисна [8]. Однак досить часто прогноз, що створюється в спільній діяльності фахівців у формі “проекту діагнозу”, або “способу лікування хворого”, нерідко викликає сумніви і критику. Видатний терапевт В. Ф. Зеленін із цього приводу говорив, що “чим більше голів, тим менше розумів”. Розумів, зрозуміло, вистачає, а от *відповідальності* в реалізації такої практики, як показує досвід, бракує: її мінімізують, перекладають за таких обставин одне на одного, шукають крайнього або “цапа-відбувайла”.

Визначення групою лікарів діагнозу шляхом *консиліуму*, ухвалення рішень хірургічною командою, що бореться за життя пацієнта на операційному столі, – усе це, власне, приклади взаємодії в режимі *колективного ухвалення рішень на основі когнітивного спілкування*, що має місце, як ми вже зазначали, й у діяльності операторів атомної станції або прокатного стану. А рішення, ухвалені в процесі складної комунікативно-інтелектуальної діяльності, які забезпечує когнітивне спілкування, потрібно вимірювати не тільки за шкалою ефективності, а й за параметрами соціально-професійної *надійності* і *відповідальності* всіх учасників цього процесу.

Фахівець-професіонал, самостійно ухвалюючи рішення, досить легко шкалює безліч параметрів екстремальної діяльності та умов її перебігу: “норма – відхилення”, “здоров’я – патологія і її форма”, “ризик – заборона”, “небезпека – надійність”. Однак у груповому процесі спільної діяльності все виглядає інакше й складніше. Актуальний досвід аварій і катастроф останнього часу наочно демонструє ці трагічні закономірності.

Подібне відбувається і в політичній діяльності, і в економіці, і в практиці організації виробництва, керування бізнесом – інакше кажучи, скрізь, де доводиться мати справу із завданнями, пов’язаними із

забезпеченням адекватності ухвалених рішень і складених прогнозів, взяттям відповідальності за ризиковані рішення, прогнозуванням кризових процесів та ухваленням складних імовірнісних оцінних рішень у керуванні виробництвом або бізнесом та багато чого іншого. Як тільки зароджується *колективний суб'єкт діяльності* з його збірними особливостями, його залученістю до того чи іншого виду і типу спільної діяльності, з'являються проблеми, пов'язані із множинно складною системою координації їх функціонування.

Висновки. У практиці розвитку прикладних галузей сучасної психологічної науки проблема когнітивного спілкування стає тією самостійною сферою, що дає змогу розробляти засоби управління, регулювання й мотивування різних видів групової діяльності, складних форм когнітивних розвивальних діалогів. Напрацювання з даної теми є ресурсом ефективності як у практиці підготовки психологічного супроводу в навчанні й психологічній підготовці фахівців, так і в розробленні цільових програм цих сфер діяльності й соціальної практики в цілому [5].

Когнітивне спілкування можна розглядати в контекстах оцінювання як його *комунікативної компетентності*, так і *компетентності інтелектуальної*, і, що особливо важливо, *евристичної технологічної досконалості*. Основні когнітивно-комунікативні функції такого творення способів евристичного структурування в діяльності партнерів по когнітивному спілкуванню спрямовані, по-перше, на *організацію ефективного пошуку необхідної інформації*, а по-друге, на *підготовку умов і вироблення нових, нестандартних рішень*.

Освоєння множинності значень у когнітивному спілкуванні сприяє опануванню складних ситуацій і накопиченню *ознак компетентності*. Основу цієї тези становить принцип: "Об'єктивної складності не існує. Складність як проблема завжди суб'єктивна. Досвідчений фахівець складність "скручує" із численних ознак у структуру гештальту й редукує складність за допомогою "надзнаків", комплекс яких у кожного фахівця свій, що й знаходить вираження в *множинному знанні*, яке вибудовується в когнітивному спілкуванні" [там само]. У зв'язку із цим завжди постає актуальне питання про процедуру побудови спільного пошуку *множинного знання* й надання йому форм креативності.

Література

1. *Акофф Р. О целеустремленных системах / Р. Акофф, Ф. Эмери. – М.: Совет. радио, 1974.*

2. Брудный А. А. К теории коммуникативного воздействия / А. А. Брудный // Методологические и теоретические проблемы социальной психологии. – М. : МГУ, 1977. – С. 32–50.
3. Брудный А. А. Психологическая герменевтика / А. А. Брудный. – М. : Лабиринт, 2005. – 336 с.
4. Знаков В. В. Понимание в познании и общении / В. В. Знаков. – М. : Изд-во Ин-та психологии РАН, 1998. – 232 с.
5. Казміренко В. П. Засади когнітивної психології спілкування / В. П. Казміренко // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей. – К. : Міленіум, 2009. – Вип. 23(26). – С. 140–164.
6. Поршнев Б. Ф. Социальная психология и история / Б. Ф. Поршнев. – М. : Наука, 1979. – 231 с.
7. Бахтин М. М. Формы времени и хронотопа в романе. Очерки по исторической поэтике / М. М. Бахтин // Вопросы литературы и эстетики. – М.: Худож. лит., 1975. – С. 234–407.
8. The Doctor, his Patient and the Illness / by Michael Balint, M. D.; Foreword by Maurice Levine, M. D. – New York : International Universities Press, Inc., 1957. – 355 p.
9. Дернер Д. Логика неудач: Стратегическое мышление в сложных ситуациях : учеб. пособ. для дополнит. образов. / Д. Дернер. – М. : Смысл, 1997. – 243 с.

© Казміренко В. П.

Т. С. Кудріна

ДИАЛОГ ЯК УМОВА СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТКУ СКЛАДНИХ ЛОГІЧНИХ ОПЕРАЦІЙ

Розглянуто психологічні умови становлення і розвитку логічних операцій, зокрема обґрунтування як ланки продуктивного мислення. Підкреслюється комунікативна природа такого обґрунтування та його особистісний, персоніфікований характер. Виходячи з цього, запропоновано формування обґрунтування як доцільної розумової діяльності, спрямованої на певний ступінь поінформованості реального партнера по спілкуванню.

Ключові слова: діалог, пояснення, доведення, спростування.

Рассмотрены психологические условия становления и развития логических операций, в частности обоснования как звена продуктивного мышления. Подчеркивается коммуникативная природа такого обоснования и его личностный, персонифицированный характер. Исходя из этого, предложено формирование обоснования как целесообразной мыслительной деятельности, направленной на определенную степень осведомленности реального партнера по общению.

Ключевые слова: диалог, объяснение, доказывание, опровержение.

Psychological conditions of the formation and development of logical operations, in particular as the ground of productive thinking component, are considered. Communicative origin and personal and personified character of these grounds are underlined. The author proposes the set of grounds for expedient thinking activity directed to the definite level of notification about the real partner of communication.

Key words: dialogue, explanation, proof, disproof.

Проблема. Як відомо, логічні операції відіграють важливу роль у структурі продуктивної пізнавальної діяльності особистості. У зв'язку із цим постає питання про умови становлення складної логічної операції обґрунтування як самостійної ланки продуктивного мислення, що робить значний внесок у його розвиток. Ми зробили припущення, що логічні операції пояснення, доведення і спростування – це етапи розвитку складної логічної операції обґрунтування; загальною психологічною умовою їх становлення та розвитку в онтогенезі є комунікативні (діалогічні) ситуації, що неодмінно передбачають наявність реального партнера по логічному діалогу.

Мета дослідження: вивчити психологічні умови, які сприяють становленню і розвитку складних логічних операцій (пояснення, доведення, спростування), та етапи їх розвитку в різні вікові періоди.

Роль спілкування як фактора становлення вищих психічних функцій досить ґрунтовно висвітлено в працях Б. Г. Ананьєва, Л. С. Виготського, О. М. Леонтьєва та ін. [1; 2]. Дослідники розглядають спілкування як спосіб прилучення особистості до знань, вироблених людством, засвоєння суспільного досвіду, а також як умову розвитку пізнавальних процесів. Усі вони підкреслюють, що інша людина має стати не ще одним предметом, який підлягає відображенню поряд з іншими предметами матеріального світу, а фундаментальним принципом дослідження психічної діяльності. Тому одним з основних методологічних принципів психології стало положення, згідно з яким мислення індивіда прямо або непрямо опосередковано мисленням інших людей. Відповідно до цього принципу суб'єкт-суб'єктні відносини набули статусу таких, що є найбільш значущими в теоретичній моделі розумового акту.

Аналізуючи роль спілкування як фактора, що надає мисленню рис продуктивного творчого процесу, неможливо не згадати ранні праці Ж. Піаже, у яких він розглядав мовне спілкування дитини з дорослими та однолітками як основу розвитку власне логічного мислення [3]. Вивчаючи феномен егоцентричного мовлення, дослідник виділяв два види логіки – егоцентричну і таку, що повідомляється (за

аналогією із психоаналітичним розрізненням двох типів думки: думки спрямованої, яка має на меті розуміння, і думки неспрямованої, або аутичної). За найбільш характерні Піаже розглядав такі риси егоцентричної логіки, як її інтуїтивний характер, синкретизм і бездоказовість. Велику роль відіграють у ній особисті умовиводи, аналогії, спогади про попередні міркування, а також зорові схеми, що заступають доведення і служать опорою дедукції. Крім того, в егоцентричній логіці значна питома вага належить особистим оцінкам.

На противагу егоцентричній, логіка, яка повідомляється, є дедуктивною, тобто такою, що намагається з'ясувати зв'язки між реченнями, більше зосереджується на доведенні й відповідним чином організовує викладення міркувань, насамперед маючи на меті переконати іншого (і тим самим переконати себе). Логіка, що повідомляється, має усунути схеми за аналогією, замінюючи їх чистою дедукцією. Вона скасовує також зорові схеми, тому що вони не належать до таких, що повідомляються, і є доведеними; виключає судження, які мають особисте значення, і посилається на загальновізанні з позиції здорового глузду положення. Егоцентрична логіка забезпечує людині індивідуальне розуміння. Таке розуміння є менш досконалим, ніж те, яке досягається в розумінні, орієнтованому на іншу людину, і те, що виявляється у висловленому поясненні.

Міркуючи про значення переказування думки іншим людям у розвитку інтелекту, Ж. Піаже зазначав, що, якщо індивід надовго замкнеться у власному мисленні, у нього зникне навичка міркувати, оскільки вона формується в умовах урахування точки зору інших людей та повідомлення їм своєї думки.

З можливістю повідомлення власної думки іншим людям учений пов'язував її усвідомленість. У свою чергу повідомлюваність залежить, за Піаже, від соціальних факторів (потреба переконати та ін.). “Без зіткнення з думкою інших і без зусиль міркування, що є результатом цього зіткнення, власна думка ніколи не дійшла б до усвідомлення самої себе” [3, с. 331]. І далі: “...усвідомити будь-яку операцію – це означає перевести її із площини дії в площину мови, тобто відтворити її в уяві для того, щоб можна було її висловити” [там само, с. 380].

Вивчаючи особливості егоцентричного мовлення дитини, Ж. Піаже виконав широке експериментальне дослідження, що дало йому змогу визначити найбільш суттєві риси дитячої логіки. До них належать перш за все ті, котрі виявляються як спроби дітей обґрунтувати щось у ситуації спілкування. Піаже спостерігав, що діти краще розуміють одне одного, ніж змогли б порозумітися вчитель і діти.

Проте це правильно щодо дітей одного віку й одного рівня розумового розвитку.

Дослідник звертає увагу на особистісну зумовленість пояснення. Він запитує: що є причиною неясності й стислості вираження думки “пояснювачем”? І робить висновок, що такою причиною “є переконання, що співрозмовник розуміє відразу і що він навіть задалегідь знає все, що йому кажуть” [там само, с. 147]. У співрозмовника також може виникнути ілюзія розуміння думки, що йому повідомляють.

Загальним законом мовного розуміння дитини, як з'ясувалося, є яскраво означена в неї “потреба в обґрунтуванні всього”, що б не відбулося, тобто потреба “все пов'язати з усім”. Цей закон прийнято вважати наслідком синкретизму дитячого мислення. Завдяки синкретизмові дитяче розуміння більш жваве, менш синтетичне, ніж розуміння дорослих. Це виявляється в тому, що дитина, зіткнувшись із новим, незрозумілим для неї явищем, прагне ввести це нове і непередбачене до відомої вже їй системи явищ. Таким чином нове визначається через відоме. “Відкриття нових явищ або вторгнення явищ, які не підлягають класифікації й незрозумілі, ламає існуючі схеми доти, доки не утворяться нові системи, які також руйнуються у свою чергу” [там само, с. 270]. Потреба в обґрунтуванні (поясненні, доведенні), наслідком якої є прагнення пов'язати все з усім (відоме з невідомим), уперше виникає в спілкуванні. Саме в обґрунтуванні, зорієнтованому на іншу людину, реалізується один з найважливіших механізмів розуміння – *механізм зведення до відомого*.

Аналіз ранніх праць Ж. Піаже не дає підстав, на нашу думку, вважати повністю слухною критику, яку часто-густо висловлюють на адресу дослідника стосовно визначених ним умов, що детермінують становлення і розвиток логічних операцій. Ми маємо на увазі ті положення його більш пізніх творів, у яких він стверджує спонтанний характер формування логічних операцій, тобто такий, який не залежить від навчання і спілкування. Найвірогідніше, ці висновки стосуються лише умов виникнення та вдосконалення елементарних логічних структур, які становлять основу більш низьких стадій розвитку інтелекту. У своїх вищих проявах інтелект – це не що інше як “суперечка із самим собою, суперечка, що відтворює внутрішні риси реальної суперечки [...] мова й дискурсивне мислення є продуктами обміну між індивідами” [там само, с. 373].

До висновку про незалежність процесу формування логічних операцій від спілкування прийшли і послідовники Ж. Піаже. Ще на початку 60-х років минулого століття побутувала думка, що формування нових логічних структур (в першу чергу конкретно-опера-

ційних) можливе лише в спонтанній індивідуальній взаємодії дитини з об'єктами. Такі уявлення експериментально підтверджено дослідженнями А. Морфа, Ж. Волвіла, Ж. Смедслунда. Аналогічні результати одержано в спробах використати конфліктне, спонтанне навчання, коли мовне спілкування досліджуваного з експериментатором розглядають як додатковий прийом у навчанні (Х. Бейлін, І. Франклін, Б. Інельдер та ін.). У цих експериментах проаналізовано формування поняття інваріантності кількості. Отримані дані підтвердили важливе значення пізнавального конфлікту як джерела внутрішньої мотивації дитини до подолання неадекватних уявлень і як умови формування нових складних понять. Експеримент виявив, що діти, у яких не вдалося викликати усвідомлення суперечливості власних міркувань, під час навчання практично не просувалися в розумінні принципу інваріантності.

Водночас аналіз методик експериментів, які навчають, показав, що під час формування логічних структур у згаданих спробах завжди відбувається засвоєння відомостей про операції у вигляді підказок, наведень і т. ін. Як видно з протоколів, роль дослідника при цьому активна і не зводиться до простого надання матеріалу. У головних ланках своєї діяльності дитина спрямовувалася дослідником: він фіксував її увагу на суттєвих моментах вирішення завдання, ставив дитині запитання, які наштовхували в разі труднощів на відповідь, допомагав їй знайти вихід з них тощо.

Запорукою ефективності методу “когнітивного навчання” слід вважати особливі умови організації експериментальних процедур: дослідник вимагав від дитини постійного опису та обґрунтування своїх дій усно; у відповідь на запитання дослідника дитина мала пояснити, як і чому вона вирішує завдання саме так. Хоча женецькі дослідники і визнають, що запитання й обговорювання в деяких критичних ситуаціях можуть дати імпульс для координацій більш високого рівня, які приводять до конструювання нових інтелектуальних структур, але ці спостереження не брали до уваги, коли формулювали остаточні висновки.

В експериментальних дослідженнях російських психологів (Г. В. Бурменська, М. В. Курбатова) показано, що мовне відображення (пояснення) дій, згідно з методикою “когнітивного навчання”, є однією з важливих умов, які сприяють “просуванню” певної частини випробуваних у процесі навчання. Дослідники зазначають, що пояснення своїх дій та особливо способу вирішення завдання становить, як правило, велику складність для дітей. Спочатку діти не усвідомлювали ті схеми дій, на які фактично спиралися, пропонуючи той чи інший варіант рішення. Наприклад, вони не усвідомлювали навіть, що міркують про довжину стежок, ґрунтуючись на співвідношенні кінців ліній. Відтак

перед дітьми було поставлено особливе завдання – висловити й об'єктивувати своє розуміння ситуації та спробу вирішення. Незважаючи на те, що це вдавалося не всім випробуваним, дослідники вважають, що саме запитування та обговорення допомагали дітям усвідомити суперечності у своїх відповідях, наслідком чого було нове, більше правильне орієнтування в ситуації. Тобто формування вміння пояснювати іншій людині, чому саме так вирішується завдання, є неодмінною, а також достатньою умовою розуміння принципу цього вирішення.

Аналогічні факти мали місце в експериментах швейцарської дослідниці А. Н. Перре Клермонт. Вона розглядає дискусію як механізм, який забезпечує розвиток операційних структур інтелекту. Провідну роль у дискусії відіграє складна логічна операція обґрунтування у формі доведення та спростування. Причому зазначені логічні структури актуалізуються і виконують свої продуктивні функції в інтелекті лише за наявності реального зацікавленого партнера. У дискусії такий партнер обов'язково є.

Численні психологічні дослідження, виконані в середині 80-х років минулого століття, підтвердили, що *спілкування – суттєвий фактор підвищення ефективності засвоєння понять*. В умовах спілкування випробувані проводять повний і глибокий аналіз матеріалу, всебічно, послідовно розглядають процес, що досліджується, виділяють його найбільш суттєві характеристики. Обговорення, в ході якого з'являються різні погляди, пропонуються різні шляхи аналізу матеріалу, дають змогу розглядати процес засвоєння понять у його численних зв'язках і відношеннях. Крім того, в умовах спілкування аналіз поняття поглиблюється за рахунок актуалізації більшого за об'ємом і більш адекватного завданню фактичного матеріалу. Відновлюються пропуски в знаннях неінформованих учасників спілкування через компенсацію їх знаннями інформованих партнерів.

Разом з тим характер і ступінь впливу спілкування на розумову діяльність різних груп випробуваних неоднакові і визначаються двома факторами: рівнем підготовленості випробуваних до діяльності, яка виконується ними, і ступенем залученості їх до неї. Залученість залежить від рівня підготовленості і ставлення випробуваного до діяльності.

Виявилось, що найбільш ефективно спілкування впливає на “середніх” учнів. Поліпшується в умовах спілкування засвоєння й у “слабких”, але в них тенденція до поліпшення результатів є менш виразною, ніж у “середніх”. “Сильні” випробувані однаково успішно працюють як в умовах спілкування, так і індивідуально. Пояснюючи і доводячи, вони прагнуть більш повного і глибокого усвідомлення ма-

теріалу, що вивчається. В умовах спілкування відповіді “сильних” більш розгорнуті, логічні, доказові.

Виконано досить велику кількість досліджень, присвячених вивченню впливу спілкування на ефективність розумової діяльності. У цілому більшість дослідників (Г. М. Кучинський, Б. Ф. Ломов, А. В. Беляєва, В. М. Носуленко, Я. О. Пономарьов й ін.) відзначають позитивну роль спілкування в регуляції продуктивного процесу [4; 5]. Водночас показано, що ефект впливу цього фактора на перебіг процесу мислення істотно визначається особливостями особистостей, які спілкуються, перш за все їхнього внутрішньою позицією. Остання, на думку Н. П. Щербо, зумовлена місцем і роллю партнерів у структурі взаємодії, їхніми особистими взаєминами і т. п.

Висновки, отримані завдяки зазначеним дослідженням, коригують традиційні уявлення психологів, методистів і фахівців з дидактики про мислення як індивідуальний акт у процесі засвоєння знань. Деякі науковці відзначають, що такий підхід до мислення розглядає тільки одну його сторону, а проте не менш важлива сторона мислення як продуктивного процесу полягає в “породженні” незнання, запитання, проблеми. Процес такого “породження” невідомого виступає у формі запитань до дійсності, що виражають реальні проблеми, які поки що не вирішено. Отож обов’язковою ланкою мислення є ланка самостійного викладу знайденого рішення розумового завдання іншій людині, що може запитати, заперечити і т. ін. Наявність цієї ланки, на думку О. М. Матюшкіна, забезпечує повну завершеність структури розумового акту людини [2]. Робота з розвитку мислення учнів у процесі навчання може бути повноцінною тільки тоді, коли в ній реалізуються два етапи: а) самостійна індивідуальна робота; б) виклад, обговорення, доказ, демонстрація результатів класові, учителю, партнеру. Цей останній етап забезпечує більш глибоке усвідомлення навчального матеріалу, а отже, робить більш глибоким розуміння учнями його змісту. Розуміння, як відомо, є обов’язковою і достатньою умовою розвитку мислення школярів. Тільки зрозуміле знання входить у структуру мислення й особистості, наголошував Матюшкін [там само].

Рациональне використання доведення як самостійної ланки мислення учнів, необхідне для повнішого і глибшого розуміння матеріалу, що засвоюється, дає змогу підняти їхнє мислення на більш високий рівень порівняно з тим, якого вони досягають під час самостійної індивідуальної роботи. Інакше кажучи, умови індивідуальної роботи недостатньо ефективні, щоб забезпечити повноцінне усвідомлення знань.

Логічну обґрунтованість, доказовість відповідей слід розглядати як показники високої міри залученості випробуваних до діяльності,

яка, у свою чергу, опосередковує вплив спілкування на процес засвоєння понять. Таким чином, важливим фактором підвищення продуктивності розумової діяльності в умовах спілкування є інформаційна взаємодія його учасників, у процесі якої відбувається обмін знаннями, розгляд та оцінювання різних думок.

Дослідження діалогу як взаємодії різних поглядів з приводу тієї чи тієї теми показало, що саме в ході діалогу відбувається пошук та уточнення співрозмовниками загальних тем, виявлення властивих суб'єктам поглядів, їх обґрунтування, спростування, зміна [4].

Існують різні *рівні діалогізації мовного спілкування*, котрі проявляються як у співвідношенні поглядів, що розвиваються суб'єктами, так і в особливостях форми мовного спілкування. Таких рівнів три. *Перший* – рівень взаємодії спільних поглядів. Окремий його випадок – коли в одного з партнерів немає своєї розгорнутої думки з приводу теми, що розвивається, але промова співрозмовника не викликає в нього сумнівів. Інакше кажучи, це взаємодія поінформованого і непоінформованого партнерів, у процесі якої один намагається відновити істинну поінформованість іншого.

Другий – рівень взаємодії недостатньо сформованих поглядів. Кожен з партнерів намагається обстоювати свою думку, заздалегідь з'ясувавши думку протилежної сторони. При цьому партнери прагнуть переконати одне одного в правильності власної позиції і таким чином досягнути згоди.

Нарешті, *третьій* рівень – рівень взаємодії несумісних поглядів. Характерною особливістю цього рівня є неприйняття партнером думок іншого, спростування їх. Розвиток однієї думки виявляється у спростуванні, запереченні іншої.

Отже, обмін інформацією між партнерами по діалогу може набувати різного характеру і мати різні форми мовного спілкування: на першому рівні переважає пояснення, на другому – доказ, на третьому – спростування, заперечення думки партнера. Ці логічні операції стають основними засобами, що уможливають передавання знань, набутих одним суб'єктом, іншому.

Продуктом і результатом розумової діяльності, як відомо, є знання. Вони стають надбанням інших людей через використання спеціальних мовних засобів спілкування, спеціальних засобів логічної інтелектуальної діяльності – засобів доведення істинності набутих знань.

Соціальна сутність, соціальна форма розумової діяльності якраз і полягає в тому, що вона виступає передусім як демонстраційний процес, як система способів передавання, доведення істинності набутих результатів мислення. Сутність процесу культурного розвитку, вира-

жена суто в логічній формі, не може, на думку Л. С. Виготського, бути розкритою без аналізу взаємодії людини з людиною. На цю ж обставину вказує і О. М. Леонтьєв: “Здатність до логічного мислення, – пише він, – може бути тільки результатом оволодіння логікою – цим об’єктивним продуктом суспільної практики людства. У людини, яка перебуває з раннього дитинства поза об’єктивними формами, у яких утілена людська логіка, і поза спілкуванням з людьми, процеси логічного мислення не можуть сформуватися, навіть якби вона безліч разів стикалася з такими проблемними ситуаціями, пристосування до яких вимагає формування якраз цієї здатності” [1, с. 116].

Отже, наголошуючи на принциповій неможливості формування логічного мислення поза спілкуванням, сучасні психологи вважають його найважливішою умовою становлення і розвитку логічних операцій. Особливо це стосується складних логічних операцій, звернених до іншої людини. Їх комунікативна природа не викликає сумніву. Деякі дослідники, зокрема В. С. Біблер, П. П. Блонський, М. І. Кондаков, О. М. Матюшкін та ін., розглядають спілкування як умову актуалізації складних логічних операцій. Підкреслимо, що саме діалогічні ситуації, в яких люди обмінюються думками, викликають потребу в обґрунтуванні, доведенні співрозмовникам відповідності своїх уявлень, думок і понять предметам і явищам навколишнього світу.

Розмова людини із самою собою, яка здійснюється переважно за допомогою внутрішньої мови, відрізняється від розмови з іншим тим, що в розмові, суперечці із самим собою багато що зрозуміло без слів, думка “для себе” максимально спрощена. У ній є лише окремі елементи. Це свого роду міркування, що має початок і кінець. Проміжні елементи міркування, що являють собою сукупність положень, які обґрунтовують кожен його наступний крок, не виокремлюються, їх начебто не існує. Тому доказів у суперечці людини із самою собою не потрібно.

Не буває і “доказів заради доказів”. Вони завжди є доцільною розумовою діяльністю. “Мета доведення – це визнання даного положення істинним [...] докази народжуються з бажання добитися визнання правильності наших положень. Доводячи щось, ми прагнемо, щоб до наших положень поставилися як до істини” [5, с. 42].

Усе сказане вище дає підстави розглядати комунікативну природу доведення, що проявляється в його спрямованості на іншу людину, як одну з основних його характеристик. Використання доказу продиктовано потребою людини переконати свого партнера по спілкуванню у правильності власних думок. Останнє досягається шляхом виведення положення, що доводиться, з безсумнівно істинного, тобто

такого, яке в досвіді партнера представлено як знання, що відповідає реальній дійсності, а тому не підлягає сумніву.

Наявність живого, реального партнера як умови актуалізації складних логічних операцій дає змогу виявити їх особистісний, персоніфікований характер. Спрямовані на іншу людину, логічні операції відчують на собі вплив особливостей її особистості [3–6].

Згідно з М. М. Бахтіним, діалогічні стосунки, що проявляються у словах, стають водночас виявом позицій різних суб'єктів. Характерною особливістю діалогу є те, що в ньому збігаються дві різні позиції, два розуміння. Присутність же іншого розуміння, іншої позиції змінює мовне висловлювання, впливає на те, як воно будується, як вимовляється [6]. Вплив особистості співрозмовника на доведення особливо підкреслює П. П. Блонський [5]. Справді, особистість того, кому ми щось хочемо довести, передусім її досвід, знання, визначають повноту та істинність наших доказів, а також міру переконливості доведення. Якщо аргументи, які ми наводимо для обґрунтування істинності якоїсь думки, суперечать досвідові партнера, то вони не будуть сприйняті ним і ми не досягнемо мети доведення – зняти сумніви партнера в істинності цієї думки.

Існування різних рівнів діалогізації мовного спілкування, зумовлене домінуванням у ньому різних за своїм інформаційним “навантаженням” логічних операцій, дає підстави стверджувати, що для актуалізації спрямованих назовні складних логічних операцій, кожна з яких розрахована на абсолютну поінформованість партнера по діалогічному спілкуванню, потрібна відповідна комунікативна ситуація.

Зазначений параметр (міра поінформованості партнера) слід вважати частковим, тому що в ньому відображається результат вирішення партнером даного, конкретного завдання. Не менш важливим параметром, на який орієнтуються партнери, є взаємне оцінювання ними одне одного як “рівних”, “нижче себе”, “вище себе”. У цій оцінці виражається передусім оцінювання інтелектуальних можливостей партнера, що збігається в нашому випадку (предметом нашого вивчення були специфічні діалогічні ситуації, що сприяють становленню й розвитку складних логічних операцій у школярів) з його успішністю з математики. Ця загальна оцінка також позначається на формуванні логічних операцій, спрямованих на іншого.

Так, у ситуації пояснення оптимальними “взаємно розвивальними” виявилися партнери гетерогенного типу “сильний – слабкий” і гомогенного типу “слабкий – слабкий”. Орієнтуючись на низькі інтелектуальні можливості слабого партнера та прагнучи забезпечити слабкому партнерові максимальну можливість зрозуміти себе, сильний

партнер робить своє пояснення гранично розгорнутим і глибоким. Він не припиняє пояснювати доти, поки не переконається в тому, що партнер його зрозумів.

Пояснення в “сильних” гомогенних діадах майже ніколи не були повними, не говорячи вже про їхню глибину. Викладаючи рішення, сильний припускає, що рівний партнер розуміє його “з півслова”. Та й другий партнер не допускає занадто докладних пояснень. Звичайно він вислуховує “пояснювача” лише на початку, а потім здійснює спроби самостійно вирішувати завдання.

У ситуації доказування однаково продуктивними були як гомогенні “сильні” діади, так і гетерогенні діади того ж, що й у попередньому випадку, типу. Слід зазначити, що на відміну від пояснення, яке набуває найчастіше форми монологу “пояснювача”, доведення відбувається, як правило, у формі діалогу.

Не було істотних відмінностей між продуктивністю діяльності випробуваних у рівноцінних діадах (як сильних, так і слабких) у ситуації спростування помилкового рішення. Найбільш продуктивними були ті діади, у яких між партнерами виникала дискусія і вони приблизно рівною мірою були в ній активні. Ті ж діади, в яких активнішою була одна сторона (як правило, та, що опонує) і доведення зводилося до пояснення принципу вирішення завдання, сприяли більшому прогресові в розумінні змісту завдання “пояснювачем”. Другому ж партнерові потрібні були додаткові включення в діаду, але вже в ролі опонента.

Ми також з’ясували, що продуктивність мислення партнерів залежить від їхніх позицій у діаді. Позиція, за якої порушується рівність партнерів у діаді, не сприяє прогресові у формуванні логічних структур. Причому нам вдалося констатувати, що в ситуації пояснення домінуючою позицією “пояснювача” є контролююча, у ситуації доказування – позиція власної інтелектуальної переваги того партнера, що доводить, наводить докази. Ця позиція спрямована на піднесення інтелектуальних можливостей одного партнера й приниження їх тим самим в іншого. Особливо негативно позначається остання позиція на результатах розумової діяльності партнерів при спростуванні. Незгода одного партнера з точкою зору іншого, якщо вона виражена в зазначеній позиції першого партнера, блокує часом навіть високі інтелектуальні можливості другого. І, навпаки, атмосфера взаємодопомоги і співпраці між партнерами активізує розумову діяльність обох.

Виявлення комунікативної природи доказу дає змогу, на наш погляд, принципово по-новому підійти до питання про шляхи його формування в процесі навчання. Дослідники, зокрема Ж. Піаже, П. П. Блонський, С. Л. Рубінштейн, підкреслюють, що потреба в дове-

денні з'являється у шкільні роки. Шкільне навчання, у процесі якого педагоги повідомляють дітям знання, а від них “вимагають правильних відповідей, оцінюючи їх щодо їх правильності”, відіграє, на думку С. Л. Рубінштейна, суттєву роль у формуванні мислення, “яке доводить”. Під час такого навчання у дітей виробляється спрямованість їхнього мислення на істинність, роздуми дітей перетворюються на міркування і стають складовою процесу обґрунтування.

Проте Г. А. Буткін, О. М. Матюшкін, Н. Ф. Тализіна, П. М. Ерднієв, І. С. Якіманська та деякі інші дослідники неодноразово зазначали, що завдання на доведення є найбільш важкими для учнів. Невипадково саме ці завдання відомий математик Д. Пойа виділив в окремих клас завдань.

Дехто з дослідників, з'ясовуючи причини труднощів, з якими стикаються учні під час вирішування завдань на доведення, вбачають їх або в нерозумінні логічної сутності доказу, або в неволодінні системою логічних дій, необхідних для доведення, або в недостатній усвідомленості їх. Усі ці труднощі спостерігаються у випадку формування доказу як складної логічної дії, коли логічна сторона переважає над психологічною. Проти подібного логізування доказу заперечує П. М. Ерднієв. Він вважає, що результатом переважання логічної сторони доказу над психологічною є формальне заучування школярами готових дедуктивних, “книжкових” доказів (див. [2]).

Недооцінка психологічної сутності доведення часто призводить до того, що для багатьох учнів завдання на доведення виступають як самоочевидні істини, а сам процес їх вирішування постає перед дітьми як “доведення заради доведення”. Про це свідчать наші спостереження за процесом вибудовування доведень учнями на уроках математики.

У більшості випадків доведення формується як чисто логічна операція, що існує в індивідуальному мисленні “для самого себе”. Коли учень доводить ту чи ту теорему, наприклад, про ознаки рівності трикутників, своє завдання він вбачає не в тому, щоб переконати вчителя в рівності даних трикутників (учитель і сам про це знає), а в тому, щоб продемонструвати вчителю знання певних теорем і аксіом. Ці теореми й аксіоми запрограмовані “логічним скелетом” доведення. Вони і тільки вони визначають відповідь учня, оскільки саме за знання їх учитель поставить йому відповідну оцінку. Учень не може зрозуміти, для чого потрібно доводити те, що є очевидним для нього і тим більше для вчителя. Тому він прагне “підігнати” свою відповідь під таку, якої чекає від нього вчитель. Не менш формальним і до того ж безособовим виглядає доведення, яке учень демонструє класові.

Таким чином, і у психологічних дослідженнях, і у шкільній практиці основну увагу при формуванні доведення приділяють його

логічному компонентові, тобто формуванню його як суто логічного прийому. Можливість навчання логічних прийомів мислення, загальних методів мислення жодним чином психологічна наука не заперечує. Проте засвоєння самих методів мислення відбувається відповідно до психологічних закономірностей мислення.

Самоочевидність завдань на доведення, їх формальний, безособовий характер є, на нашу думку, основними перешкодами на шляху до оволодіння доведенням як самостійною ланкою мислення, наявність якої покликана зіграти свою позитивну роль у його розвитку.

Щоб подолати зазначені перешкоди, ми прагнули сформуванню в учнів умінь бачити те, що слід довести, очима іншої людини, для якої це положення неочевидне. Зокрема, повідомляючи учням дані про сутність доведення, ми підкреслювали таку обставину: “довести щось іншій людині – це значить знайти в умовах завдання ознаки, наявність яких свідчить на користь того, що потрібно довести. Ці ознаки “сховані” від вашого партнера в тому, що дано. Ваше завдання – проаналізувати дані завдання та “оголити” саме ті їхні елементи, які допоможуть вам переконати вашого партнера в істинності положення, яке потребує доведення. Для цього слід, як правило, зробити необхідні додаткові перетворення (в алгебрі), побудови (у геометрії)”. Потім учні за допомогою окремого стенда чи плаката ознайомилися із системою правил доведення:

1) приступаючи до розв’язання задачі, подивися, що дано і що потрібно довести. Відокрем дані задачі від її запитання і того, що потрібно довести;

2) із того, що дано, зроби висновки для співвіднесення даних з вимогою задачі;

3) звернися до того, що потрібно довести, і сформулюй для себе запитання: “Які дані можна використати, щоб довести, що...?”.

Використання учнями цих правил допомагає їм зробити цілеспрямованішим і організованішим пошук способів доведення (переважно на початкових стадіях його формування як загального методу міркування).

Ми також з’ясували, що на початкових стадіях формування доказу позитивну роль відіграє організація вчителем взаємного рецензування учнями доказів, які вони наводять одне одному. Взаємне рецензування забезпечує відпрацьовування словесного і логічного компонентів умінь доводити. Сутність останніх полягає в здатності учня зробити свій виклад логічним, послідовним, чітким і зрозумілим для всіх. Критика одним учнем відповіді іншого допомагає першому уникнути аналогічних недоліків і помилок у власній відповіді.

Уміння самостійно доводити розвиватимуться, якщо забезпечити учням можливість застосовувати їх не тільки під час розв'язування “чистих” задач на доведення, а й для розв'язування операційних і особливо пізнавальних (логічних) задач. Кожна з пізнавальних задач потребує, як відомо, аргументації, обґрунтованості розв'язання.

У процесі формування доказу ми переконалися в тому, що він існує в індивідуальному мисленні не “для самого себе”, а “для іншого”. Сам розвиток доведення як ланки, що має в мисленні самостійну цінність, можливий лише в діалозі. Такий шлях формування доказу в процесі навчання є реалізацією важливого методологічного принципу психології про генетичний зв'язок мислення і його логічної складової із спілкуванням.

Водночас виявилось, що спілкування не завжди виступає як умова оптимізації процесу засвоєння знань. Так, встановлено, що позитивну роль відіграють лише ті діалогічні ситуації, які спонукають учнів до контакту, співпраці. Загалом ефективним спілкування стає тоді, коли воно проблемне за змістом, соціально орієнтоване, інформаційно насичене, коли в процесі спілкування дитина ставиться до партнера як до мети, а не як до засобу свого самоствердження. Рівне партнерство і взаємні високі оцінки, що даються учасниками одне одному, їх відмова від негативних особистісних оцінок, що руйнують діалогічну взаємодію, – усе це умови, що дають змогу досягати найбільшої індивідуальної ефективності під час реалізації діалогічних форм навчання.

Ураховуючи наведене вище, можна оцінити ситуацію спілкування “учитель – учень” з позиції адекватності її навчальній співпраці. Спостереження показують, що частіше за все спілкування в такій ситуації має однобічний, поляризований характер і набуває вигляду керівництва з боку вчителя мисленнєвою діяльністю учня. Розгорнутої спільної діяльності, що передбачає обмін знаннями, обговорення питань, що розглядаються, тут немає.

Не створює умов для рівного партнерства й існуюча нині система оцінювання знань. Дослідження свідчать про те, що певна категорія вчителів формально ставиться до оцінювання знань, які учні опановують на уроці: рідко використовують різні оціночні думки, а схиляються в основному до оцінювання переважно результатів пізнавальної активності учнів. Способи, прийоми досягнення цих результатів ними не враховуються. Відповіді учнів у таких випадках перетворюються зазвичай на відтворення готових знань або дій за заданим зразком, що не заохочує до розвитку розумової активності і творчого пошуку.

Аналіз літературних джерел, присвячених вивченню ролі обгрунтування в розвитку мислення та виявленню умов, що забезпечують становлення обгрунтування як самостійної ланки мислення учнів, дає підстави зробити такі узагальнення: складна логічна операція обгрунтування має комунікативну природу; обгрунтування існує в індивідуальному мисленні як ланка, призначена іншій людині; наявність зацікавленого партнера є не тільки умовою актуалізації складних логічних операцій, а й умовою їх подальшого становлення і розвитку як необхідних ланок мислення у процесі вирішення інтелектуальних завдань.

Особливості партнера по спілкуванню визначають повноту, істинність і міру переконливості положень, які підлягають обгрунтуванню. Остання надає обгрунтуванню не тільки логічної стрункості, а й додає цій інтелектуальній операції персоналізованого, особистісного характеру, внаслідок чого вона перестає бути суто формальною.

Саме безособовий, формальний характер обгрунтування є основною перешкодою на шляху його формування у процесі навчання. Це зумовлено акцентуванням уваги вчителів на логічній структурі обгрунтування, що виражається у прагненні виробити в учнів переважно настановлення на його підпорядкування наборові певних логічних правил. Бар'єр "самоочевидності" завдань на обгрунтування, що виникає при цьому, не створює умов для раціонального використання і розвитку обгрутування як самостійної ланки мислення. Подолати зазначені труднощі вдається, на нашу думку, лише тоді, коли перевага при формуванні вміння обгрутовувати правильність рішення розумового завдання надається не його логічному аспектові (хоча це також важливо враховувати), а його психологічній сутності, що виявляється в комунікативній природі обгрутування і його особистісній обумовленості.

Ми впевнені, що такий підхід дає змогу розглядати обгрутування як доцільну розумову діяльність, яка має для учнів реальний смисл. На думку О. М. Леонтєва, смисл щодо пізнавальних процесів є тим, що робить їх не тільки спрямованими, а й неабсолютними, "що взагалі надає мисленню психологічно змістовного характеру, що, у свою чергу, принципово відрізняє інтелектуальні процеси, які відбуваються в людини, від тих, іноді складних процесів обчислення, які виконуються лічильними машинами" [1, с. 369].

Ми виявили, що на різних вікових етапах обгрутування проявляється у вигляді різних за складністю рівнів. У молодшому шкільному віці таким рівнем є пояснення, у підлітковому – доведення, у юнацькому – спростування. При цьому кожен наступний рівень міс-

тять у собі попередні рівні. Різними є ситуації актуалізації і розвитку цих складних логічних операцій. Їхня специфіка зумовлена наявністю зацікавленого партнера по діалогу та спільному вирішенню. Як уже зазначалося вище, саме ця обставина надає розумовій діяльності реального сенсу. Так, пояснення має сенс тоді, коли один з партнерів не знає, як вирішувати завдання. Доведення народжується в діаді в разі розбіжностей у позиціях партнерів щодо способу вирішення завдання. Спростування має на меті переконати партнера в помилковості його позиції щодо вирішення завдання шляхом доведення правильності своєї.

Обґрунтування істинності отриманих у ході інтелектуальної діяльності знань, спрямоване на іншу людину, стає засобом їх усвідомлення (рефлексії) і розуміння. Обґрунтування правильності вирішення розумового завдання, орієнтоване “на іншого”, пов’язане з необхідністю розпредметнювання тих складних відносин, які пов’язують між собою дане і те, що потрібно знайти, в проблемній ситуації. У результаті складне (невідоме) зводиться до простішого, яке існує в досвіді партнера. Здатність пов’язати невідоме (незрозуміле) і відоме (вже зрозуміле) – основа розуміння нового, переконані П. П. Блонський, Г. С. Костюк, А. О. Смирнов та ін. [2; 4; 5].

Інтелектуальна зворотність, яка потрібна людині для перевірки себе та яка забезпечує їй індивідуальне розуміння, не вимагає, як правило, виходу за межі заданих умов завдання. В умовах безпосереднього спілкування і необхідності врахування позиції, рівня знань, особливостей особистості партнера інтелектуальна зворотність перетворюється на “міжособову зворотність”. Прагнучи бути зрозумілою “для іншого”, людина не обмежується лише аналізом умов завдання, навпаки, вона намагається вийти за їх межі. При цьому вона апелює до досвіду партнера, до реальної дійсності, до аналогій, у разі потреби – до експерименту. Усе це створює умови для глибшого розуміння сутності завдання нею самою. Лише через власну розумову активність, на думку С. Л. Рубінштейна, те, що об’єктивно закладено в завданні, може набути у свідомості особистості суб’єктивної форми існування, тобто стати своїм, зрозумілим [7]. Глибина і чіткість розуміння, наголошують Ед. де Боно, А. О. Смирнов, збільшуються в умовах спілкування. Це пов’язано з потребою у взаєморозумінні, що завжди притаманна діалогові.

За результатами нашого дослідження можемо зробити *висновок* про те, що суттєві риси індивідуального розуміння (насамперед його глибина), які забезпечують продуктивність розумової діяльності у процесі вирішування інтелектуальних завдань, формуються в ході навчання в умовах діалогічного спілкування. Первісною формою

існування повноцінного індивідуального розуміння є можливість прояву його як розуміння “для іншого”.

Обґрунтування розумових дій можна розглядати як елемент індивідуалізації навчання щодо в першу чергу слабких учнів, індивідуальна розумова діяльність яких недостатньо сформована і вирізняється низьким рівнем усвідомленості і продуктивності. Здатність до обґрунтування власних розумових дій “для іншої людини”, що сформувалася в умовах навчання в процесі діалогічного спілкування, принципово змінює перебіг розумового процесу слабких учнів. Їхнє мислення спрямовується таким чином на іншого, що й забезпечує зростання продуктивності розумової діяльності таких учнів.

Отже, складні логічні операції, що проявляються у формі обґрунтування “для іншого” істинності досягнутого людиною знання, є неодмінними ланками продуктивного мислення в процесі вирішування інтелектуальних завдань. Особливість ситуації актуалізації і розвитку логічних операцій (пояснення, доведення і спростування) полягає в наявності зацікавленого партнера по діалогу і спільному вирішенню завдання.

Література

1. *Леонтьев А. Н.* Избранные психологические произведения : в 2-х т. / А. Н. Леонтьев. – М. : Педагогика, 1983. – Т. 1. – 392 с.
2. *Матюшкин А. М.* Основные направления исследований мышления и творчества / А. М. Матюшкин // Психологический журнал. – 1984. – Т. 5, № 1. – С. 9–18.
3. *Пиаже Ж.* Речь и мышление ребенка / Ж. Пиаже. – М.-Ленинград: Учпедгиз, 1932. – 412 с.
4. *Кучинский Г. М.* Диалог и мышление / Г. М. Кучинский. – Минск : Изд-во БГУ, 1983. – 190 с.
5. *Блонский П. П.* Психология доказывания и ее особенности у детей / П. П. Блонский // Вопросы психологии. – 1964. – № 3. – С. 41–54.
6. *Бахтин М. М.* Проблемы поэтики Достоевского / М. М. Бахтин. – 4-е изд. – М. : Советская Россия, 1979. – 320 с.
7. *Рубинштейн С. Л.* Принцип детерминизма и психология мышления // Психологическая наука в СССР : в 2 т. / С. Л. Рубинштейн. – М. : Изд-во АН СССР, 1959. – Т. 1. – С. 315–356.

© Кудріна Т. С.

О. В. Петрунко

ТОПОЛОГІЯ СУБ'ЄКТА В АГРЕСИВНОМУ МЕДІА-СЕРЕДОВИЩІ

Аналізуються особливості самовизначення (“розміщення”) суб'єкта в агресивному медіа-середовищі, де одним із потужних соціальних аттракторів постає агресія, яку створюють і масово тиражують мас-медіа.

Ключові слова: агресивне медіа-середовище, медіа-агресори, медіа-агресія, соціально-топологічний підхід, топологія суб'єкта.

Аналізуються особливості самоопределения (“размещения”) субъекта в агрессивной медиасреде, где одним из мощных социальных аттракторов выступает агрессия, которую создают и массово тиражируют масс-медиа.

Ключевые слова: агрессивная медиасреда, медиаагрессия, медиаагрессоры, социально-топологический подход, топология субъекта.

The peculiarities of self-determination (i.e. subject's place) in the aggressive media environment are researched. Aggression is one of the most powerful social attractor which is created and spread by mass media.

Key words: aggressive media environment, media aggression, media aggressors, social-topological conception, topology of a subject.

Проблема. Сучасні високотехнологічні мас-медіа майстерно творять та у величезних кількостях “тиражують” найрізноманітніші “агресивні” меседжі, що містять елементи насильства, жорстокості, жахів тощо і можуть бути означені як “інформаційно-психологічні агресори”, або “медіа-агресори”. У зв'язку із цим справді велику проблему медіа-суспільства становить те, що ці штучно створені меседжі-“агресори” включаються у спільний його медіа-простір, у середовище повсякденного існування його жителів, у сукупний суспільний дискурс, в індивідуальну і масову свідомість тощо. Вони проникають навіть у ті сфери людської свідомості і суспільного життя, де провокація і вияви агресії вочевидь небезпечні, а також у ті суспільні інститути, які, за визначенням, мають жорстко регламентувати такі явища і відповідно протидіяти їм. Такі “медіа-агресори” потенційно здатні активувати “агресивні” відгуки на рівні думок, емоцій, імпульсивних дій чи й системної поведінки. Тому вкрай актуальним

видається питання про особливості самовизначення (“розміщення”) суб’єкта в агресивному медіа-середовищі, де одним з потужних польових чинників стає агресія, створена й посилена мас-медіа та включена у повсякденне життя членів медіа-суспільства.

Метою цієї статті є розгляд означеного питання з позицій соціально-топологічного підходу, що, на нашу думку, має досить високий пояснювальний потенціал.

У розвинутих інформаційних соціумах, які завдяки мас-медіа пронизані єдиними інформаційно-комунікаційними мережами і спільними знаково-символічними дискурсами й смислами, зростає вага соціальних чинників становлення суб’єктності. У зв’язку із цим цілком природним виглядає перехід від класичної (субстанційної, есенціалістської) до посткласичної (зокрема соціально-конструктивістської) парадигми, що дедалі більше увиразнюється у сфері соціального знання. Одним із сучасних напрямів, сформульованих у парадигмі соціального конструктивізму, є *соціально-топологічний підхід*, відомий також як “соціальна топологія суб’єкта”.

Основні ідеї соціально-топологічного підходу (які, власне, не є принципово новими і були сформульовані ще за часів класичної, знанневої, парадигми) представлено в працях Л. Альтюссера, Дж. Батлера, П. Бергера, Ж. Бодрійяра, К. Гергена, Ж. Дельоза, Ж. Лакана, К. Левіна, Т. Лукмана, С. Московічі, М. Фуко, Р. Харре, О. В. Мерзлякова, О. Ш. Тхостова та ін. [1–7]. Вони в тому чи тому вигляді присутні, зокрема, у філософських і психоаналітичних концепціях суб’єкта, де дослідники розглядають останнього крізь призму його здатності до самоідентифікації як соціально опосередкованого процесу (І. Кант, А. Турен, А. Рено, А. Фройд, З. Фройд, К. Горні та ін.); у філософських, соціологічних, семіотичних, психологічних та інших концепціях мови й мовлення, де йдеться про мовленнєву ідентифікацію та соціальну обумовленість мовленнєвих (дискурсивних) практик (Л. Альтюссер, Р. Барт, Ж. Дельоз, К. Леві-Строс, К. Манхейм, У. Еко, Р. Якобсон, Н. С. Арутюнова та ін.); у в теорії суб’єктивації (М. Фуко); у теорії поля К. Левіна, який розглядав соціальне поле та існування в ньому саме крізь топологічні його конструкти, у “психології середовища” (К. О. Абульханова-Славська, А. В. Брушлинський, С. Л. Рубінштейн), де, зокрема, йдеться про активне творення (“вибудовування”) суб’єктом себе самого в певному соціокультурному та соціальному середовищі [2–4; 8; 9].

З позицій соціально-топологічного підходу соціальну реальність слід розглядати не як сукупність окремих феноменів, “що існують самі в собі”, а як змістово й енергетично насичений, поліонтологічний сим-

волічний простір соціальних топосів (суб'єктів, дискурсів, феноменів, позицій, ідентифікацій, почуттів, ставлень тощо), де “все з усім пов'язане” і “все на все впливає”. Основні концептуальні ідеї та “енергетичну” модель цього простору – як соціального поля – сформулював П. Штомпка, означивши процесуальність усіх його структур і феноменів та “прозорість” (“проникність”) їхніх кордонів [10]. Згідно з цією моделлю в центрі філософської, соціально-психологічної та іншої рефлексії постає суб'єкт, котрий повсякчас самовизначається (“розміщує” себе) в соціальному полі, упізнає, ідентифікує, репрезентує себе в його символічних (топологічних) структурах і дискурсах (О. В. Мерзляков [4]), передусім у тих, які постають перед ним як “непрозорі”, непередбачувані, проблемні, такі, що активують протест і спротив (О. Ш. Тхостов [6]).

На думку Р. Барта, К. Левіна, Л. Д. Бевзенко, для індивідів (та інших соціальних суб'єктів) соціальне поле є певним ігровим простором, де кожний – потенційний (“ще не-суб'єкт”) і такий, що вже відбувся (“вже суб'єкт”), – має дотримуватися існуючих “правил гри” [2; 9; 11], що наперед і не ними встановлені. На думку В. О. Васютинського, “взаємодія із соціальним середовищем від самого початку набуває для індивіда характеру соціально-психологічного поля, а кожна ситуація його життя є частиною цього поля” [7, с. 156] і, додамо, продуктом взаємодії з ним.

Соціальне поле (і медіа-середовище як приклад такого поля) – атрактивна структура. Отже, важливими його ознаками є атрактивність і самоорганізаційний потенціал. Це означає, що процеси, які в ньому відбуваються, не так детермінуються ззовні, як ініціюються ізсередини наявними там атрактивними утвореннями, які й задають певні соціальні зв'язки, “запускають” певні думки, почуття, моделі поведінки [11; 12]. Л. Д. Бевзенко називає їх “соціальними атракторами”. В. П. Казміренко вживає термін “атрактори соціальної свідомості”. Д. Мак-Фарленд і К. Лоренц говорять про “релізери” (і “соціальні релізери”), а О. В. Мерзляков, О. Ш. Тхостов – про “топологічні структури” (“топоси”). Ці атрактивні утворення є досить сталими. За Бевзенко, “їх не можна реформувати чи зруйнувати зовнішніми зусиллями, тому що вони є способом існування соціального поля (так само, як не можна розглядити хвилі на поверхні моря, тому що вони є способом існування морської поверхні)” [11, с. 202]. І саме вони задають потрібні “щільність” і “пружність” соціального поля. Від їх “прозорості” (передбачуваності, безпроблемності) чи, навпаки, “непрозорості” (непередбачуваності, проблемності) для суб'єкта залежить, якими саме постануть перед ним соціальне середовище його існування і власне буття в ньому.

Згідно з ідеями соціально-топологічного підходу Світ існує для суб'єкта (його свідомості) лише тою мірою, якою той змушений реагувати на нього (до нього пристосовуватися). На думку О. Ш. Тхостова, індивідуальна і соціальна свідомість у культурному, гуманістичному й інших своїх аспектах активується і, відповідно, формується лише в зіткненні з “непрозорістю іншого”, з його “запереченням” (коли це “інше” намагається її “поглинути”) [5]. Так і дитина, як потенційний суб'єкт, навчається “розміщуватися” в середовищі власного існування, у тому числі й у просторі соціальних відносин, виявляти себе для себе самої в ситуаціях зіткнення з “іншим”, досі їй невідомим (з новими людьми, предметами, явищами). Спочатку “інше” являється дитині як вплив на її тіло і активація певних тілесних відчуттів, а дещо згодом – як вплив на її емоції, почуття, ставлення, уявлення, думки. Дитина дізнається про існування мислення, коли змушена розв'язувати мислительну задачу чи приймати рішення, про пам'ять – коли у потрібний момент та дає збій, про існування агресії – зіткнувшись із нею в проблемній, “непрозорій” ситуації. За нормального перебігу ці процеси і феномени є “прозорими”, тому залишаються за межами сприймання. Пізнаються вони лише в умовах проблематизації, передусім у ситуаціях, коли виявляється їх “непрозорість” (непередбачуваність) і виникає необхідність чинити їм спротив. І саме “непрозорі” процеси й феномени сприймаються дитиною як зовнішній світ.

Створюючи для дитини певні умови фізичного і психічного існування, систему норм і правил, потрібні обмеження і заборони, а також технологію контролю за дотриманням цього всього, представники соціалізувального її оточення, власне, створюють неодмінну сукупність “спротивів” (“систему соціальних топосів”, належні соціальні атрактори), які тиснуть на дитину (як тисне вода на того, хто в ній пливе) і зрештою формують її “психічне Я” і її “культурне тіло” [4–6; 11]. Активація й поступове посилення відповідальності, накидання дитині почуття провини за “невідповідність” і маніпулювання ними, власне, і є шлях соціалізації (шлях перетворення первинно біологічного і лише потенційно соціального “не-суб'єкта” на суб'єкта соціального, що відбувається як прилучення дитини до створеного іншими й існуючого попри її волю соціального середовища та належне (за існуючими правилами) “розміщення” її серед топологічних (атракативних) його структур.

Соціальні атрактори – це передусім ментальні феномени, або феномени людської психіки: ціннісно-нормативні, знаково-символічні та ін. Ними можуть слугувати й елементи соціального порядку, потенційно деструктивні почуття, суспільна агресія тощо, які, будучи інтерналізованими, перетворюються на феномени, здатні виконувати

атрактивну функцію. Як феномени людської свідомості, соціальні аттрактори неодмінно містять елементи духовного, морального і вже через це завжди мають певну модальність – позитивну чи негативну. Як зауважує Л. Д. Бевзенко, духовність (як сама по собі, так і як елемент чогось іншого) є потужним аттрактором соціальної свідомості. І зовсім не випадково до неї апелюють навіть у далеких від духовного сферах, при цьому досить часто перетворюючи духовне на об'єкт (чи інструмент) спекуляцій та маніпуляцій [11, с. 307].

Прикладом соціального аттрактора є закон. Будь-який закон (у т.ч. закони топології суб'єкта) мусить бути жорстким, однозначним, передбачуваним. Лише жорсткі і неблаганні закони, за О. Ш. Тхостовим, забезпечують належний соціальний розвиток і гарантують його перспективу. Натомість “м'якість” закону (його “необ'єктивність”, можливість неоднозначно його тлумачити) утруднює його інтеріоризацію, зменшує гарантії неухильного його виконання, послаблює каральні його функції, а отже, “розмиває” кордони відповідальності, призводить до корозії індивідуальної й суспільної моралі, руйнує топологію соціального суб'єкта [6]. І тому постійні нагадування про неодмінне покарання за недотримання законів (соціальних норм і правил) надходять: 1) від соціального середовища – як агресивний спротив тих, чиї інтереси зазнали утиску чи їх поставлено під сумнів; 2) від агресивних мас-медіа (як медіа-насильство); 3) з агресивного медіа-середовища (як наслідки споживання і узвичаєння насильства й агресії). Існування закону не виключає можливість його порушення, але, по-перше, порушення не означає, що закон скасовано, а по-друге, воно передбачає обов'язкове покарання для порушника. Отже, ідеться не так про застиглість законів, як про неможливість беззаконня: “якщо Дракона вбито, його місце має посісти новий Дракон”.

У ряду потужних соціальних аттракторів стоїть **агресія**. Ситуації (умови, явища, феномени), що активують агресію і пов'язаний з нею страх, є одним з природних чинників ущільнення й унепрозорення буття людини, починаючи з найбільш раннього, дитячого віку. І не випадково, неначе за задумом Невидимої волі, ці ситуації (феномени, умови) спеціально і в належній кількості створюються соціалізувальним оточенням дитини. Вони міцно закріплені в культурному спадку людства (як “страшні” колискові, які матері співають немовлятам, “страшні” казки, які дорослі читають дошкільнятам і молодшим школярам), зокрема й у дитячій субкультурі (як “страшилки”, які діти переповідають одне одному з покоління в покоління).

У медіа-суспільствах ці ситуації й феномени – у вигляді найрізноманітніших **медіа-агресорів** (меседжів з елементами жорстокості,

жахів, насильства, в тому числі й сексуального, та інших інформаційно-психологічних агресорів), які потенційно здатні активувати у глядачів агресивні думки, переживання, способи дій тощо – штучно творять і у величезних кількостях (значно більших, ніж це потрібно для нормального розвитку дітей, суспільства, соціуму) тиражують численні медіа. Соціальна проблемність та атрактивна спроможність медіа-агресорів й ініційованої ними агресії змушують споживачів медіа визначатися стосовно цих феноменів, так чи так на них реагувати і відповідно до цього діяти.

Присутність у сучасному медіа-середовищі медіа-агресорів (як носіїв медіа-агресії), а особливо очевидний їх надлишок у медіа-просторі становлять потенційну небезпеку для глядачів і медіа-аудиторій, і ця думка практично не піддається сумнівам. Однак роль, яку вони відіграють у становленні індивідуальної й колективної суб'єктності, та значення атрактивної їх функції є доволі суперечливими і не можуть тлумачитися однозначно.

З одного боку, медіа-агресія є тим топосом (соціальним атрактором) медіа-середовища, який поряд з так само характерними для нього новизною, динамічністю, множинністю й полізмістовністю, суперечливістю, здатністю породжувати нові смисли тощо) створює необхідні для нормального його функціонування і виконання ним своїх соціальних функцій “щільність”, “пружність”, “непрозорість”. Вона робить медіа-середовище проблемним і значущим для тих, хто в ньому перебуває, і, що дуже важливо, не дозволяє їм втрачати пильність. Вільний від агресії простір притлумлює пильність і відповідальність тих, хто в ньому перебуває, так само як ідеально чисте повітря притлумлює відчуття тих, хто ним дихає. Унаслідок цього ймовірність екологічного забруднення того й того істотно зростає. Медіа-агресія повсякчас нагадує людям, що світ потребує не руйнування, а вдосконалення, а отже, виводить їх у вимір “одвічного”. У зіткненні з нею суб'єктність і зокрема її носії (індивіди, групи, соціуми) виявляють для себе і світу власне феноменологічне існування. Вона підтримує в індивідуальній і масовій свідомості стан “не-сну”, тобто особистої і соціальної мобільності, прилученості до соціальної реальності, де повсякчас ініціюється проблема Добра і Зла. Адже згідно з відомим парадоксом етики Добро потребує існування протилежного свого полюсу – Зла (чи принаймні припущення щодо існування останнього), оскільки абсолютне Добро, яке не припускає Зла, є, за М. Бердяєвим, деструктивним [13, с. 135]. Тож агресивні медіа неначе випробовують людство на “моральність”, а дорослих – на соціалізаційну компетентність й соціалізувальну спроможність, здатність бути у стані конструктивного діалогу з дітьми. А ініційоване ними агресивне медіа-середовище, яке, власне, створене

самими людьми, неначе за задумом і сценарієм Невидимої волі, виступає як неодмінна доцільність їхнього існування, спосіб утримання їх у сфері просоціального впливу, нагадування надміру інформованим і технологізованим членам медіа-суспільства, що вони “не тримають Бога за бороду”.

А проте життєдіяльність і соціалізація в умовах агресивного (множинного, нестабільного, тривогогенного) медіа-середовища пов'язані з необхідністю повсякчас адаптуватися до проблемних умов існування і, отже, набувають вимушеного адаптаційного характеру і змісту. Адаптація стає для суб'єкта головним смислом, головним завданням розвитку, способом життя. Це активує потребу в самозбереженні (збереженні життя, ідентичності, психологічного статус-кво у відносинах зі світом), унаслідок чого автоматично включаються різноманітні – нормальні (доцільні “тут і тепер”) і невротичні (нормальні в минулому, але аномальні “тут і тепер”) – механізми психологічного захисту. Зокрема, найбільш типовою формою невротичного адаптаційного захисту є реакції і поведінка відчуження (уникнення, втечі). Поширення індивідуалізованих форм невротичного захисту на великі аудиторії стає проблемою суспільства, проблемою соціуму (соціальні неврози).

Вимушена адаптація до постійно присутньої в полі сприймання медіа-агресії створює умови для усталення і кількісного збільшення в соціумі, зокрема, таких типів індивідуального і колективного соціального суб'єкта, як: 1) уникний (соціально пасивний, безініціативний, відсторонено-байдужий, обтяжений екзистенційними і соціальними страхами, для якого світ постає як несправедливий та агресивний); 2) егоїстичний (що живе “одним днем”, не вирізняється екологічною свідомістю, спрямований на задоволення переважно егоїстичних інтересів і потреб); 3) маргінальний (Космополіт, Громадянин Світу, для якого не існує сталих прив'язок до конкретних соціальних груп, певних культури чи соціуму, “свого” суспільства).

Постійна присутність агресії в медіа-середовищі активує та узвичаює дискомфортні емоційні стани тих, хто в ньому перебуває, зокрема постійне очікування несприятливого розвитку подій, сприяє накопиченню негативних емоцій, зростанню тривоги й психічного напруження на всіх рівнях функціонування суспільства. Зрештою це послаблює адаптаційний потенціал людей, спричинює стресові розлади, зумовлює появу агресивних тенденцій, деструктивних настроїв (апатія, екзистенційний страх, суїцидальні настрої, відчуття недосконалості світу й безглуздості життя, викривлення репродуктивних настановлень, вияви так званого “синдрому неадаптації” (загального

тривожного стану, що супроводжується розладами когнітивної сфери, психічного самопочуття і соціальної поведінки).

Вихід медіа-агресії за межі екранів аудіовізуальних медіа в реальне життя, включення її в суспільний дискурс і у свідомість людей збагачує досвід агресивних почуттів, створює умови для формування агресивного типу мислення, активує стан “агресивної готовності”, провокує на агресивні дії. Зокрема, тривале перебування у сфері впливу медіа-агресії активує демонстративні виклики оточенню, ризиковані вчинки, безглузді або, навпаки, небезпечні для життя дії, бійки, вербальну агресію (лихослів'я, сексуальні вульгаризми) тощо. Такі імпульсивні, ситуаційні вияви агресії (поодинокі чи більш-менш регулярні), як правило, не є самоціллю, не мають свідомого наміру завдати шкоди іншому, і певний час вони не мають нічого спільного із системною поведінкою. Вони переважно мають природний для дітей інструментально-експериментальний характер і спрямовані на “завоювання” ними певних привілеїв (іграшок, статусу, уваги тощо). Тому агресію, яку діти при цьому виявляють, не можна кваліфікувати як ворожу. Просто діти не знають кращого й ефективнішого способу поводитися і діяти, не навчені цього.

Потенційно небезпечним у цих ситуаціях є те, що імпульсивна агресивна поведінка має тенденцію до узвичаєння, і в разі, коли експериментування дитини з агресивною поведінкою не дістануть однозначної оцінки і заперечення з боку соціалізаційного оточення, вона починає сприйматися як прийнятна, а отже, невдовзі може стати звичною і навіть системною. Невипадково серед медіа-дітей, які полюбляють і тривалий час споживають медіа-насильство, поширюються й урізноманітнюються вияви проблемної, у тому числі й агресивної, поведінки, в яких виявляється те чи те визначення стосовно агресії як соціального атрактора. З одного боку, це поведінка тих, хто відчужується від агресії, визначає її неприйнятність (чи обмежену прийнятність для себе) і не ідентифікує себе з агресором: 1) поведінка уникнення (або відчуження від агресії); 2) адиктивна (або поведінка залежності від того, хто сильніший, зокрема й від агресора); 3) віктимна (або поведінка “добровільної” жертви агресії). З другого боку, це поведінка тих, хто ідентифікує себе з агресією, приймає її як можливий спосіб мислення, почуттів, поведінки, ідентифікує себе з агресором: 1) агресивно-дискримінаційні дії (вербальна агресія, цькування, задирання і т.ін, спрямовані на слабших); 2) аутоагресія (агресія, спрямована на самого себе); 3) агресивні дії некримінального характеру (лайки, бійки, погрози); 4) кримінальна агресивна поведінка.

Перетворення ситуаційної поведінки на звичку проблемно (зокрема й агресивно) поводитися та системну поведінку залежить від

того, як оточення дитини насампочатку реагує на її “неналежні” дії. Якщо такі дії не були своєчасно табуйовані соціалізувальним оточенням дитини, а отже, якщо вони неодноразово демонструвалися і були успішними (забезпечували дитині певні “виграші” і привілеї), то вони, визначені дитиною як доцільні, стають добре “вивченими” й міцно закріпленими в поведінковому репертуарі, а відтак “переробити” їх дуже складно. Замість піддатися “перевихованню” дитина скоріше може вдатися до пошуку соціального (навіть кримінального) середовища, де засвоєна і звична для неї поведінка схвалюється, а дія соціального контролю істотно послаблена або має викривлені форми.

Неначе за задумом Невидимої волі, найчастіше діти неприховано і навіть умисно демонструють дорослим те, що у фаховій літературі із психології і педагогіки, а також у педагогічно-виховній практиці відомо як *проблемна поведінка*. Ця поведінка має приховану мету: вона привертає увагу до дитини з боку соціалізувального її оточення, сигналізує дорослим про те, що щось відбувається не так і що слід негайно вжити корекційних заходів. Як тлумачить більшість психолого-педагогічних словників, проблемною є така поведінка дитини, яка створює проблеми для дорослого її оточення і тим самим викриває неспроможність дорослих налагоджувати з нею ефективну взаємодію. Згідно із цим поглядом відповідальність за проблемну поведінку дітей перекладається на соціалізувальне оточення, і це змушує дорослих до самовдосконалення й підвищення своїх компетенцій, аби слугувати дітям, як це передбачено Невидимою волею, надійним соціально-психологічним ресурсом у непростих умовах агресивного медіа-середовища.

Висновки:

1. Медіа-агресія є потужним атрактором агресивного медіа-середовища, який активно “переспрямовує”, привертає до себе увагу медіа-аудиторій, змушує зважати на себе, визначатися стосовно себе і зрештою опосередковує топологію (“розміщення” і розвиток) суб’єкта не лише в цьому середовищі, а й просторі власної суб’єктності.

2. “Розміщення” суб’єкта щодо медіа-агресії залежить від її прозорості (пребачуваності) чи непрозорості (непередбачуваності) для нього. “Прозора” агресія не існує для суб’єкта як атрактор і не є чинником його становлення. У разі її “непрозорості” суб’єкт мусить визначатися щодо неї. Завдяки дії механізму “ідентифікації – відчуження”, за одних умов він ідентифікується з нею, привласнює її як можливий спосіб мислення, почування, поведінки, за інших (і це більш природний спосіб розміщення суб’єкта щодо агресії) – відчужується від неї, визначає чіткі межі її прийнятності для себе.

3. На відміну від дорослих, які здебільшого визначилися щодо агресії і певним чином “розташувалися” в соціальному просторі, де існують численні агресори, більшість дітей перебуває у стані цього визначення (“розміщення”). І за соціально прийнятні результати цього відповідальні не діти (“ще не суб’єкти”), а дорослі. У разі мовчазної згоди дорослих щодо агресії природні експерименти дітей з нею можуть набути системного характеру.

Література

1. Бергер П. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания / П. Бергер, Т. Лукман. – М. : Academia-Центр, Медиум, 1995. – 336 с.
2. Левин К. Теория поля в социальных науках / К. Левин ; пер. с англ. – СПб. : Сенсор, 2000. – 368 с.
3. Фуко М. Наглядати і карати: Народження в’язниці / М. Фуко ; пер. з фр. – К.: Основи, 1998. – 392 с.
4. Мерзляков А. В. Топология социального субъекта (Герменевтический аспект) : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. филос. наук : 09.00.11. / А. В. Мерзляков – Ижевск, 2003. – 19 с.
5. Тхостов А. Ш. Топология субъекта (опыт феноменологического исследования) / А. Ш. Тхостов // Вестник Московского университета. Сер. 14. Психология. – 1994. – № 2. – С. 3–13.
6. Тхостов А. Ш. Топология субъекта (опыт феноменологического исследования) / А. Ш. Тхостов // Вестник Московского университета. Сер. 14. Психология. – 1994. – № 3. – С. 3–12.
7. Васютинський В. Інтеракційна психологія влади / Вадим Васютинський. – К. : Вид-во Київ. славіст. ун-ту, 2005. – 492 с.
8. Абульханова-Славская К. А. Философско-психологическая концепция С. Л. Рубинштейна: к 100-летию со дня рождения / К. А. Абульханова-Славская, А. В. Брушлинский. – М. : Наука, 1989. – 248 с.
9. Барт Р. Мифологии / Р. Барт ; пер. с фр. – М. : Изд-во им. Сабашниковых, 2000. – 320 с.
10. Штомпка П. Социология. Анализ современного общества / П. Штомпка; пер. с польск. – М. : Логос, 2005. – 664 с.
11. Бевзенко Л. Д. Социальная самоорганизация. Синергетическая парадигма: возможности социальных интерпретаций / Л. Д. Бевзенко. – К. : Ин-т социологии НАН Украины, 2002. – 437 с.
12. Князева Е. Н. Законы эволюции и самоорганизация сложных систем / Е. Н. Князева, С.П. Курдюмов. – М. : Наука, 1994. – 238 с.
13. Бердяев Н. А. О назначении человека / Н. А. Бердяев. – М. : Республика, 1993. – 383 с.

© Петрунько О. В.

Г. В. Мироненко

ОСОБЛИВОСТІ ПЕРЕЖИВАННЯ КІБЕРКОРИСТУВАЧАМИ СУБ'ЄКТИВНОЇ БЕЗПЕКИ В ІНТЕРНЕТІ

Висвітлюється проблема онлайн-безпеки в Україні. З'ясовуються напрями і способи захисту користувачів від небезпек кіберпростору, а також отримання ними знань щодо безпечної ІТ-опосередкованої діяльності. Розглядаються результати дослідження особливостей переживання кіберкористувачами суб'єктивної безпеки в інтернеті.

Ключові слова: інтернет, кіберкористувачі, онлайн-безпека, суб'єктивна безпека в інтернеті.

Освещается проблема онлайн-безопасности в Украине. Выясняются направления и способы защиты пользователей от угроз киберпространства, а также получения ими знаний о безопасности IT-опосредованной деятельности. Рассматриваются результаты исследования особенностей переживания киберпользователями субъективной безопасности в интернете.

Ключевые слова: интернет, киберпользователи, онлайн-безопасность, субъективная безопасность в интернете.

The problem of on-line security in Ukraine is highlighted. The methods and means of user's defense from cyber-space threat and the ways of gaining knowledge in the field of on-line security are defined. The results of research into peculiarities of user's experience of their subjective safety in internet are considered.

Key words: internet, cyber users, on-line security, subjective safety in internet.

Проблема. Вплив на особистісний розвиток новітніх інформаційно-комунікаційних технологій не може бути однозначно оцінений як позитивний чи негативний. На сьогодні існують дані, які слугують підставою описувати інтернет як середовище, що має ресурси особистісного зростання. Чи може таке кіберсередовище бути небезпечним для особистості? З одного боку, так: середовище, яке дає людині можливість здійснювати вільний і відповідальний вибір, звичайно, містить реальні небезпеки. Наприклад, завдяки низці специфічних властивостей самої мережі створюються умови для негативних трансформацій особистості в разі так званої кіберадикції. З другого боку, розширюються можливості позитивних змін в особистісній та пізнавальній сферах кіберкористувачів. Зокрема, виявлено, що перебування в інтернеті (як і комп'ютерні ігри) може позитивно впливати на зорово-

просторову функцію, розвиток індуктивного мислення, рухові функції і здатність до концентрації, а тому, зрозуміло, на успішність у навчанні.

То ж якій небезпеці можуть піддавати себе користувачі, перебуваючи в інтернеті? Наскільки безпечно вони почуваються при цьому? Чи мають сучасні школярі знання про реальні кіберзагрози та потенційні ризики віртуального простору? Чи володіють навичками безпечної роботи в мережі? Ось неповний перелік тих питань, які були поставлені в нашому дослідженні особливостей уявлень кіберкористувачів про безпеку ІТ-опосередкованої діяльності.

Мета статті: представити результати першого етапу дослідження особливостей переживання кіберкористувачами суб'єктивної безпеки в інтернеті.

Проблема онлайн-безпеки в Україні з часом усе більше загострюється і вимагає свого вирішення не тільки в суто технічному або технологічному, а й у соціально-психологічному, освітньо-виховному, етично-правовому аспектах.

Як зазначає Н. М. Бугайова [1], робота в інтернет-мережі має охоплювати такі рівні безпеки: *технічний* (удосконалення технологій щодо підвищення їх екологічності); *програмний* (розроблення та використання “захисних” програм); *інформаційний* (моніторинг, фільтрація якості контенту інформаційного простору); *медичний* (превенція та лікування порушень, викликаних несприятливим впливом інформаційно-комунікаційних технічних пристроїв: ідеться, власне, про *медіа-гігієнічний підхід як систему психофізіологічної профілактики негативних ефектів впливу інформаційно-комунікаційних технологій*, необхідність застосування якого було обґрунтовано в наших роботах [2]); *психологічний* (підвищення самоконтролю, самосвідомості і соціальної адаптації, профілактика кіберадикцій); *соціальний* (підвищення інформаційної культури кіберкористувачів, проведення освітньої і просвітницької роботи; іншими словами, ідеться про необхідність підвищення рівня медіа-культури та впровадження в навчальний процес медіа-освітніх практик); *правовий* (регулювання питань мережевої безпеки та боротьба з економічними й програмно-технічними злочинами).

Аудиторія користувачів усесвітньої мережі постійно зростає, причому значний її сегмент складають діти і підлітки, які повною мірою не усвідомлюють тих загроз, що можуть чекати на них у віртуальному просторі. Більше того, і самі дорослі часто недостатньо поінформовані та не готові до вирішення питань онлайн-безпеки як своїх дітей, так і своєї власної. Так, за результатами дослідження ризиків інтернету для українських дітей та їхніх батьків, проведеного Інститутом соціології НАН України [3], можна констатувати недостат-

ній рівень інформування населення про правила безпечної роботи в інтернеті як щодо наявності потенційних ризиків, так і щодо способів запобігання цим ризикам. Вартим особливої уваги, на наш погляд, є з'ясований у ході дослідження факт значної розбіжності між упевненістю дітей у своїй поінформованості і реальним рівнем інформування, що обумовлює досить ризиковану поведінку дітей в інтернеті.

Тому сьогодні суспільству загалом та фахівцям цієї галузі зокрема треба об'єднати свої зусилля і вдатися до необхідних заходів, щоб захистити користувачів від небезпек кіберпростору та навчити їх правил безпечної ІТ-опосередкованої діяльності. З цією метою в лютому 2010 р. Міністерство освіти і науки рекомендувало українським школам провести з нагоди Дня безпечного інтернету інформаційні заходи для дітей і батьків, присвячені родинній онлайн-безпеці. Відповідно у багатьох навчальних закладах було проведено конкурси, відкриті уроки, вікторини, батьківські збори, під час яких учасники опановували правила безпечного користування інтернетом. 9 лютого 2010 р. Коаліція за безпеку дітей в інтернеті провела освітню конференцію, присвячену європейському Дню безпечного інтернету, який відзначають понад 50 країн світу у перший вівторок лютого [3].

До речі, День безпечного інтернету відзначають в Україні вже вдруге. І якщо раніше основною метою таких заходів було привернути увагу громадськості та державних інституцій до проблеми захисту дітей у глобальному інформаційному просторі, то тепер організатори звертаються безпосередньо до батьків. Саме батьки у першу чергу несуть відповідальність за безпеку дітей, тому саме вони і повинні підвищувати рівень медіа-культури як свій власний, так і своїх дітей.

Емпіричне дослідження уявлень старшокласників про безпеку ІТ-опосередкованої діяльності здійснювалося в кілька етапів. У межах даної статті ми представляємо результати першого етапу дослідження, який полягав у проведенні асоціативного експерименту. Метою його було виявлення особливостей реакцій і загальної поведінки в інтернеті, які розглядалися нами як показники емоційно забарвлених уявлень кіберкористувачів. Ми скористалися однією з найдавніших проективних технік – *методикою спрямованих асоціацій* (або примусових зв'язків). Об'єктом оцінювання для випробуваних став концепт “інтернет”. При цьому асоціації продукувалися досліджуваними щодо таких категорій, як “колір” і “тварина”.

Дослідження проводилося на вибірці старшокласників із 352 осіб (205 дівчат і 146 хлопців, відповідно). Досвід роботи в інтернеті від одного до трьох років мали 45% випробуваних, а 47% витрачали на перебування в мережі зазвичай від однієї до чотирьох годин щодня.

Аналіз змістових характеристик кольорів, з якими випробувані асоціювали інтернет, демонструє переважання приймаючої позиції у їхньому ставленні до мережі. Так, 85% досліджуваних у своїх асоціаціях використовували основні кольори (30% – синій, по 20% – зелений і червоний, 15% – жовтий), по 5% респондентів асоціювали інтернет з білим і фіолетовим кольорами.

Отже, особливості сприймання нашими випробуваними інтернету можуть бути описані таким чином. Третина респондентів (30%) асоціює інтернет із синім кольором, що свідчить про переживання почуття довіри і близькості. ІТ-опосередкована діяльність у багатьох актуалізує переживання підконтрольності та впорядкованості того, що відбувається, – 20% для характеристики інтернету вибирають зелений колір. Так само кожен п'ятий респондент переживає почуття радості, збудження, готовності діяти (вибір червоного). Для частини (15%) випробуваних мережа – це спосіб розважитися, пережити якусь пригоду і відчуття “легкість буття” (вибір жовтого). Деяких старшокласників (5%) опосередкована інтернетом діяльність приваблює своєю “театральністю” і таємничістю (вибір фіолетового), що обумовлено передусім її анонімністю. Іншими словами, 95% респондентів інтернет-активність дає змогу задовольнити базові потреби й актуалізувати комфортний для даної людини афективний стан.

Найбільш цікавими з огляду на мету нашої роботи є два показники, з'ясовані в ході дослідження: 1) вибір екстенсивних кольорів (червоного і жовтого), що свідчить про схильність кіберкористувачів нашої вибірки до розширення сфер активності, прагнення новизни і вираженої комунікативності в інтернеті; 2) відторгнення нейтральності (сірого кольору), що відображає прагнення до зануреності у всі можливі види інтернет-діяльності і високу зацікавленість усіма ними.

Для продукування асоціацій щодо категорії “тварина” ми запропонували випробуваним відповісти на запитання “*З якою твариною у Вас асоціюється інтернет?*”. Зазначимо, що практично завжди обра на тварина відображає ставлення випробуваного до обговорюваного предмету, навіть якщо він цього і не усвідомлює. Звичайно, що при цьому коментарі респондентів є обов'язковими, адже може виявитися, що смисл, укладений в асоціацію, не збігається із загальновідомим.

Аналіз виявлених асоціацій свідчить про те, що більшість користувачів сприймають мережу як могутню, сильну, швидку та активну технологію, в руках якої зосереджена досить значна влада, – 45% випробуваних асоціює інтернет з левом і 15% – з тигром. Так, за словами одного з випробуваних, “*лев – цар звірів, а інтернет – цар інформації!*”. При цьому респонденти змальовували образ лева, тигра як

сильної, енергійної, могутньої, мудрої, але не агресивної, не злої тварини, тобто такої, що не сприймається як дуже хижа і небезпечна.

Група асоціацій з такими тваринами, як заєць, миша, ящур, рись, гепард додатково підкреслює динамічність, енергійність, активність образу інтернету.

Багато випробуваних (25%) асоціювали мережу з кішкою, яка викликає переживання чогось близького, рідного, затишного, домашнього, приємного, водночас приваблює своєю загадковістю. Слід, однак, зазначити, що в деяких респондентів (2%) мережа асоціюється з пантерою – елегантною, загадковою, швидкою, дещо непередбачуваною, а відтак потенційно небезпечною.

Частиною випробуваних (10%) була запропонована асоціація, пов'язана з надійністю, вірністю, передбачуваністю та розумністю інтернету: вірний пес, собака – друг людини (*“вірний, дресирований пес – у нього тільки один хазяїн, який задає команди, а пес їх виконує”, “інтернет – друг людини, вона без нього вже не може”*).

У деяких випробуваних (2%) асоціації з інтернетом мають позитивне, яскраве емоційне забарвлення, обумовлене, найімовірніше, різноманітністю, багатогранністю, розважливістю, захопливістю інформаційної наповненості мережі (павич, півень, метелик, папуга, мавпа). Лише в поодиноких випадках випробувані ставляться до такого різнобарвного контенту критично: *“Інтернет нагадує ворону, яка багато знає, але серед того її знання часто трапляється непотріб”*.

Дуже незначна група асоціацій відображає негативне ставлення випробуваних до мережі. Так, лише окремі респонденти асоціюють інтернет із вовком, шакалом, лисицею – небезпечними, хитрими та підступними хижаками (*“інтернет такий же безжалісний, як хижак... захоплює нові території, вільний простір”; “...за допомогою хитромудрих маневрів керує твоїм вільним часом”*). Інші сприймають інтернет небезпечним насамперед через наявність у ньому вірусів, які асоціюються з голками дикобраза чи їжака (*“...у них багато голок, так само й інтернет переповнений вірусами, які дуже не хочеться підходити, тому потрібно бути обачним”*).

Слід зазначити, що така, здавалося б, традиційна асоціація інтернету з *“павуком, що плете павутиння”*, серед наших випробуваних траплялася досить рідко. Можливо, респондентам видається банальним порівнювати мережу з павуком і павутинням, однак характеристики таких асоціацій залишалися незмінно негативними: *“затягує... якщо почнеш користуватись, то вже не зможеш перестати”*; *“важко виплутатися”*.

Отримані дані певною мірою підтверджують передбачувані багатьма дослідниками ефекти інтернет-діяльності. Так, А. Є. Жичкіна

вказує на те, що опосередкована комп'ютером взаємодія вирізняється часом навіть більшою, аніж у реальному спілкуванні, емоційністю контактів, менш вираженим негативізмом, більшою увагою до міжособової проблематики, і пояснює це характерним для віртуально-го спілкування *переживанням суб'єктивної безпеки* [4].

У свою чергу В. К. Нестеров підкреслює, що особливістю довірливого спілкування в інтернеті, порівняно з реальним, є емоційна забарвленість, яка, за висловом автора, “прямо провокується” такою особливістю віртуальних комунікацій, як анонімність. Завдяки цьому, по-перше, зникає детермінованість учинків: людина робить не те, що повинна, а те, що хоче; по-друге, образ партнера набуває таємничості – непізнане ж завжди притягує; і якщо людина відкривається, то це надає відносинам певної інтимності; по-третє, свобода від будь-якої відповідальності, випадковість зустрічей і завжди існуюча можливість у будь-який момент перервати зв'язок і назавжди зникнути в безмежній мережі дають змогу людям бути більш відвертими, аніж у реальності [5].

Отриманий у ході емпіричного дослідження матеріал є підставою для таких *висновків*. Анонімність віртуального середовища і його свобода від невербальних компонентів створюють можливості для переживання кіберкористувачами суб'єктивної безпеки в мережі. Образ інтернету вони пов'язують з відчуттями, які асоціюються з енергійністю, динамічністю, різноманітністю, водночас упевненістю, легкістю, спокоєм, довірливістю та комфортом. Добре видно, що наша інтернет-аудиторія зовсім не намагається відгородитися, захиститися від можливої агресивності, небезпечності мережі, адже остання не сприймається як загрозна і не викликає відчуття тривоги й неспокою.

Л і т е р а т у р а

1. Бугайова Н. М. Особливості соціальної взаємодії в кіберпросторі та ризики віртуального середовища [Електронний ресурс] / Н. М. Бугайова. – Режим доступу: Psy-science.com.ua/department/Tezy-konfer-2010/bugayova.doc.
2. Мироненко Г. В. Інформаційно-технологічна безпека школяра: медіагігієнічний підхід / Г. В. Мироненко // Соціальний педагог. – 2009. – № 10(34). – С. 48–56.
3. Підвищення безпеки роботи та перебування в Інтернеті [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.onlandia.org.ua>.
4. Жичкина А. Е. Особенности социальной перцепции в Интернете / А. Е. Жичкина // Мир психологии. – 1999. – № 3(19). – С. 72–80.
5. Нестеров В. К. К вопросу об эмоциональной насыщенности межличностных коммуникаций в Интернете [Електронний ресурс] / В. Нестеров. – Режим доступу: <http://flogiston.ru/projects/articles/netemotions.shtml>.

ПСИХОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ПОЛІТИЧНОЇ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ УЧАСТІ

І. В. Жадан

ФОРМУВАННЯ ЦІННІСНИХ МОДЕЛЕЙ ПОЛІТИЧНОГО СВІТУ МОЛОДІ ЗАСОБАМИ СОЦІАЛЬНОГО НАУЧАННЯ

Представлено результати емпіричного дослідження ціннісних пріоритетів студентської молоді. За результатами аналізу отриманих даних визначено перспективні напрями розвитку політичних цінностей студентства з використанням моделей соціального навчання. У річищі гіпотези культивування запропоновано технологічний підхід до розвитку політичних цінностей, що ґрунтується на використанні моделі культурних індикаторів політичної взаємодії.

Ключові слова: політичні цінності, пріоритети, розвиток, моделі соціального навчання.

Представлены результаты эмпирического исследования ценностных приоритетов студенческой молодежи. По результатам анализа полученных данных определены перспективные направления развития политических ценностей студенчества с использованием моделей социального научения. В русле гипотезы культивирования предложен технологический подход к развитию политических ценностей, который основан на использовании модели культурных индикаторов политического взаимодействия.

Ключевые слова: политические ценности, приоритеты, развитие, модели социального научения.

The results of the empirical research of student's value priorities are presented. On the basis of the obtained data analysis the further development of student's political values with the implementation of the social learning models are determined. In the context of the hypothesis of cultivation a technological approach to the development of political values based on the use of cultural indicator model of political interaction is suggested.

Key words: political values, priorities, development, social learning models.

Проблема. Визначення напрямів і технологічних підходів до формування ціннісних моделей політичного світу молоді засобами соціального навчання – актуальне наразі завдання, що стоїть перед політичною психологією як галуззю сучасного психологічного знання.

Теоретичні засади дослідження було представлено в попередньому випуску цього збірника [1].

Метою статті є опис процедур і результатів емпіричного дослідження впливу соціального навчання на процес формування політичної соціалізації молоді.

Вихідні положення дослідження:

1) соціальне навчання – це процес набуття індивідуального досвіду або ж його результат, а основним його чинником є взаємодія. У процесі взаємодії людини із соціумом особистісні смисли набувають значущості і трансформуються в цінності;

2) індивідуальні ціннісні пріоритети складаються на етапі первинної соціалізації і відображають наявні соціально-політичні умови; структурні зміни в уявленнях про цінності призводять до якісних змін у свідомості людей; розвиток демократії уможливорюється з переходом до постматеріалізму (Р. Інглхарт [2]);

3) розвиток ціннісних компонентів політичної свідомості у перехідному суспільстві спрямовується насамперед прийнятою в соціумі критеріальною моделлю ефективної політичної взаємодії;

4) результат політичної соціалізації визначається рівнем розвитку когнітивної сфери особистості, мотиваційною ієрархією та впливом соціального оточення.

На етапі планування дослідження було взято за основу (услід за Р. Інглхартом) дві ціннісні моделі – *матеріалістичну* (цінності виживання) і *постматеріалістичну* (цінності емансипації особистості та самореалізації), що відображають спрямування політичної соціалізації молоді. Домінування тієї чи тієї з них, на нашу думку, визначає вибір стилю політичної поведінки – *адаптивного* чи *розвивального*, який відповідає соціальному запитові щодо підготовки інноваційної особистості.

Як зазначалося нами раніше, під час моделювання навчальних ситуацій, які мають на меті розвиток цінностей, слід враховувати наявний рівень відповідних потреб і пріоритетів молоді. Щоб скласти уявлення про спрямованість ціннісно-потребової сфери студентської молоді, ми провели дослідження ціннісних пріоритетів (за методикою Р. Інглхарта) та ціннісних переваг у соціально-політичній сфері, у сфері соціальної безпеки, у матеріально-побутовій, особистісній та професійно-трудовій сферах¹ (за методикою Є. І. Головахи і Н. В. Паніної). Ставлення до кожного із соціальних благ визначалося за двома параметрами: актуальності потреби (цікавить – не цікавить) та її напруженості (вистачає – не вистачає). Такий набір методик зумовлений

¹ Детальний опис процедури та результатів цього дослідження представлено в [3].

уявленням про спрямованість як поєднання смислового і динамічного компонентів [4]. У дослідженні взяли участь 403 студенти ВНЗ різних спеціальностей.

Отримані результати дають підстави стверджувати, що в студентському середовищі, яке вважають найбільш перспективною соціальною групою в сенсі розвитку політичної культури, ціннісні передумови такого розвитку достатньою мірою ще не сформовані: пріоритетними майже для 64 % респондентів виявилися цінності, властиві *матеріалістичному типові орієнтацій* (власне постматеріалістичні пріоритети задекларували 12,2 % респондентів, ще близько 24% студентів мають змішаний тип орієнтацій з переважанням постматеріалістичних пріоритетів). Слід зауважити, що дані нашого дослідження істотно відрізняються від даних аналогічного дослідження за методикою Р. Інглхарта, проведеного на всеукраїнській вибірці у 1997 р., лише за одною змінною – ставленням до цінності “захист свободи слова”, яку студенти визначали як пріоритетну в 4 рази частіше, ніж у всеукраїнському дослідженні. Тобто фактично смислова складова ціннісної компоненти політичної свідомості українців з 1997 р. істотно не змінилася.

Аналіз динамічної складової цінностей молоді показав, що на тлі пріоритетності матеріалістичних цінностей потреби, що відповідають матеріальним цінностям, як і потреби у розвитку рис особистості, що забезпечують самореалізацію, віднесено молоддю до найменш напружених (за результатами дослідження ціннісних переваг за методикою С. І. Головахи і Н. В. Паніної).

Щоб визначити структуру ціннісних уподобань у групах респондентів з пріоритетними матеріалістичними і постматеріалістичними орієнтаціями, було проведено факторний аналіз двох масивів даних (табл.).

Аналіз отриманих даних щодо ціннісних пріоритетів та порівняння факторних моделей ціннісних переваг респондентів з різними типами орієнтацій дає підстави для висновку про наявність взаємозв'язку між типом орієнтацій і особливостями політичної культури молоді. На користь гіпотези про зв'язок цінностей із спрямованістю соціалізації (на адаптацію чи розвиток) свідчить той факт, що структура актуальних потреб і відповідно цінностей респондентів з домінуючою постматеріалістичною орієнтацією значно ширша, змістовніша і складніша. Як видно з табл., усі ознаки постматеріальної культури з її орієнтацією на демократичні політичні цінності, якість життя, саморозвиток наявні у факторній моделі ціннісних уподобань молоді з постматеріалістичним типом орієнтацій. Водночас у факторній моделі респондентів з матеріалістичним типом також представлено цінності постматеріалізму, що правда лише в шостому факторі.

Таблиця

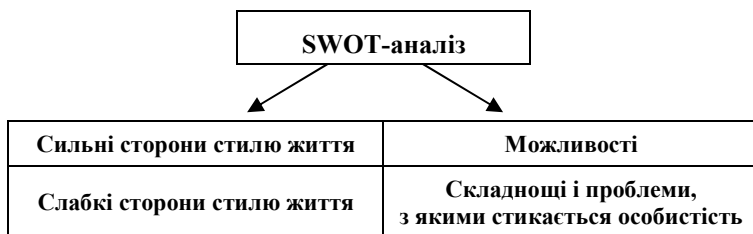
**Факторні моделі ціннісних уподобань респондентів
з матеріалістичними і постматеріалістичними ціннісними
пріоритетами**

Фактор	“Матеріалісти”	Внесок у сумарну дисперсію	“Постматеріалісти”	Внесок у сумарну дисперсію
1	<i>матеріалізм</i> (потреби в матеріальних благах, необхідне+те, що відносять до високої якості життя)	119,43 %	<i>постматеріалізм</i> (ініціатива, уміння жити в нових умовах, рішучість у досягненні цілей, визначеність політичних ідеалів, довіра до політичних лідерів)	20,65 %
2	<i>захист і безпека</i> (права людини, соціальна справедливість, екологічна безпека, довіра до політиків, захист від зниження рівня життя)	111,78 %	<i>орієнтації на якість життя</i>	113,98 %
3	<i>особистісний ресурс</i> (потреби в рисах, які забезпечують пристосування до нових умов життя)	88,53 %	<i>“обізнаний” соціальний оптимізм</i> (упевненість у тому, що ситуація в країні поліпшуватиметься+достатній рівень знань)	10,99 %
4	<i>соціальна стабільність</i> (захист від злочинності, норми і цінності, що поєднують, стабільність у суспільстві, соціальний оптимізм)	66,87 %	<i>соціальна стабільність</i>	15,04 %
5	<i>знання та інформація</i>	66,36 %		
6	<i>постматеріалізм</i> (гарне житло, належні умови праці, визначені політичні ідеали і свободи)	55,23 %	<i>політичні цінності</i> (політична поінформованість, політичні знання, політичні права і свободи)	5,79 %

З огляду на те, що а) серед студентів з домінуючою матеріалістичною орієнтацією кожен другий орієнтований і на постматеріальні цінності; б) рівень напруженості матеріальних потреб студентів низький; в) у факторній моделі “матеріалістів” представлено і постматеріальні цінності, можна припустити, що принаймні у частини студентів з матеріалістичною орієнтацією наявні передумови для розвитку цінностей самореалізації.

На нашу думку, цей процес може активізуватися в результаті застосування спеціально розроблених соціальних та освітніх технологій, що ґрунтуються на здобутках класичної теорії навчання і когнітивної психології.

Результати дослідження ціннісних пріоритетів студентської молоді дають підстави визначити – як перспективний напрям модернізації освіти – створення умов для *зміни мотивації виживання на мотивацію якості життя*. Ефективною при вирішенні цього завдання може бути **переконувальна модель навчання** з використанням SWOT-аналізу для виявлення переваг і недоліків того і того типу орієнтацій. На основі аналізу обох типів (рис.) студентам було запропоновано зробити вибір, аргументувавши його, на користь того чи того типу.

Рис. Схема проведення SWOT-аналізу

Зрозуміло, що частина студентів визнає неприйнятною для себе орієнтацію на якість життя, однак можна очікувати, що та їх частина, яка має змішаний тип орієнтацій, перегляне свої настановлення на користь саме цих пріоритетів. Вирішення завдань розвивального впливу забезпечується в цьому разі актуалізацією механізмів проєкції, самокатегоризації, рефлексії, отождолення, реконструкції, самоствердження, соціального порівняння, переконування, переоцінки цінностей.

Для підсилення переконувального дискурсу може бути використаний прийом порівняння переліку рис людей, орієнтованих на самоактуалізацію: особистий інтерес, соціальний інтерес, самоуправління, толерантність, гнучкість, відкритість до змін, обов'язковість, творчий потенціал, наукове мислення, самоприйняття, гедонізм, власна відповідальність за своє життя тощо і складеного студентами переліку рис особистості, зорієнтованої на виживання.

Перспективним технологічним напрямом, на нашу думку, може бути використання моделі культурних індикаторів взаємодії при оцінюванні політичної інформації і поведінки учасників політичної

взаємодії на предмет її відповідності декларованим ними цінностям. Результат соціалізаційних впливів при цьому забезпечується завдяки ефекту культивування, а основними механізмами виступають уніфікація та конструювання реальності.

Робочим варіантом такої моделі культурних індикаторів може бути представлена нижче, що була побудована нами за результатами теоретичного аналізу та даних емпіричних досліджень. Розробляючи модель, ми виходили з того, що характер політичної взаємодії забезпечується наявністю умов політичної взаємодії, особливостями цілей та цінностей її учасників. Оскільки йдеться про забезпечення розвитку цінностей емансипації особистості та самореалізації, що зумовлюють утвердження політичної культури демократичного типу, ми зосередилися на визначенні індикаторів, що позначають саме цей тип політичної взаємодії.

Умови політичної взаємодії – це, з одного боку, наявні політичні процедури і норми, які окреслюють простір та визначають способи взаємодії, з другого – мотивація політичної участі та соціально-психологічні компетенції її учасників. До найбільш значущих процедур і норм демократичної політичної взаємодії можна віднести:

1) політичні вибори на основі закону, прозорості виборчих процедур і підконтрольності громадянському суспільству (закон про вибори, що відповідає демократичним стандартам);

2) наявність конституційних можливостей для зміни владних персон (процедури дострокового припинення владних повноважень політиків на вимогу виборців);

3) плюралізм як демонополізація доступу до прийняття рішень, що забезпечується можливостями впливу різних соціальних груп на формування політики;

4) політична конкуренція;

5) свобода ініціатив та відповідальність за їх здійснення;

6) діалогічність політичної взаємодії, що реалізується насамперед через неформальні асоціації громадян, які порушують важливі для суспільства теми, виробляють і поширюють практичні переконання;

7) легітимційна політика влади (реалізація системи засобів духовного і матеріального характеру, спрямованої на гармонізацію взаємовідносин у суспільстві як по горизонталі, так і по вертикалі, створення сприятливих можливостей для реалізації владними суб'єктами відповідних своїм стратегічним інтересам та запитам середовища перетворень [5].

Слід зазначити, що всі перелічені процедури і норми закладають підвалини для розвитку мотивації від інтересу до політики, який, за

даними численних досліджень, в Україні доволі високий, до безпосередньої участі в політичній взаємодії.

До *найважливіших компетенцій* учасників політичної взаємодії, наявність яких дає підстави кваліфікувати її як демократичну, можна віднести:

1) готовність громадян до компетентного політичного вибору, індикаторами якого є усвідомлення власних цілей і засобів їх досягнення, баланс раціонального та емоційного компонентів, усвідомлення своєї відповідальності за зроблений вибір;

2) переконаність у власній спроможності впливати на своє життя; залученість до вільного обговорення актуальних проблем і вибору форм свого життя;

3) належність громадян до різних груп інтересів та активна участь у їхній діяльності; готовність долучатися до акцій, спрямованих на захист власних інтересів;

4) широка поінформованість громадян про хід підготовки та прийняття важливих для громади рішень (наприклад, через залученість до мережесистем територіального розвитку), мотивація участі в політичному процесі на рівні міста і спільноти;

5) політична толерантність і широкий спектр стратегій комунікації учасників взаємодії, орієнтація на конструктивний діалог; обговорення проблем передбачає і формулювання пропозицій щодо способів їх вирішення;

6) поширеність комунікативних практик (вільна дискусивна комунікація), вільне, неплідконтрольне обговорення найважливіших політичних проблем, вироблення цілей і ідеалів соціально-політичного життя на різних рівнях політичної взаємодії;

7) відмова від маніпулятивної і впровадження гуманістичної політичної комунікації;

8) відмова від риторики, спрямованої на ескалацію напруження, страху, тривоги, а також взаємних звинувачень у зраді інтересів народу, держави тощо;

9) знання процедур і порядку захисту власних прав, усвідомлення цінності закон, як регулятора політичної взаємодії;

10) прийняття влади як неодмінної умови функціонування суспільства, готовність підкорятися її рішенням у поєднанні з усвідомленням необхідності контролю влади з боку об'єднань громадян;

11) наявність процедур дискусивного формування думки громади, залученість до цього процесу всіх зацікавлених учасників процесу;

12) політична активність і міжособова довіра учасників взаємодії;

13) готовність підтримати демократичні перетворення.

Частина з перелічених компетенцій передбачає добровільне прийняття учасниками політичної взаємодії певних соціальних ролей, а також правил їх виконання, що забезпечує структурування процесу взаємодії [6].

Визначення типу ціннісної моделі політичного світу кожного з учасників політичної взаємодії здійснюється, у тому числі, з урахуванням їхніх політичних цілей. Слід усвідомлювати, що відмінності в цілях є, з одного боку, джерелом конфлікту, з другого – рушійною силою самої взаємодії. Саме в просторі смислових компонентів цілей зосереджується відбір способів взаємодії, оцінюються ресурси і мобілізуються соціально-психологічні компетенції.

Якщо політичні партії прагнуть влади і намагаються її утримати шляхом залучення максимально можливої кількості голосів виборців, то політичними цілями останніх найчастіше є:

- добробут (задоволеність матеріальних потреб, задоволеність життям у цілому);
- стабільність (прогнозованість життя, упевненість у майбутньому);
- рівність (перед законом та в доступі до основних цінностей, відповідність отриманих благ зробленому внеску у суспільне життя, врахування індивідуальних та групових інтересів);
- безпека (відчуття захищеності);
- справедливість (відповідність життя етичним критеріям) [7].

Зазначимо, що практично всі наведені цілі фактично не можуть бути досягнуті в повному обсязі як з об'єктивних, так і з суб'єктивних причин. З огляду на це йдеться про віддалені цілі, цілі-ідеали, що створює умови для широких маніпуляцій з боку всіх учасників політичної взаємодії. Тому найбільш вагомим індикатором є аналіз не декларацій щодо досягнення перелічених цілей, а способів їх досягнення, які обирають ті чи ті політичні актори.

До переліку цінностей, властивих демократичній політичній культурі, можна віднести такі:

- свобода, емансипація особистості (можливість діяти відповідно до власного вибору, інтересів і потреб);
- пріоритетність цінностей розвитку і самореалізації (відкритість до змін);
- дотримання прав людини (передбачає не лише готовність до обстоювання власних прав, а й здатність до самообмеження заради дотримання прав інших);
- уміння жити в наявних умовах (адаптованість);
- відповідальність усіх учасників політичної взаємодії.

Слід зауважити, що з позицій соціального навчання всі соціально-психологічні складові політичної взаємодії можна віднести до цінностей, позаяк вони позначають сутнісні смисли розвитку політичної культури демократичного типу.

Використання моделі культурних індикаторів у навчальній ситуації, спрямованій на формування когнітивної компоненти політичних ставлень, дасть змогу молоді раціоналізувати уявлення про політичну взаємодію, визначитися щодо власних пріоритетів та оцінити ціннісні пріоритети інших учасників політичної комунікації [8].

Одним із найбільш перспективних напрямів соціального навчання, на нашу думку, є **засвоєння і подальша інтеріоризація цінностей** політичної взаємодії **через стратегії життєвої поведінки**. При цьому актуалізуються такі механізми, як рефлексія, реконструкція, раціоналізація, ідентифікація, усвідомлення смислів, самовизначення.

Для цього можуть бути задіяні різні моделі соціального навчання, зокрема:

1) **модель “латентного навчання”**, коли студентам пропонують на основі критеріальної моделі політичної взаємодії оцінити власну політичну культуру на предмет відповідності її демократичним стандартам, після чого за результатами зіставлення бажаного і реального визначити найбільш проблемні зони власної політичної культури та культури найближчого оточення. При цьому не формується попереднє настановлення на засвоєння, а пізнавальна мотивація підтримується потребою в самопізнанні;

2) **модель забачувального навчання**, спрямована на пошук пояснень причин неприйняття умов ефективної політичної взаємодії суб'єктами політики. У результаті можна очікувати формування нових смислів, альтернативних оцінок перспектив розвитку політичної культури;

3) **модель проблемної ситуації** – поєднання оцінювання рівня ефективності реальної політичної взаємодії, аналізу можливостей її зміни внаслідок цілеспрямованих впливів (яких саме?) та прогнозування розвитку політичної культури. Тобто студенти мають запропонувати конкретні способи зміни політичної взаємодії. Одним із варіантів може бути аналіз партійних програм з метою оцінювання їх спрямування на підвищення ефективності політичної взаємодії;

4) **модель навчання через спостереження** – визначення прототипів (елементів демократичної та авторитарної взаємодії) на основі результатів спостереження за поведінкою політиків, батьків, друзів і самоспостереження за власною поведінкою. Виявлені прототипи можуть бути використані надалі для аналізу політичної інформації;

5) *модель інтерсуб'єктності* в навчанні може бути застосована для розвитку толерантності і взаєморозуміння. Аналізуючи цілі та умови політичної взаємодії в різних ситуаціях (у передвиборній агітації, у разі прийняття непопулярних рішень, в умовах сталого розвитку політичних процесів тощо), студенти усвідомлюють суб'єктність та інтенціональність акторів, визначають допустимі межі можливого у взаємодії представників різних політичних сил, а також громадян і політиків (передвиборна агітація, політичні дискусії, блокування роботи парламенту, політичні заяви тощо). Таке моделювання спрямоване на пошук пояснень, нових смислів та альтернативних інтерпретацій і дасть змогу краще зорієнтуватись у політичному світі.

Висновки:

1. Як свідчать результати емпіричного дослідження, смислова компонента ціннісної моделі політичного світу студентської молоді всупереч очікуванням розвивається вкрай повільно, адже достовірних відмінностей між політичними уподобаннями молоді і суспільства в цілому не виявлено.

2. Потреби, що відповідають матеріальним цінностям, як і потреби в розвитку рис особистості, що забезпечують самореалізацію (динамічна складова цінностей), молодь відносить до найменш напружених. Це свідчить про наявність потенційного ресурсу для формування ціннісних пріоритетів постматеріалістичного типу.

3. Результати дослідження ціннісних пріоритетів студентської молоді дають підстави визначити створення умов для зміни пріоритетності виживання на пріоритетність якості життя як перспективний напрям модернізації освіти.

4. Перспективними технологічними напрямками розвитку політичних цінностей молоді можуть бути: раціоналізація уявлень про політичну взаємодію, визначення власних пріоритетів і ціннісних пріоритетів інших учасників політичної комунікації, засвоєння і подальша інтеріоризація цінностей політичної взаємодії через стратегії життєвої поведінки.

5. У вирішенні цього завдання продуктивним може бути застосування моделі культурних індикаторів політичної взаємодії та моделей соціального навчання.

Література

1. Жадан І. В. Дослідження впливу соціального навчання на процес політичної соціалізації молоді / І. В. Жадан // Наукові студії із соціальної та політичної психології: зб. статей. – К.: Міленіум, 2009. – Вип. 23 (26). – С. 244–251.
2. Инглхарт Р. Постмодерн: меняющиеся ценности в изменяющемся обществе / Р. Инглхарт // Полис. – 1997. – № 4. – С. 6–32.

3. Жадан І. В. Ціннісний вимір політичної культури в Україні // Культура України: цілісність у регіональній різноманітності. – К., 2009. – С. 137–152.
4. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. – М.; Питер, 1946. – 704 с.
5. Висоцький О. Ю. Демократія, постдемократія та легітимційна політика // XXI століття: альтернативні моделі розвитку суспільства. Третя світова теорія : матеріали 6-ї міжнар. наук.-теорет. конф., Київ, 8–9 червня 2007 р. – К. : Фенікс, 2007. – Кн. 1. – С. 55–58.
6. Пушкарева Г. В. Политический менеджмент: учеб. пособ. по курсу “Политические технологии” / Г. В. Пушкарева. – М. : Унив. гуманит. лицей, 2001. – 173 с.
7. Шабров О. Ф. Моделирование политической реальности // Политология : учебник / О. Ф. Шабров; отв. ред. В. С. Комаровский. – М. : Изд-во РАГС, 2002. – С. 448–461.
8. Гончаров В. С. Основы проектирования когнитивного развития школьников : монография / В. С. Гончаров. – Курган : Изд-во Курган. ун-та, 2005. – 195 с.

© Жадан І. В.

Л. О. Кияшко

ФОРМУВАННЯ НАВИЧОК І СТИЛЬОВИХ СТРАТЕГІЙ ПОЛІТИЧНОЇ ПОВЕДІНКИ МОЛОДІ

Представлено функціональну модель формування мотивації і навичок політичної участі. Розглянуто особливості типології та індивідуально-стильової організації поведінки в політичній організації. Наведено результати емпіричного оцінювання розвитку навичок політичної участі старшокласників і студентів.

Ключові слова: політична участь, навички політичної участі, стильові стратегії поведінки.

Представлена функциональная модель формирования мотивации и навыков политического участия. Рассмотрены особенности типологии и индивидуально-стилевой организации поведения в политической организации. Приведены результаты эмпирической оценки развития навыков политического участия старшеклассников и студентов.

Ключевые слова: политическое участие, навыки политического участия, стилевые стратегии поведения.

The algorithm model of the development of motivation and skills in political activity are presented. The peculiarities of typology and behaviour individual style in political organization are considered. The results of empirical assessment of the development of students' skills in political involvement are introduced.

Key words: political involvement, skills, style strategies of behavior.

Проблема. Останнім часом до переліку ключових суспільно-політичних проблем долучилися проблема участі людини в політичному житті. Об'єктом уваги українських політичних психологів сьогодні стало, зокрема, вивчення передумов та особливостей упровадження в Україні “демократії участі”, або “партисипативної” демократії (participatory democracy), яка визнає громадськість за партнера або “співучасника” публічних справ, тобто активного суб'єкта суспільно-політичної ситуації. У західній політологічній традиції таку роль громадськості визначають через дефініцію “участь у процесах прийняття рішень” (participation in the decision-making process). Але для закріплення за громадськістю належного статусу суб'єкта політики самої участі, в екзистенційному розумінні (тобто “участь заради участі”), замало. Головною ознакою суб'єктної ролі громадськості стає її спроможність через участь у процесах прийняття рішень впливати на суспільно-політичну ситуацію. Крім того, ширшого тлумачення набуває суб'єкт політичної діяльності: це не просто окремо взятий політик, політичний лідер, а команда, група, партія, що є колективними суб'єктами політичної діяльності [1].

Прояви активності особистості унікальні, але щоб розробити психологічно обґрунтовані програми і технології розвитку вмінь та навичок політичної участі, має сенс цю активність певним чином класифікувати.

Метою нашого дослідження є аналіз підходів до типологізації поведінки молоді в соціально-політичному середовищі та розвитку в неї відповідних умінь і навичок.

Усе більше громадян нашої країни схиляються до думки, що демократичне суспільство існує не там, де є демократичний президент і влада, а там, де більшість громадян здатна жити в демократичному суспільстві. Що ж до здатності громадян жити в демократичному суспільстві, то її формування потребує зусиль і часу, а також розроблення відповідної моделі (рис.).

Спрямованості молоді на розвиток у себе певних умінь та навичок політичної участі передуює усвідомлення потреби долучитися до соціально-політичного життя суспільства. Така спрямованість ґрунтується на поінформованості та розумінні основ демократичного устрою, можливості самореалізації в певних громадянських та політичних об'єднаннях. Усвідомлення цього корелює з рівнем громадянської відповідальності (за себе, за групу або за суспільство в цілому) і рівнем мотивації – усвідомлено-рефлексивним або прагматично-імпульсивним. Бажання формувати в себе комунікативні, когнітивні та інші навички виникає й осмислюється на основі попереднього психологічного оцінювання та самооцінювання їх розвитку. І, нарешті, потрібно мати відповідні технології їх формування й розвитку.

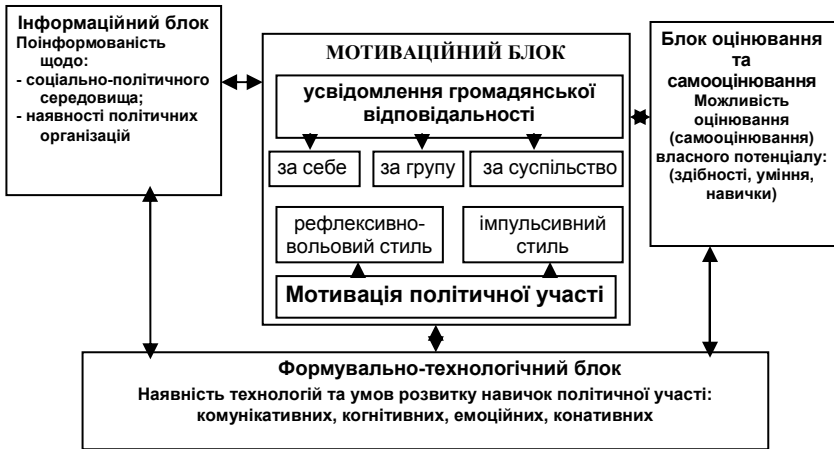

Рис. Функціональна модель формування мотивації та навичок політичної участі

Як уже зазначалося вище, щоб розробити психологічно обґрунтовані програми і технології розвитку вмінь та навичок політичної участі, її слід певним чином класифікувати. Переважна більшість дослідників у своїх спробах побудувати класифікацію стилів активності особистості спирається на пошук домінуючого мотиву активності. Однак складність психологічної структури феномена громадянської активності особистості, її полімотивованість не дозволяють обмежитись одним критерієм. Можна говорити про найбільш значущі риси, які обумовлюють успішність формування громадянської або політичної активності особистості. Це насамперед інтернальність, адаптивні здібності, спрямованість на співпрацю, самоактуалізація і саморозвиток [2].

Існують константні психологічні механізми, що забезпечують відносну незалежність політичної поведінки індивіда від суспільних настроїв. Такими механізмами можуть бути особливості індивідуально-стильової стратегії. Тому дехто з дослідників виокремлює енергетичну характеристику повсякденної поведінки індивіда, що є і зовнішньою умовою, і мірою актуальності індивідуальних настановлень особистості. Так, А. М. Зимічов виділяє три рівні енергетики індивіда: низький, середній і високий, домінування яких означає, що для кожної з цілей життєдіяльності в нашому організмі може активізуватися певна енергетика. При цьому мінімум енергетичного

потенціалу актуалізується для забезпечення самозбереження, максимум – для задоволення ірраціональної з погляду поточної життєдіяльності потреби і творчого перетворення соціальної ситуації [3].

Психологічними ознаками стильової стратегії суб'єкта можуть бути здатність до цілепокладання і воля до дії. Сюди, зокрема, відносять стилі діяльності імпульсивний і керований (рефлексивно-вольовий), які значною мірою відображають особливості формування мотиву. Як інші стильові особливості розглядають когнітивні фактори – внутрішній і зовнішній локус контролю (Дж. Роттер). У першому випадку індивід вважає, що досягнення успіху залежить від нього самого, у другому – від зовнішніх обставин або випадковості.

Поняття “стиль” характеризує інтеграцію внутрішніх і зовнішніх умов. Під *стилем політичної поведінки* ми розумітимемо деяку якість, що характеризує взаємодію особистості і ситуації. Стиль людини характеризує широкий набір властивостей, які утворюють кластери, зв'язки, зчеплення, що дає можливість дослідникам говорити про типи і типологію. На основі виділення таких конструктів і співвідношення їх з показниками індивідуальності виділяють властиві різним групам молоді переваги і типові для кожної групи стратегії політичної поведінки.

Під *індивідуально-стильовою стратегією політичної поведінки* розумітимемо певний контур, що об'єднує всю розмаїтість і варіативність стильових проявів у певну типологію, яка є внутрішньо-особистісним механізмом, що забезпечує перебіг процесу політичної діяльності. У структурі індивідуально-стильової стратегії виділяють когнітивно-регулятивний і емоційно-оцінний компоненти. Кожен з них можна розглядати з двох позицій – динамічної і результативної. За такого розуміння когнітивно-регулятивний блок охоплює, з одного боку, процес пізнання політичної дійсності, а з другого – формування системи політичних знань та вмінь, а також готовність до участі в політичній діяльності. Емоційно-оцінний блок об'єднує сукупність таких видів відносин, як ставлення до себе, ставлення до інших, ставлення до політичної діяльності.

У контексті політичної активності йдеться не тільки про стиль індивідуальної поведінки, а й, власне, про стиль взаємодії з певним політичним оточенням або командою, специфіку ролі, яку суб'єкт бере на себе або здатен виконувати в певній політичній організації чи команді. У політичній психології поняття “політична команда” досі проаналізовано і вивчено недостатньо. Очевидно, що політичну команду можна розглядати як колективний суб'єкт політичної діяльності, який має свою структуру, ознаки, закономірності функціонування та ін. [1].

Детермінантами поведінки індивіда, у тому числі організаційної, є приваблива для індивіда система диспозицій і цінностей, що задається тією чи іншою соціальною структурою, зокрема організацією. На основі цієї системи індивід обирає певну соціальну (організаційну) ідентичність, а також стратегії поведінки. В умовах різноманітності політичних ідеологій та пріоритетів індивідові доступні два рівні свободи, коли йдеться про його поведінку в організації і навіть у суспільстві: 1) приймати/не приймати пропоновані організацією форми і норми поведінки; 2) поділяти/не поділяти філософію, цінності й цілі організації [4]. Тому можна виділити чотири стилі поведінки членів організації (табл. 1):

Таблиця 1

Стилі політичної поведінки

(за параметром ставлення до суспільно-політичних цінностей)

Ставлення до суспільно-політичних цінностей	Ставлення до норм поведінки	
	приймає	не приймає
поділяє	відданий і дисциплінований член суспільства	“оригінал”
не поділяє	“притосовуванець”	“бунтар”

Прилучаючись до системи взаємодії з тією чи тією організаційною структурою, суб'єкт виробляє своєрідний стиль поведінки, який згодом стає звичним стереотипом. Як зазначає М. І. Бобнева, проблема *стереотипізації* в організаційній поведінці найчастіше пов'язана щонайменше з двома своєрідними аспектами. По-перше, це проблема залученості: людина, прилучаючись до організаційної діяльності, входячи в структуру організаційних стосунків, мусить перебудувати поведінку приватної особи з огляду на нормативні правила організації. По-друге, стереотипізація може виявлятися як умова минулого досвіду і деформації загального уявлення про природу організаційних норм взагалі або конкретні особливості в даному випадку [5]. Стереотипи можуть виникати внаслідок спотворення механізмів регулювання соціальної поведінки і відповідно впливати на особливості структурування організаційної діяльності та перерозподіл функцій у самій організації [6].

Перелік стереотипних форм поведінки в громадській або політичній організації може бути сформований на основі конкретних проявів. Проте вирішення цього цікавого і важливого завдання вимагає більш достовірної системи критеріїв їх диференціації і класифікації. На думку В. П. Казміренка, схему класифікації стереотипів можна представити за допомогою таких параметрів суб'єктивного сприйман-

ня людиною організаційних процесів: а) прийняття норм; б) засвоєння ролей; в) формування позицій [7, с. 203–205].

Підставою для такої класифікації могли б стати три провідні групи механізмів регулювання організаційної поведінки: а) соціальна залежність; б) соціальний вплив; в) соціальна відповідальність.

Як правило, основними координатами стереотипізації організаційної поведінки виступають: сприймання партнерами характеру ділової активності; стиль спілкування; ставлення до тих, хто оточує, і самооцінка; специфіка ролі або функції в інформаційному і діловому обміні [там само] Виходячи зі специфіки діяльності, пов'язаної з участю суб'єкта в політичному житті та взаємодією з певною політичною або громадською організацією, ми розширили феноменологічний ряд стереотипних форм поведінки додатковими показниками: характер соціальної залежності, соціального впливу; рівень соціальної відповідальності (за себе, за організацію, за суспільство); характер самоактуалізації і саморозвитку. Типологізацію стереотипних форм політичної поведінки (табл. 2) побудовано згідно з класифікацією проявів політичної активності, запропонованою лабораторією психології політичної участі [4].

Таблиця 2

Характеристика стилів стереотипної поведінки суб'єкта в політичній (громадській) організації

Стилі	Характер соціальної активності	Стиль спілкування, характер соціальної залежності і соціального впливу	Ставлення до політики та оточуючих, характер самореалізації і саморозвитку	Специфіка ролі та функцій в організації, рівень соціальної відповідальності
“Активіст”	Самостійний, цілеспрямований, не потребує контролю. Неформальний лідер колективу. Генерує громадську думку, упорядковує стосунки	Генератор ідей і пропозицій. Схильний до категоричності. Впливає на тих, хто його оточує, схилиючи опонентів на свій бік. Спрямований на співпрацю	Демонструє стійкість настрою і стосунків. Самооцінка і вимоги до себе та оточення завищені. Вважає участь у політиці своїм громадянським обов'язком	Ініціативний, вирізняється високим рівнем відповідальності за себе, за діяльність організації, а також за суспільство в цілому. Демонструє переконаність у своїх ідеях
“Лідер”	Має яскраво виражені управлінські здібності, здатний довести свою правоту і повести за собою. Уміє добирати й згуртувати команду	Займає позицію лідера, впливовий. Схильний чинити тиск, але так, щоб це не було явно і помітно для інших, оскільки враховує їхні думки і бажання	Мотивом його діяльності часто стає прагнення до реалізації власних політичних ідей. Спрямований на розвиток своїх здібностей і політичної кар'єри	У кожній справі повинен бачити можливість підтвердження власного авторитету. Відчуває відповідальність за результати своєї діяльності, організацію та суспільство в цілому

Психологічні проблеми політичної соціалізації та політичної участі

Стилі	Характер соціальної активності	Стиль спілкування, характер соціальної залежності і соціального впливу	Ставлення до політики та оточуючих, характер самореалізації і саморозвитку	Специфіка ролі та функцій в організації, рівень соціальної відповідальності
“Спостерігач”	Діє за ситуацією. Активність обмежується проявами інтересу. Не виявляє ініціативи, не завжди доводить справу до кінця. Схильний до ретельного аналізу політичних подій	Схильний давати вказівки. Із членами організації спілкується в основному на рівних. Прагматик. Завжди має свою точку зору на політику	Схильний до упередженої і неадекватної оцінки, іронічний. До інших занадто вимогливий. Не цікавиться кар’єрним просуванням в організації	Може нав’язувати протистояння, але сам залишається при цьому осторонь. Відповідальними за справи в організації та суспільстві вважає тих, кому формально належить лідерство або влада
“Виконавець”	Здатний виконувати будь-які види робіт, старанний. Його мотивують власні досягнення, можливість бути корисним. Дисциплінований, дотримується субординації	На нього можна покласти. Готовий надати допомогу або дати ділову раду. Дотримується організаційних норм і правил. Прислуховується до думки оточення	Доброчесливий, уміє викликати довіру. Ретельно виконує доручення лідерів, які не потребують від нього творчості та ініціативи. Підпорядковується ідеям, які проголошують лідери	Переймається справами організації, відповідає за справи в організації, але бере на себе відповідальність лише в разі потреби. Реагує на критику і похвалу
“Агітатор”	Виконує не всі доручення, а лише ті, які стосуються його безпосередньої діяльності. Із задоволенням береться за роботу, пов’язану зі спілкуванням	Чітко виражає свої думки, знає і розуміє позиції інших. Добре розуміє та підтримує керівника. Аргументовано обстоює свою позицію	Ідеологічні погляди і стосунки стійкі. Володіє почуттям власної гідності, знає чого хоче. Намагається в той чи той спосіб вплинути на оточення	Уміє долати суперечності. Уболіває за розвиток суспільства та організації, як це відповідає його уявленням
“Співрозмовник”	Не виявляє особливого інтересу до громадської діяльності. Без додаткової мотивації не береться ні за які справи, але із задоволенням обговорює з іншими політичні події	Підтримує стосунки в міру необхідності. Йому легше давати поради іншим, ніж діяти самому	Схильний до консерватизму. Діє нерішуче. Не має наміру реалізовуватися та витрачати сили на ниві суспільної діяльності	Дотримується нейтралітету. Рідко бере на себе відповідальність, прагне ухилитися від завдання
“Аналітичний генератор ідей”	Наполегливо працює над розробленням технології розвитку групи та суспільства, цілеспрямований, схильний до творчих рішень	Генератор ідей і нестандартних підходів. Креативний. Завдяки відмінним аналітичним здібностям піддає конструктивній критиці свої і чужі ідеї. Аргументовано відстоює свою точку зору	Стойкий у стосунках, але якщо ці стосунки для нього цікаві. Інколи занадто вимогливий щодо себе, має завищену самооцінку. Потребує визнання своїх ідей та досягнень	Ініціативний, авторитетний, вирізняється високим рівнем відповідальності за розвиток суспільства. Спрямований на співпрацю і досягнення соціального комфорту, готовий надати в разі потреби допомогу

Наукові студії із соціальної та політичної психології

Стилі	Характер соціальної активності	Стиль спілкування, характер соціальної залежності і соціального впливу	Ставлення до політики та оточуючих, характер самореалізації і саморозвитку	Специфіка ролі та функцій в організації, рівень соціальної відповідальності
“Експерт-інформатор”	Спрямований на ретельний аналіз політичної інформації. Якщо бачить перспективність і потрібність своєї роботи, здатний працювати швидко і багато	Обізнаний з будь-якого питання. Шукає і знаходить потрібну інформацію, якою охоче ділиться з оточенням. Захищає свою точку зору	Оптиміст, вибагливий у стосунках. Має стійкі політичні уподобання. Самооцінка адекватна	Міра відповідальності залежить від ситуації. У всьому шукає перспективи. В очах інших прагне виглядати інформованим та обізнаним
“Організатор”	Працює наполегливо. Доводить справу до кінця. Будь-яку роботу в команді добре планує та організовує	Комунікація зі всіма членами організації збалансована і стабільна. Прихильник субординації, вимагає цього ж від інших	Відкритий і товариський, самооцінка адекватна. Має наміри кар’єрного зростання в організації та подальшої політичної діяльності	Ініціативний. Долає суперечності та упорядковує стосунки. Має широкий круг інтересів. Відчуває щирю відповідальність за справи в організації
“Абсентеїст”		У спілкуванні не виявляє ініціативи і бажання підтримувати розмову. Вважає за краще відмовчатися	До тих, хто його оточує, байдужий. Самооцінка занижена	Не виявляє цікавості до людей і не потребує нікого
“Нігіліст”	Вважає політику “брудною справою”, принципово не бере участі в політичному житті, навіть у виборах будь-якого рівня	У спілкуванні вимогливий до інших, віддає перевагу однодумцям. Не вірить у спроможність впливати на політику і політичну систему	Має власні погляди на структуру і функціонування політичної системи. Вважає для себе потрібним самореалізуватися в будь-якій неполітичній діяльності	Відчуває відповідальність за власні справи. У всіх суспільних проблемах звинувачує владу
“Байдужий”	Не цікавиться громадським життям, вважаючи, що в житті є більш важливі речі	У спілкуванні на політичні теми не виявляє ініціативи і бажання підтримувати розмову. Вважає за краще відмовчатися	Політикою не цікавиться. Байдужий до всього, що з нею пов’язано. Самореалізується в інших сферах	Конформіст, орієнтується на погляди референтної групи або значущої особи
“Бездіяльний”	Бездіяльний, не має потреби в політичній або громадській діяльності	Ухиляється від розмов на політичні теми. Цінує комфорт і вільне проведення часу, друзів обирає відповідно	Може мати певні політичні погляди, однак не бачить сенсу і не має особистісних ресурсів для політичної участі	Не бере на себе відповідальність за громадські або політичні справи

Можливість ефективного прилучення молодої людини до політичної діяльності пов'язана не лише з її здатністю виконувати певну роль, детерміновану стильовою стратегією, а й із розвитком деяких умінь та навичок, необхідних людині, аби вона могла стати ефективним учасником соціального та політичного життя суспільства.

Щоб оцінити сформованість таких умінь та навичок у молоді, ми провели пілотажне емпіричне дослідження, скориставшись для цього модифікованою методикою Фідлера. За конструкти було визначено психологічні компоненти (табл.2), що охоплюють комунікативні (показники 1–5), когнітивні (6–10), емоційно-вольові (11–15), ціннісно-моральні (16–20) та поведінкові (21–25) якості людини. За 10-бальною шкалою респонденти повинні були визначити необхідний рівень розвитку цих якостей в успішного політика, пересічного громадянина та наявність їх у себе. Респондентами стали 72 учні старших класів загальноосвітніх шкіл і 70 студентів ВНЗ м. Києва (табл. 3).

Таблиця 3

Порівняльна оцінка навичок політичної участі молоді (у балах)

Якості	Успішний політик		Громадянин		Реально у мене	
	школярі	студенти	школярі	студенти	школярі	студенти
Уміння відстоювати свою точку зору	8,1	8,5	8,0	9,5	7,5	9,8
Уміння впливати на думку інших	7,9	8,6	6,9	8,3	6,7	9,6
Уміння толерантно вести дискусію	8,1	8,3	8,0	8,8	7,5	10,0
Уміння слухати інших	7,6	6,6	8,2	8,4	8,2	9,6
Здатність налагоджувати стосунки з новими людьми	8,1	7,3	8,2	9,9	8,0	10,0
Уміння аналізувати інформацію щодо суспільно-політичного життя	8,5	8,4	7,7	9,1	6,2	9,3
Здатність критично оцінювати соціально-політичну інформацію	8,0	7,7	7,6	8,8	5,9	9,2
Здатність протистояти маніпуляціям	8,4	8,6	8,1	8,7	7,7	9,8
Уміння приймати рішення	8,7	8,7	8,8	9,7	8,6	10,0
Уміння узагальнювати інформацію з різних джерел	8,0	8,4	7,9	8,5	7,8	9,7

Якості	Успішний політик		Громадянин		Реально у мене	
	школярі	студенти	школярі	студенти	школярі	студенти
Уміння регулювати (контролювати) свій емоційний стан	8,0	7,3	7,8	9,1	7,3	9,6
Уміння оцінювати (відчувати) емоційні стани інших	6,7	7,3	7,3	8,96	7,7	9,7
Здатність цілеспрямовано діяти для досягнення мети	8,2	7,9	8,2	8,6	8,2	9,7
Здатність рішуче діяти заради суспільного блага	7,9	7,5	7,8	8,2	6,7	8,9
Упевненість у собі	9,0	8,1	8,4	8,8	8,2	9,2
Дотримання у своїй поведінці норм моралі	7,7	7,3	7,9	9,0	7,8	9,5
Уміння дотримуватися даних обіцянок	7,0	6,3	7,7	9,5	8,1	9,7
Пунктуальність	7,8	7,9	7,9	8,7	7,7	9,1
Почуття відповідальності за майбутнє країни	8,2	6,8	7,4	8,5	5,9	8,2
Небайдужість до політичного життя суспільства	8,1	7,1	7,7	8,0	6,1	9,2
Належність до громадської організації (партії, руху)	8,2	7,7	6,7	7,7	5,0	6,8
Активна участь у житті суспільства (школи, класу, групи)	7,8	7,5	7,6	8,2	7,7	8,1
Уміння організовувати заходи	8,3	8,2	7,5	7,6	7,2	9,2
Активна участь у громадських масових заходах	7,8	7,7	7,5	8,6	5,5	8,4
Бажання брати участь у виборах	8,3	8,4	8,7	9,6	3,2	9,3

Результати пілотажного дослідження свідчать про те, що школярі і студенти високо оцінюють розвиток своїх навичок, які можна застосувати у громадській діяльності, і не дуже високо – ці ж якості у сучасних політиків.

У молоді *шкільного* віку дещо знижені показники когнітивного компонента, передусім “уміння аналізувати інформацію щодо суспільно-політичного життя”, “здатність критично оцінювати соціально-

політичну інформацію”. Невисокими балами оцінили школярі такі якості, як “належність до громадської організації (партії, руху)”, “активна участь у громадських масових заходах”, “почуття відповідальності за майбутнє країни”. Ще нижчі показники характеризують якість “бажання брати участь у виборах”.

Студентська молодь поступається успішним політикам лише за показником “належність до громадської або політичної організації”. За іншими показниками самооцінка студентів перевищує оцінку якості успішних політиків, особливо за такими, як “уміння слухати інших”, “уміння дотримуватися даних обіцянок” та “почуття відповідальності за майбутнє країни”.

Висновки. Серед компонентів умінь та навичок політичної участі, що потребують цілеспрямованого розвитку в молоді, слід виокремити насамперед такі: “уміння аналізувати та критично оцінювати соціально-політичну інформацію”, “почуття громадянської відповідальності”, “небайдужість до політичного життя суспільства”.

Першим кроком до розроблення суб’єктно орієнтованих програм формування вмінь та навичок політичної участі молоді стала процедура типологізації в певному політичному середовищі. Критеріями типологізації можуть бути такі стильові параметри поведінки, як характер громадянської активності, стиль спілкування, характер соціальної залежності та соціального впливу, ставлення до інших людей і політиків узагалі, характер самореалізації та саморозвитку в процесі громадської діяльності, специфіка ролі та функцій громадської або політичної організації, рівень громадянської відповідальності.

Література

1. *Тоба М. В.* Політична команда як соціально-психологічний феномен / М. В. Тоба // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави : зб. наук. праць. – К.: Міленіум, 2005. – Вип. 4. – С. 215–221.
2. *Жадан Т. О.* Індивідуально-типологічні чинники формування активної громадянської позиції особистості / Т. О. Жадан // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави : зб. наук. праць. – К.: Міленіум, 2001. – Вип. 3. – С. 185–187.
3. *Зимичев А. М.* Психология политической борьбы / А. М. Зимичев. – СПб.: Санта, 1993. – 160 с.
4. *Кияшко Л. О.* Вплив ідеологічних стереотипів на політичну участь громадян / Л. О. Кияшко // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей. – К.: Міленіум, 2008. – Вип. 19 (22). – С. 186–196.
5. *Бобнева М. И.* Особенности нормативной регуляции поведения человека в организации / М. И. Бобнева // Психологические механизмы регуляции социального поведения. – М.: Наука, 1975. – С. 44–75.
6. *Кримчанинова М. В.* Образ організації як фактор впливу на її культуру / М. В. Кримчанинова // Управління персоналом. – 2004. – № 19-20. – С. 46–49.
7. *Казмирченко В. П.* Социальная психология организаций : монография / В. П. Казмирченко. – К.: МЗУПП, 1993. – 360 с.

А. О. Краснякова

ДОСЛІДЖЕННЯ ФОРМУВАННЯ МОТИВАЦІЇ ПОЛІТИЧНОЇ УЧАСТІ

Аналізуються різні наукові підходи до вивчення проблеми формування мотивації. Розглядаються внутрішні і зовнішні фактори, що впливають на мотивацію політичної активності. Пропонується модель дослідження формування мотивації політичної участі як багатоетапного нелінійного процесу. Наведено результати дослідження рівня соціальної довіри різних категорій сучасної української молоді.

Ключові слова: політична активність, мотивація, зовнішні стимули, внутрішні мотиваційні детермінанти.

Анализируются различные научные подходы к изучению проблемы формирования мотивации. Рассматриваются внутренние и внешние факторы, оказывающие воздействие на мотивацию политической активности. Предлагается модель исследования формирования мотивации политического участия как многоэтапного нелинейного процесса. Приведены результаты исследования уровня социального доверия разных категорий современной украинской молодежи.

Ключевые слова: политическая активность, мотивация, внешние стимулы, внутренние мотивационные детерминанты.

In this article different scientific approaches to the problems of motivation forming are analyzed. The internal and external factors that have an influence on motivation of being politically active are considered. The research model of motivation forming of political involvement as a multistep nonlinear process is proposed. Also the results of the research on the levels of social trust of different categories of modern Ukrainian youth are presented.

Key words: political activity, motivation, external stimuli, internal motivational determinants.

Проблема. Швидкі й незворотні зміни, що відбуваються в Україні, закладають основи подальшої розбудови громадянського суспільства, головною ознакою якого є високий рівень політичної активності. Наразі соціологи оцінюють рівень політичної участі громадян України як низький. Причиною такого становища, на думку дослідників, є зневіра громадян країни в політичних інститутах влади. Більшість соціологічних служб 2009 р. зафіксували недовіру українців до політикуму на рівні 72–78 %. Так, згідно з результатами комплексного дослідження, проведеного Центром досліджень проблем громадянського суспільства (ЦДПС), Агенцією соціальних комунікацій (АСК) та Інститутом практичної політики (ІПП), баланс довіри до найвищих органів влади перебуває на критично низькому рівні [1].

Вирішити проблему оновлення українського політичного простору можна лише за умови розширення участі молоді в політичному житті країни, що сприяло б проникненню інноваційних ідей у соціальну та політичну сфери, створенню нових політичних і громадянських інституцій, прискореному просуванню країни демократичним шляхом. Тому так важливо з'ясувати причини (мотиви), що спонукають молоду людину до політичної участі, дослідити соціально-психологічні умови формування мотивації та впливу зовнішніх стимулів і внутрішніх мотиваційних детермінант на формування мотивів політичної участі.

Останнім часом зарубіжні і вітчизняні дослідники особливо активно аналізують інструментальні, ідеологічні та просоціальні мотиви, вивчають їхню роль у соціальних відносинах і взаємодії суб'єктів політики, з'ясовують вплив процесів глобалізації на мотивацію політичної участі [2–5]. Однак проблема формування мотивації досі залишається дискусійною.

Мета статті: на основі аналізу існуючих теоретичних підходів до вивчення проблеми формування мотиву виокремити внутрішні мотиваційні детермінанти і зовнішні стимули, що впливають на мотивацію політичної участі; сконструювати модель дослідження формування мотивації політичної участі; проаналізувати результати дослідження впливу зовнішніх стимулів на рівень соціальної довіри різних категорій молоді.

Аналіз численних концепцій формування мотиву показує, що досі існують різні підходи до визначення понять мотиву і мотивації політичної участі [6–10]. Ми у своїх дослідженнях під *мотивом політичної участі* розуміємо сукупність зовнішніх і внутрішніх факторів, що пов'язані із задоволенням потреб суб'єкта політики, викликають політичну активність і визначають її спрямованість [2, с. 743]; *мотивацію* розглядаємо як процес формування мотиву або мотивів, що проходить певні стадії й етапи, регулює дію, спрямовуючи її на досягнення цілей [3, с. 17]; *політичну активність* тлумачимо як інтенсивність участі суб'єкта в політичному процесі загалом, а також у межах окремих форм політичної діяльності [6, с. 414]; політичну активність людини вважаємо *полімотивованою*, тобто такою, що обумовлюється комплексом мотивів, кожен з яких робить свій внесок у її поведінку [4, с. 7]; *політичну участь* визначаємо як усвідомлене здійснення людиною соціальної ролі члена суспільства, що спрямоване на досягнення суспільно значущих цілей і впливу на політичні процеси та реалізується на пізнавально-когнітивному, комунікативному, поведінковому рівнях соціально-політичної активності особистості [7, с. 188].

Проведений аналіз наукових досліджень *проблеми формування мотиву і мотивації* дає підстави стверджувати, що вона й досі залишається дискусійною. Не вщухають наукові дискусії серед західних учених стосовно існування двох окремих видів мотивації: *екстринсивної*, обумовленої зовнішніми обставинами, середовищем, та *інтринсивної*, пов'язаної з внутрішньоособистісними диспозиціями: потребами, настановленнями, інтересами, уподобаннями, бажаннями. Грунтовний огляд досліджень, присвячених цій дискусії, знаходимо у працях Г. Гекгавзена, який слушно зауважує, що опис поведінки за принципом протиставлення мотивованого “ізсередини” (інтринсивно) і мотивованого “ззовні” (екстринсивно) має такий же стаж, як і сама експериментальна психологія мотивації [8].

З приводу внутрішніх та зовнішніх чинників соціальної мотивації точилися гострі дискусії і серед радянських психологів. Так, Г. О. Фортунатов, А. В. Петровський, Д. А. Кікнадзе стверджували, що єдиним джерелом будь-якої мотивації слід вважати потреби. В. Д. Шадриков трактував мотивацію діяльності як процес, що обумовлюється рівною мірою потребами й цілями людини, рівнем домагань, ідеалами, умовами діяльності (як об'єктивними, зовнішніми, так і суб'єктивними, внутрішніми – знаннями, уміннями, здібностями, характером). В. І. Селіванов стверджував, що не всі мотиви обумовлюються тільки потребами – навколишній світ, оточення породжують багато мотивів, які не пов'язані з наявними потребами, і суб'єкт, окрім задоволення наявних потреб або навіть усупереч їм, може вдаватися до дій, які спричинюють ті чи ті вчинки інших людей, ті чи ті події.

Оцінюючи багаторічну дискусію західних психологів, відомий російський дослідник Є. П. Ільїн підкреслює, що їм і досі не вдалося виділити в “чистому” вигляді екстринсивну та інтринсивну мотивацію. На його думку, науковці ведуть мову про *зовнішні і внутрішні стимули*, які спонукають до розгортання мотиваційного процесу. Коли вони говорять про зовнішні стимули формування мотивів і мотивації, то мають на увазі або обставини (актуальні умови, що впливають на ефективність діяльності, дій), або якісь зовнішні чинники, що впливають на ухвалення рішення і силу мотиву (винагорода, покарання тощо). На думку Ільїна, обставини, умови, ситуація набувають значення для мотивації тільки тоді, коли стають *значущими* для людини, тобто зовнішні чинники повинні в процесі мотивації трансформуватися у внутрішні [3].

У сучасному психологічному дискурсі *внутрішні мотиваційні детермінанти* і *зовнішні стимули* розглядають як два полюси, що впливають на мотивацію політичної участі. Представники політичної психології, зокрема Ж. Нюттен, Г. Гекгавзен, Г. Г. Дилігенський,

С. Г. Москвичов, О. Б. Шестопал, *до внутрішніх мотиваційних детермінант* політичної поведінки відносять: ідеологічну ідентифікацію, систему особистих політичних цінностей, рівень громадянської відповідальності, наявність моральних і духовних принципів; до *зовнішніх стимулів* – діяльність органів державної влади, політичних партій та громадських організацій, відомих політичних діячів, соціальних інститутів, молодіжних організацій, ЗМК, які різними засобами (матеріального заохочення, моральної підтримки, вимог, покарань, прохань тощо) впливають на формування мотивації політичної участі.

Разом із тим дослідники визнають, що потужний вплив на формування мотивації політичної активності справляють *специфічні фактори*, які діють у політиці. Серед них виділяють: вплив конкретної політичної ситуації; перманентну трансформацію мотивів суб'єкта в процесі соціальної взаємодії; його настановлення, цінності та орієнтації, завдяки чому кожна особистість має свою систему потреб, засвоює систему політичних цінностей, вибудовує свою стратегію політичної поведінки, що дає змогу певним чином об'єднати соціальну та індивідуальну мотивацію [5]. Отже, спираючись на сучасні дослідження політичних психологів, маємо підстави стверджувати, що *мотивації політичної участі формуються під впливом зовнішніх стимулів і специфічних факторів, які діють у політиці й залежать від внутрішніх мотиваційних детермінант особистості*.

Основу нашої моделі дослідження формування мотивації складають: теорія мотивації С. Шварца; стадіальна теорія виникнення мотиву В. І. Ковальова; концепція формування мотивації Ж. Нюттена; теоретичні положення В. А. Іванникова про нелінійність мотиваційного процесу; теорія впливу специфічних факторів, які діють у політиці, О. Б. Шестопал. Беручи до уваги результати численних досліджень (В. К. Вілюнас, М. В. Гончаров, Є. П. Ільїн, О. М. Зерниченко, Д. В. Колесов, К. Левін, М. Ш. Магомет-Емінов, Г. Оллпорт, К. Роджерс, С. Л. Рубінштейн, Д. М. Узнадзе, А. А. Файзуллаєв, Г. Гекгавзен, В. Д. Шадриков, та ін.), формування мотивації ми вважаємо багатоетапним і нелінійним процесом. У деяких психологічних концепціях етапи формування мотиву розглядають як окремі стадії. Проте здебільшого ці поняття вживають як синонімічні за змістом.

Одним із перших, хто розглянув формування соціального мотиву як окремі стадії розвитку, був автор теорії мотиваційних типів С. Шварц. Цінність його моделі (у психологічній літературі відомої як модель ухвалення морального рішення) для соціальних і політичних психологів полягає в *ретельному розгляді впливу конкретної ситуації*, що приводить до виникнення у людини бажання допомогти іншому,

оцінювання своїх можливостей і наслідків для себе. Ці стадії виникнення “бажання” дослідник вважав стадіями виникнення мотиву.

В. І. Ковальов також розглядав процес виникнення мотиву як проходження людиною декілька стадій: виникнення потреби, її усвідомлення, трансформування потреби в мотив. При цьому особливу увагу в процесі формування мотиву Ковальов приділяв ролі *стимулу*, з яким обов’язково стикається суб’єкт, і підкреслював, що мотивація діяльності людини залежить від її здатності співвідносити свої потреби із зовнішніми умовами (ситуацією), від уміння визначити значущість стимулу не тільки для себе, а й для суспільства. Цей процес співвіднесення, на його думку, здійснюється за допомогою процесів мислення (аналізу умов, засобів і способів розв’язання завдання, оцінювання наслідків вчинку) і приводить людину до постановки *мети* та *визначення плану своїх дій*. Якщо стимул не перетворився в мотив, треба вважати, що людина його не зрозуміла і тому не сприйняла [9].

Згідно з концепцією формування та функціонування мотивації Ж. Нюттена, етап усвідомлення потреби відіграє важливу роль у формуванні мотивації людини і завжди враховує *умови середовища та особистісні можливості*. Тому поведінка людини, переконаний Нюттен, стимулюється рівною мірою як зовнішніми стимулами, так і внутрішньою активністю. Внутрішня активність стимулюється зовнішніми стимулами і пов’язана з осмисленням конкретних предметів, дій, які необхідні для задоволення потреби. Вплив зовнішніх стимулів зростає тоді, коли людина потрапляє в нову, незнайому для неї ситуацію і не має достатньої інформації для прийняття рішення. Саме такою для людини є ситуація політичного вибору.

Значущість етапу (стадії) усвідомлення й осмислення потреби підкреслюють і когнітивні теорії мотивації. На думку когнітивістів, *стадія інтелектуальної обробки потреб* обумовлює процес виникнення мотиву і це приводить до відбиття потреб у планах людини, її цілях і діях. Етап усвідомлення потреб і співвіднесення їх із потребами суспільства прихильники когнітивістських теорій мотивації вважають *обов’язковим* та пов’язують його з рівнем свідомості особистості. Результати численних досліджень В. Г. Асеева, Дж. Аткинсона, У. Джеймса, Б. В. Зейгарник, Г. Келлі, Р. Кеттелла, Д. Макклелланда, Дж. Роттера, Л. Фестингера, Г. Гекгавзена та ін. дають підстави стверджувати, що рівень свідомості впливає на процес формування мотивації.

В. А. Іванников, досліджуючи процес формування мотиву, звернув увагу на те (чого не зробили когнітивісти), що інколи стадія інтелектуальної обробки потреби відсутня. У такому випадку процес формування мотиву скорочується. Дії людини стають імпульсивними або автоматизованими. Під сильним впливом зовнішніх стимулів або

емоцій скорочення мотиваційного процесу відбувається за рахунок блокування внутрішнього фільтру, і людина діє за першим імпульсом. Якщо одна й та ж сама ситуація повторюється кілька разів і людина діє за мотиваційною схемою, яка виникла раніше, спостерігається скорочення мотиваційного процесу внаслідок автоматизації. У результаті імпульсивності й автоматизації дій етап усвідомлення та співвіднесення особистісних потреб з потребами суспільства зникає з іншими етапами формування мотиву, що може призвести до здійснення людиною неусвідомленого вчинку [11].

В умовах економічно нестабільного суспільства і перманентних політичних криз усвідомлення молодю людиною особистісних потреб та співвіднесення їх з потребами суспільства ускладнюється тим, що система суспільно-політичних цінностей в українському суспільстві ще тільки формується, і тому важко віднайти ті суспільні цінності й моральні норми, які слід було б співвідносити з особистісними. Отож молодь створює, відстоює і захищає свою систему потреб і цінностей, перше місце серед яких займають *цінності мікрорівня* [10]. До того ж формування системи політичних цінностей відбувається під впливом зовнішніх факторів: політичних партій, окремих політичних діячів, громадських і політичних організацій, інших суспільних інститутів, засобів масової комунікації. Великі масиви політичної інформації (здебільшого негативної), які подають українські ЗМК, формують відповідне ставлення молодих громадян до суспільно-політичних процесів й обумовлюють рівень соціальної довіри до політичних інститутів і держави в цілому.

За визначенням Ф. Фукуями, довіра – це та ключова характеристика розвиненого людського суспільства, що виявляється як на індивідуальному рівні, так і на рівні соціальному. Саме довіра, а не ринкові відносини чи національні традиції визначає прогрес, успіх “самореалізації” конкретного суспільства. Здатність феномена довіри діяти як на мікро-, так і на мезо- та макрорівнях суспільного життя пов’язана з тим, що цей феномен, характерний для людської взаємодії, може стосуватися особистісної мотивації поведінки, кожна з яких, як правило, має власну, внутрішню детермінацію [12]. Тому цілком логічно розглядати рівень *соціальної довіри* як специфічний фактор, який впливає на формування мотивації суспільно-політичної активності.

З огляду на висвітлені вище положення видається доцільним, конструюючи модель формування мотивації політичної участі (рис.), враховувати низку чинників, серед яких такі:

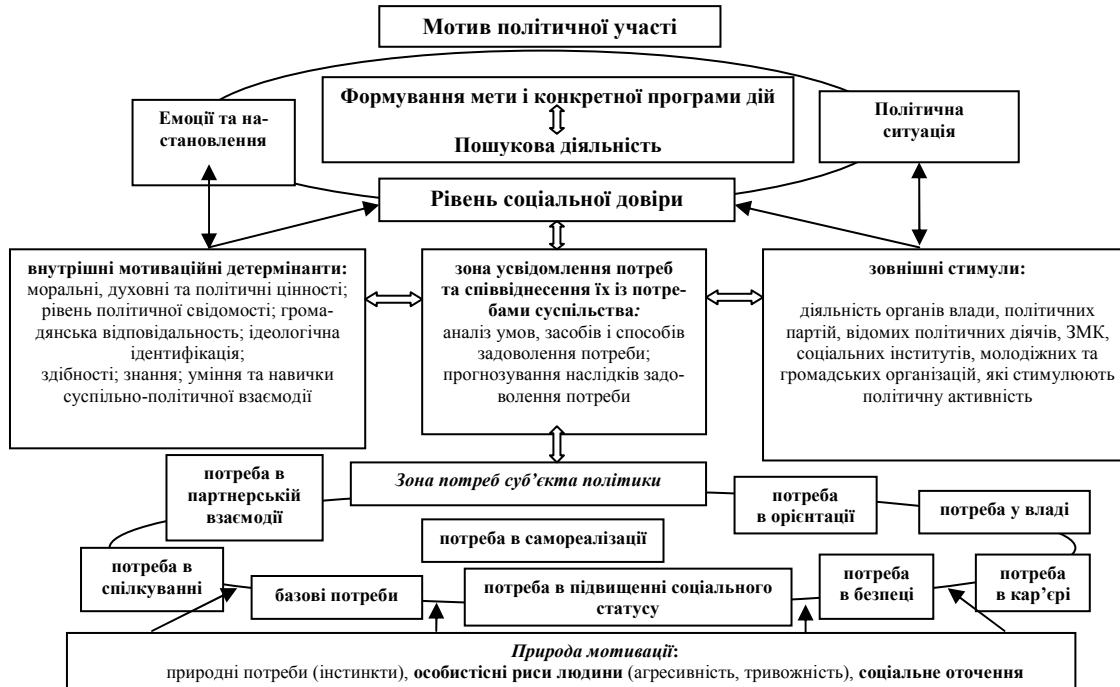

Рис. Модель формування мотивацій політичної участі

а) *природа мотивів*, яка, за концепцією В. К. Вілюнаса, започатковує індивідуальні особливості мотивації й обумовлюється природними потребами (інстинктами), особистісними рисами людини (агресивність, тривожність, невротичність, реактивність і т. ін.) та впливом соціального оточення [13];

б) *динамічні зміни, які постійно відбуваються в зоні потреб у кожної людини*. Враховуючи те, що мотивацію складних форм поведінки, у тому числі й політичної, слід розглядати як задоволення будь-яких потреб, у тому числі й базових, вважаємо, що потреби різного “рангу” не тільки співіснують в зоні потреб, а й певним чином взаємодіють між собою і спонукають людину до активної суспільно-політичної діяльності;

в) *нелінійність процесу формування мотивації*. Мотив не завжди можна подати як лінійний процес, де одна стадія (етап) послідовно змінюється іншою без повернення на якісь попередні, вихідні позиції. Тому й етапи формування мотивації виділятимемо певною мірою умовно.

Особливостями *першого етапу* формування мотивації політичної участі є усвідомлення особистісних потреб і співвіднесення їх з потребами суспільства. Наявність внутрішніх цінностей-змістів (моральних, духовних), високого рівня політичної свідомості і громадянської відповідальності забезпечує індивідові можливість самостійного політичного вибору, вільного самовизначення. Знання, уміння та навички соціальної взаємодії – оптимальний рівень збалансованості зовнішніх і внутрішніх факторів детермінації політичної поведінки. Здатність людини оцінити свої здібності, її бажання аналізувати політичні процеси та прогнозувати наслідки своїх вчинків виступають гарантією успішного досягнення особистістю значущих цілей і збереження позитивного балансу відносно з навколишнім середовищем.

Характерна ознака *другого етапу* – активна пошукова діяльність суб'єкта, що дає змогу чітко сформулювати цілі політичної участі та розробити конкретну програму дій. В основі такої програми лежать специфічні механізми внутрішньої детермінації (самодетермінації) поведінки людини відповідно до соціально значущих моральних цінностей, перетворених у внутрішні, суб'єктивно значимі особистісні змісти.

Щоб перевірити описану вище модель формування мотивації політичної участі, у грудні 2009 – січні 2010 р. ми провели дослідження рівня соціальної довіри серед різних категорій молоді, а також впливу зовнішніх стимулів на мотивацію політичної участі. Було сформульовано припущення, що зовнішні стимули під час активної фази виборчого процесу (вибори 2010 р.) підвищують рівень соціальної довіри молоді до політиків і суспільно-політичних процесів, які відбуваються в країні, активізують політичну участь молоді в суспільно-політичному житті.

У дослідженні взяли участь дві категорії молоді: 1) старшокласники загальноосвітніх шкіл м. Києва (34 особи віком 16–17 років), які не долучилися до агітаційної роботи на користь кандидатів у президенти, а лише спостерігали за передвиборною кампанією, та 2) керівники молодіжних політичних і громадських організацій з різних регіонів України (36 осіб віком 18–25 років), які були активними учасниками виборчого процесу. Дослідження проводилося за методикою Дж. Роттера “Шкала соціальної довіри” (адаптована С. Г. Достоваловим) (див. [14, с. 130]).

Результати дослідження засвідчили *високий рівень соціальної недовіри* і серед старшокласників, і серед політично активної молоді (середні показники для перших становили 86,7, для других, відповідно, – 79,7 %). Прикметними, як на наш погляд, видаються середні показники за окремими твердженнями, що демонструють ставлення різних категорій молоді до суспільно-політичних процесів у країні (табл.).

Таблиця

**Порівняльний аналіз результатів
за методикою Дж. Роттера**

№ пор.	Зміст твердження	Оцінки (у балах*)	
		старшокласники	активісти
1.	У суспільстві зростає лицемірство	3,7	3,9
11.	Навіть маючи інформацію з газет, радіо і ТБ, усе ж дуже важко скласти об’єктивне уявлення про події в суспільстві	3,9	2,5
12.	Майбутнє здається багатообіцяльним	2,5	3,8
14.	Більшість обраних і офіційних осіб чесні у своїх передвиборних обіцянках	4,0	4,9
25.	Більшість людей чесно відповідають, коли проводиться опитування щодо громадської думки	2,7	3,4

Примітка. Максимальна оцінка становила 5 балів; відповіді обчислено як непрямі.

Отже, і старшокласники, і активісти політичних та громадських організацій демонструють високий рівень недовіри до офіційних осіб, політиків. Респонденти близькі у своїх оцінках суспільно-політичного розвитку країни і погоджуються з тим, що в українському суспільстві (особливо в період обрання глави держави) зростає лицемірство. Більшість старшокласників і активістів категорично не згодні з тим, що обрані офіційні особи щирі у своїх передвиборних обіцянках (див. 14-те твердження в табл.: 4 і 4,9 бали, відповідно). Майбутнє України в

очах старшокласників виглядає більш оптимістично, тоді як представникам політично активної молоді майбутнє країни видається більш перспективним.

Привертає увагу той факт, що старшокласники більше, ніж політично активна молодь довіряють ЗМК. Лідери та активісти молодіжного руху вважають, що отримати об'єктивну інформацію з повідомлень ЗМК досить важко, тож суспільство не дістає об'єктивної інформації щодо політичних подій і суспільно-політичних процесів. Стосовно ставлення випробуваних до соціологічних опитувань, зазначаємо, що старшокласники більше довіряють даним соціологів і вважають, що українці зазвичай відповідають на їхні запитання під час опитувань щиро і відверто.

Висновки.

1. Мотивація політичної участі, хоч і формується під впливом зовнішніх стимулів і специфічних факторів, які діють у політиці, та більшою мірою залежить від внутрішніх мотиваційних детермінант особистості: моральних, духовних і політичних цінностей, рівня політичної свідомості та громадянської відповідальності, здібностей, знань, умінь і навичок суспільно-політичної взаємодії. Як показало проведене дослідження, під час президентських виборів 2009 р. зовнішні стимули (активна діяльність органів влади, самих кандидатів у президенти, матеріальне заохочення молоді з боку політичних партій, громадських організацій, відомих політичних діячів, широке висвітлення суспільно-політичних процесів у ЗМК) суттєво не вплинули на рівень довіри молоді до соціальних інститутів і держави.

2. Процес формування мотивації політичної участі складний і проходить кілька етапів. Починається він з усвідомлення особистісних потреб та співвіднесення їх з потребами суспільства, завершується – формулюванням цілей і розробленням конкретної програми дій. Важливою ознакою *першого* етапу формування мотивації є проходження зони усвідомлення та співвіднесення потреб, коли під впливом зовнішніх стимулів і внутрішніх детермінант молода людина аналізує умови, засоби, способи задоволення потреби, прогнозує наслідки вчинку не тільки для себе, а й для суспільства. На *другому* етапі визначальна роль належить механізмам внутрішньої детермінації, які забезпечують перетворення соціально значущих політичних цінностей у внутрішні, суб'єктивно значимі особистісні змісти. При цьому пошукова діяльність завершується формулюванням цілей і розроблення конкретної програми дій.

3. Рівень соціальної довіри є специфічним фактором, який опосередковано впливає на формування мотивації політичної участі і пов'язаний з емоціями, що виникають у громадянина щодо політичних процесів, настановленнями та політичною ситуацією в країні. Дослідження показало, що політична ситуація не завжди позитивно впливає

на рівень соціальної довіри, тобто зумовлене зростання довіри до політиків і суспільства. Навіть у період обрання глави держави молодь (у тому числі і політичні активісти) демонструє високий рівень недовіри до влади, політиків, ЗМК і вважає, що в українському суспільстві в цей час особливо помітно зростає лицемірство.

Дослідження створеної нами моделі формування мотивації політичної участі тільки розпочато. У перспективі визначення впливу внутрішніх мотиваційних детермінант на формування мотивів політичної участі, виявлення особливостей кожного етапу формування мотивації політичної участі молоді, дослідження причин скорочення процесу формування мотивації (імпульсивного та автоматизованого типів).

Література

1. Кому довіряють громадяни України? [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://apitu.org.ua>
2. *Ирхин Ю. В.* Мотивы политические // Полит. энцикл. : в 2-х т. / науч.-ред. совет: пред. совета Ю. Г. Семигин. – М. : Мысль, 2000. – Т. 1. – С. 743–744.
3. *Ильин Е. П.* Мотивация и мотивы / Е. П. Ильин. – СПб. : Питер, 2006. – 512 с. – (Серия “Мастера психологии”).
4. *Мелешкина Е. Ю.* Политическое поведение / Е. Ю. Мелешкина // Политический процесс: основные аспекты и способы анализа : сб. учеб. материалов. – М. : ИНФРА-М; Весь мир, 2001. – 427 с.
5. *Шестопал Е. Б.* Политическая психология : учеб. для студ. вузов / Е. Б. Шестопал. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Аспект-Пресс, 2007. – 427 с.
6. *Шляхтун П. П.* Політологія (теорія та історія політичної науки) : [підруч. для студ. вищ. навч. закл.] / П. П. Шляхтун. – К. : Либідь, 2002. – 527 с.
7. *Кияшко Л. О.* Вплив ідеологічних стереотипів на політичну участь громадян / Л. О. Кияшко // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей. – К. : Міленіум, 2008. – Вип. 19 (22). – С. 186–196.
8. *Хекхаузен Х.* Мотивация и деятельность / Х. Хекхаузен. – СПб. : Питер ; М. : Смысл, 2003 – 860 с.
9. *Ковалев В. И.* Мотивы поведения и деятельности / В. И. Ковалев. – М. : Наука, 1988. – 193 с.
10. *Головаха С.* Україна та Європа: результати міжнародного порівняльного соціологічного дослідження / С. Головаха, А. Горобчик, Н. Паніна. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2006. – 142 с.
11. *Иванников В. А.* Психологические механизмы волевой регуляции / В. А. Иванников. – СПб. : Питер, 2006. – 203 с.
12. *Фукуяма Ф.* Доверие: социальные добродетели и путь к процветанию / Ф. Фукуяма ; пер. с англ. – М. : АСТ: Ермак, 2004. – 730 с. – (Philosophy).
13. *Виллюнас В. К.* Психология развития мотивации / В. К. Виллюнас. – СПб. : Речь, 2006. – 458 с.
14. *Духновский С. В.* Диагностика межличностных отношений. Психологический практикум / С. В. Духновский. – СПб. : Речь, 2010. – 141 с.

© Краснякова А. О.

С. І. Позняк

САМООЦІНЮВАННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ШКОЛИ З ГРОМАДЯНСЬКОЇ ОСВІТИ ЯК ТЕХНОЛОГІЯ РОЗВИТКУ ГРОМАДЯНСЬКИХ СТАВЛЕНЬ УЧНІВСЬКОЇ МОЛОДІ

Досліджується потенціал застосування стратегії самооцінювання в навчальному закладі з метою підвищення ефективності політичного навчання учнівської молоді. Представляється модель самооцінювання діяльності школи з громадянської освіти як технологія розвитку громадянських ставлень учнів.

Ключові слова: громадянські ставлення, громадянська освіта, навчання, моделювання навчально-виховних ситуацій, стратегія самооцінювання, забезпечення якості освіти.

Исследуется потенциал применения стратегии самооценивания в учебном заведении с целью повышения эффективности политического обучения учащейся молодежи. Представляется модель самооценивания деятельности школы по гражданскому образованию как технология развития гражданских отношений учащихся.

Ключевые слова: гражданские отношения, гражданское образование, обучение, моделирование учебно-воспитательных ситуаций, стратегия самооценивания, обеспечение качества образования.

The potential of self-assessment strategy implementation in educational establishment aimed at increasing effectiveness of student's political education is researched. The author presents school self-assessment model in civil education as a technology of the development of student's civil attitudes.

Key words: civil attitudes, civil education, modeling of learning situations, self-assessment strategy, quality of education.

Проблема. Зміна ідеології і суспільно-політичного ладу в Україні потребує утвердження нової політичної свідомості громадян та належної громадянської культури як чинників легітимації влади і відтворення політичних цінностей суспільства. Тож проблема формування громадянських ставлень молоді, які сприяли б її ефективній соціальній та політичній участі, не втрачає своєї актуальності, а можливо, набуває ще більшого значення, зважаючи на слабкість і нестабільність державної влади й дедалі глибше усвідомлення пересічними громадянами складностей та обмежень демократії і плюралізму.

Наскільки ефективним є процес формування громадянських ставлень молоді в системі освіти, коли йдеться про формування громадянської компетентності школярів і розвиток громадянської культури? Чи сприяють освітні впливи підвищенню мотивації української молоді

та її здатності впливати на владу, набуттю нею позитивного досвіду соціальної і політичної участі?

Дослідження чинників розвитку громадянських ставлень учнівської молоді і вивчення побудованої за результатами емпіричних досліджень їх семантичної моделі [1] дають підстави стверджувати, що на часі перегляд пріоритетів громадянської освіти учнів і зміщення її акцентів з формування традиційних ставлень лояльності, патріотизму та громадянської активності в контексті “громадянин – держава” на підтримку таких ставлень, як соціальна довіра, громадянська взаємозалежність і взаємовідповідальність у контексті взаємодії, суб’єктами якої є самі громадяни. Досягти цього можна шляхом моделювання і впровадження навчально-виховних ситуацій, спрямованих на ознайомлення учнів з досвідом взаємодії та прийняття рішень на рівні шкільної громади. Адже здатність, як і уявлення громадянина, що він у змозі впливати на державу, складається тоді, коли він усвідомлює свою ефективність у спілкуванні з іншими людьми в сім’ї, школі, на роботі, а не під час його залучення до взаємодії з віддаленими і часто недосяжними державними структурами [2].

Мета статті: окреслити потенціал застосування стратегії самооцінювання в навчальному закладі з метою підвищення громадянської компетентності учнівської молоді, а також презентація моделі самооцінювання діяльності школи з громадянської освіти як технології розвитку і трансформації громадянських ставлень школярів.

Наше звернення до стратегії самооцінювання в контексті формування громадянських ставлень учнівської молоді пояснюється перш за все тим, що, як чинник інституційного розвитку організації, – у нашому випадку такою організацією є школа, – самооцінювання передбачає участь, співпрацю, обговорення та досягнення договору між усіма членами організації та зацікавленими особами [3] і не тільки вимагає відповідних компетенцій від учасників, а й самим залученням у процес оцінювання власної діяльності сприяє їх розвитку.

М. К. Паттон вказує на дві основні цілі, яких можна досягти завдяки самооцінюванню: одна з них пов’язана з *результатом* і тими знаннями про діяльність організації (діагнозом), що дає власне самооцінювання і які впливають на планування її подальшої діяльності, а друга – із самим *процесом* самооцінювання [4]. Остання стосується як когнітивних і біхевіоральних змін на індивідуальному рівні, так і структурних та культурних змін програмного й організаційного рівнів, що є результатом навчання, яке відбувається в процесі самооцінювання. Дж. Грін пов’язує досягнення обох цілей з емотивним виміром інтеракції та участі, що є основними механізмами самооцінювання [5].

Аналізуючи самооцінювання під кутом зору чинників, що забезпечують процес навчання як на індивідуальному, так і на груповому та інституційному рівнях, дослідники відзначають:

- у процесі самооцінювання максимізується спільність інтересів усіх зацікавлених сторін (коли йдеться про школу – учасників навчально-виховного процесу);
- учасники самооцінювання самі почуваються агентами змін, а оцінювання, його результати та процес прийняття рішень сприймаються ними як їхні власні;
- учасники несуть відповідальність за збирання інформації, діагноз якості та формулювання рекомендацій щодо напрямів розвитку організації і характеру змін;
- учасники беруть участь у публічному обговоренні питань управління, перерозподілу влади і розвитку організації, що вимагає довіри одне до одного, готовності та вміння вести діалог, поваги до цінностей демократії і плюралізму;
- створюються умови для підтримки ініціативи знизу [3; 6–9].

Самооцінювання широко застосовується в різних інституційних контекстах. Воно є давно визнаним способом оцінювання у сфері міжнародної співпраці і розвитку. Багато міжнародних організацій використовують самооцінювання для забезпечення свого інституційного розвитку. Воно також знайшло широке застосування в освіті. У США, наприклад, до самооцінювання звертаються в контексті професійного розвитку вчителів, де воно доповнює зовнішнє оцінювання. У Великій Британії, Нідерландах, деяких землях Німеччини, в Ісландії та інших європейських країнах самооцінювання застосовують у шкільному оцінюванні. У зв'язку з рекомендацією Європейської комісії з вищої освіти щодо гармонізації національних систем освіти в Європі і завданнями болонського процесу щодо забезпечення якості освіти самооцінювання розглядають як ефективний інструмент удосконалення системи управління навчальними закладами в Європі [10]. Запроваджується самооцінювання і в українській системі середньої та вищої освіти.

Наш інтерес до стратегії самооцінювання взагалі і його застосування в процесі оцінювання діяльності школи полягає у використанні його потенціалу для підвищення ефективності процесу політичного навчання учнівської молоді, рівня її соціальної довіри, відповідальності, готовності до співпраці та політичної ефективності, іншими словами, у використанні самооцінювання як технології розвитку громадянських ставлень учнівської молоді. Цю можливість нам надає застосування самооцінювання для забезпечення якості такого аспекту навчально-виховної діяльності школи, як громадянська освіта.

Концептуальні підходи до забезпечення якості громадянської освіти та шляхів її запровадження в школі викладено в спільній публікації ЮНЕСКО і Ради Європи “Посібник із забезпечення якості освіти для демократичного громадянства в школі”¹ [11]. Метою стратегії забезпечення якості, як зазначено в посібнику, є підвищення відповідальності учасників навчально-виховного процесу – учнів, учителів, адміністрації школи і батьків – за організацію та якість громадянської освіти у власній школі.

Основою процесу забезпечення якості є *самооцінювання діяльності школи* щодо громадянської освіти, за результатами якого й *планується її подальший розвиток*. У цілому процедуру забезпечення якості розглядають у посібнику як циклічний процес, де кожний цикл складається з двох етапів – самооцінювання і планування розвитку школи.

Не будемо розділяти ці два етапи, а розглядатимемо планування розвитку як складову процедури самооцінювання, оскільки воно є похідним самооцінювання і його результатом. Доцільно це і з погляду теорії соціального навчання, адже в обох процесах задіяні одні й ті самі соціально-психологічні механізми, що спричиняють як когнітивні, емотивні та біхевіоральні зміни індивідуального рівня, так і, урешті-решт, структурні і культурні зміни організаційного рівня.

Запровадження самооцінювання діяльності школи щодо громадянської освіти вимагає його технологізації: визначення цілей, процедури, змісту, моделі, учасників, методичного інструментарію та очікуваних результатів. Спробуємо запропонувати варіант такої технології і описати його.

Підкреслимо, що, розглядаючи самооцінювання як засіб розвитку громадянських ставлень учнівської молоді і підвищення її громадянської компетентності через досвід навчання, ми не маємо наміру залишити поза увагою його значення щодо інституційного розвитку школи в цілому. Обидва аспекти самооцінювання є нерозривними і взаємозалежними, на що й звертав увагу М. Паттон, окреслюючи його цілі [4]. З таких позицій щодо формулювання цілей, які стоять перед самооцінюванням діяльності школи щодо громадянської освіти, виходитимемо і ми.

Отже, запровадження технології самооцінювання діяльності школи щодо громадянської освіти (ГО) має *термінальні*²(пов’язані з

---

¹ Публікацію здійснено під егідою ЮНЕСКО і Ради Європи в межах програми РЄ з освіти для демократичного громадянства і освіти в галузі прав людини.

² Назва “термінальні цілі” умовна й означає, що досягнення цих цілей очікується як кінцевий результат повного циклу самооцінювання.

результатом) і *процесуальні* (пов'язані з процесом) **цілі**. Стосуються вони як організаційного і програмного розвитку та вдосконалення, так і індивідуального та колективного навчання (табл.).

Таблиця

Цілі самооцінювання діяльності школи щодо громадянської освіти

Рівні досягнення	Цілі	
	термінальні	процесуальні
організаційний та програмний рівень	<ul style="list-style-type: none"> знання та діагноз стану ГО в школі забезпечення якості ГО 	<ul style="list-style-type: none"> досвід співпраці, підтримання діалогу, досягнення згоди
рівень індивідуального та колективного навчання	<ul style="list-style-type: none"> демократизація культури взаємодії учасників навчально-виховного процесу підвищення громадянської компетентності учнівської молоді 	<ul style="list-style-type: none"> знання процедури спільного прийняття рішень і власних можливостей у цьому процесі (когнітивна складова); розвиток комунікаційних та дослідницьких умінь (біхевіоральна складова); позитивний досвід взаємодії, підвищення відповідальності та мотивації до участі (емотивна складова)

Щодо *термінальних цілей*, то на *організаційному* і *програмному* рівні вони такі:

- отримання знань та діагностування стану громадянської освіти в школі;
- забезпечення якості ГО через планування її діяльності з урахуванням результатів діагностування.

У контексті ж *індивідуального* і *колективного навчання* метою самооцінювання є:

- демократизація культури взаємодії учасників навчально-виховного процесу через їх залучення до участі в процесі прийняття рішень та спільну відповідальність за управління закладом і його діяльність;
- підвищення громадянської компетентності учнівської молоді.

Процесуальні цілі на організаційному і програмному рівні – це:

- надання учням та іншим учасникам навчально-виховного процесу досвіду співпраці;
- підтримання діалогу, досягнення згоди в процесі прийняття рішень щодо діагнозу стану і планування розвитку ГО в школі.

На рівні *індивідуального і колективного навчання* – це створення умов, щоб забезпечити:

- отримання учнями та іншими учасниками навчально-виховного процесу знання і розуміння процедури спільного прийняття рішень та усвідомлення власної ролі і можливостей щодо впливу на процес прийняття рішень у школі (*когнітивна складова*);
- розвиток комунікаційних і дослідницьких умінь учнів та інших учасників навчально-виховного процесу (*біхевіоральна складова*);
- отримання учнями та іншими учасниками навчально-виховного процесу позитивного емоційного досвіду взаємодії, підвищення відповідальності і мотивації до участі через усвідомлення власної політичної ефективності (*емотивна складова*).

Учасниками самоцінювання діяльності школи щодо ГО є такі категорії учасників навчально-виховного процесу: учні, учителі, батьки та адміністрація. Кількість учасників самоцінювання школа визначає сама залежно від вибраної моделі, кількості учнів та членів педагогічного колективу, наявних ресурсів та інших факторів. Важливо, щоб серед учасників самоцінювання було представлено адміністрацію, учителів більшості предметів, що викладаються на основному і старшому ступенях середньої школи, а також учителів початкової школи обох статей та різних вікових груп. Щодо учнів, то це має бути однакова кількість представників різних класів (основної та старшої школи), різних рівнів активності та навчальних досягнень і обох статей.

Оптимальним варіантом може бути проведення самоцінювання у форматі експертного дослідження, яке передбачає залучення до нього мінімум 15 представників кожної категорії учасників.

Процедура самоцінювання, структуру якої запозичено у Х. Ф. Хансен і Ф. Борума [12], складається з трьох етапів: *затвердження, конструювання та запровадження*. На етапі затвердження учасники навчально-виховного процесу, які є також учасниками самоцінювання і зацікавленими в ньому особами, обговорюють концепцію оцінювання і приймають рішення щодо його проведення. На етапі конструювання визначають (розробляють нову або адаптують існуючу) модель самоцінювання, що відповідає особливостям навчального закладу. Далі на етапі запровадження за визначеною моделлю проводять самоцінювання.

Процедурою проведення самооцінювання громадянської освіти в школі передбачено такі основні кроки:

1) прийняття рішення щодо проведення самооцінювання та обговорення його концепції на загальних зборах за участі учнів, педагогічного колективу, батьків;

2) формування робочої групи для реалізації самооцінювання, до якої входять представники всіх категорій учасників оцінювання: учнів, учителів, батьків, адміністрації школи (бажано, щоб до складу групи було також залучено шкільного психолога або соціального педагога, якщо такі є в школі);

3) обговорення та прийняття рішення щодо моделі, процедури та методів самооцінювання;

4) збирання робочою групою інформації через застосування визначеного методичного інструментарію;

5) аналіз отриманих даних та їх інтерпретація, визначення сильних і слабких сторін діяльності школи (SWAT), підготовка звіту;

6) інформування робочою групою колективу школи та батьків про результати самооцінювання та їх обговорення;

7) розроблення плану розвитку школи з урахуванням потреб і думок учасників навчально-виховного процесу.

Члени робочої групи не є фахівцями ані з оцінювання, ані з громадянської освіти, тому їх слід підготувати до виконання досить складного завдання реалізації самооцінювання школи щодо ГО. Така підготовка може бути проведена *експертом у галузі оцінювання та експертом з громадянської освіти* під час спеціально організованого семінару-тренінгу.

Було б, проте, амбітно вважати, що такий семінар-тренінг дасть змогу членам робочої групи кваліфіковано провести самооцінювання і здійснити аналіз його результатів, – увесь процес має супроводжуватись і підтримуватись експертом у галузі оцінювання. Він повинен співпрацювати з робочою групою у ролі консультанта або фасилітатора.

Модель самооцінювання, яку ми пропонуємо, є моделлю змішаних методів. Вона ґрунтується на підходах, визначених у “Посібнику із забезпечення якості освіти для демократичного громадянства в школі” [11], автори якого пропонують побудувати оцінювання навколо трьох змістових сфер, а саме: (1) навчально-виховний процес, що стосується змісту, форм, методів, прийомів навчання та виховання і методів оцінювання; (2) шкільний клімат і традиції, що охоплюють тип стосунків між учасниками навчально-виховного процесу та проблему розв’язання конфліктів; (3) менеджмент і розвиток, тобто стиль керівництва, процес прийняття рішень, можливості професійного та організаційного розвитку, а також роль самооцінювання і планування

розвитку закладу. У посібнику водночас окреслено основні індикатори якісної громадянської освіти в школі, що відображають загальноєвропейські підходи до предмета оцінювання. Застосування такої моделі в умовах української школи вимагає адаптації індикаторів до її реалій, а також їх деталізації для створення програми оцінювання, а на її основі – методичного інструментарію, який дав би змогу отримати більш якісні дані для аналізу.

Програма самооцінювання містить перелік параметрів за кожною із трьох зазначених вище сфер і відповідний набір показників, що свідчить про якісну громадянську освіту в школі. Сферу навчально-виховного процесу визначено, зокрема, такими показниками:

- педагогічний колектив поінформований про цілі і завдання школи щодо громадянської освіти, має уявлення про способи їх реалізації та очікуваний результат;
- наявність спеціальних громадянознавчих курсів або тем у навчальному плані та програмах, що його складають;
- можливість обговорення і вільного висловлювання учнями різних думок щодо спірних питань у щоденній практиці в класі та школі.

У сфері “шкільний клімат і традиції” серед показників якості є такі:

- учасники навчально-виховного процесу обізнані зі своїми правами та обов’язками в школі і намагаються їх реалізувати;
- учасники навчально-виховного процесу з повагою ставляться до думок один одного;
- у школі немає місця примусу як способу розв’язання конфліктів.

Добір параметрів і відповідних показників якості громадянської освіти, на основі яких формується методичний інструментарій самооцінювання, дає можливість аналізувати отримані дані не тільки в контексті оцінювання різних сфер діяльності навчального закладу, а й під кутом зору таких *соціально-психологічних чинників* ефективної громадянської освіти в школі, як:

- зовнішня і внутрішня мотивація колективу, його окремих представників і груп – учнів, учителів, батьків, адміністрації – щодо організації навчально-виховного процесу та шкільного життя на основі принципів демократичної взаємодії;
- сформованість їхніх уявлень про цілі, способи їх досягнення, ресурси й очікувані результати запровадження таких принципів через громадянську освіту в школі;

- готовність до рефлексії щодо самоефективності та оцінювання ефективності інших груп зацікавлених осіб у процесі впровадження, підтримки та вдосконалення механізмів демократичної взаємодії.

Зауважимо, що модель самооцінювання, яку ми пропонуємо, розрахована на участь школярів від 15 років і старше.

Методами самооцінювання є аналіз документів, опитування, інтерв'ю, фокус-групова дискусія. На першому етапі аналізують документи (за показниками, поданими у програмі оцінювання). Інтерв'ю і фокус-групи проводять після анкетування, якщо за його результатами виявлено питання, що потребують додаткового дослідження. Підготовка і проведення інтерв'ю та обговорень у фокус-групах вимагають професійної підготовки, тому їх має проводити фахівець з оцінювання.

Анкети для опитування готують окремо для кожної групи учасників – учнів, батьків і вчителів – з урахуванням особливостей їхнього статусу, ролі в навчально-виховному процесі та громадянській освіті і віку. Основу анкет складають твердження, що є індикаторами параметрів якості громадянської освіти у трьох змістових сферах діяльності школи відповідно до програми оцінювання – навчально-виховному процесі, шкільному кліматі й традиціях, менеджменті і розвитку. Їх респонденти оцінюють за 5-бальною шкалою Лікерта. В анкеті є також відкриті запитання, запитання з множинним вибором відповіді та ранжування, які стосуються рефлексії респондентів щодо стосунків між учасниками навчально-виховного процесу, зокрема конфліктних ситуацій, пріоритетних тем громадянської освіти та умов удосконалення роботи вчителів щодо громадянської освіти.

Висновки. Зважаючи на представлені цілі, програму, процедуру та методи самооцінювання діяльності школи з громадянської освіти, реалізація даної технології в навчально-виховному процесі може слугувати ефективним інструментом підвищення громадянської компетентності школярів. Завдяки їй створюються умови для набуття учнями, а також іншими учасниками навчально-виховного процесу реального досвіду громадянської взаємодії. Такий досвід є особливо актуальним в умовах, коли рівень громадянської компетентності визначають такі ставлення, як соціальна довіра, солідарність, взаємовідповідальність, готовність до співпраці та самоефективність.

Література

1. Позняк С. І. Преспективи розвитку громадянської культури молоді в умовах модернізації освіти / С. І. Позняк // Вища освіта України. – 2008. – Дод. 3, т. II (9). – Темат. вип. “Вища освіта України в контексті інтеграції до європейського освітнього простору”. – С. 477–482.
2. Almond G. The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations / G. Almond and S. Verba. – Princeton, NJ : Princeton University, 1963. – 562 p.

3. *Nevo D.* School-based evaluation: a dialogue for school improvement / D. Nevo. – Oxford : Pergamon, 1995. – 279 p.
4. *Patton M. Q.* Utilization-focused evaluation: The new century text. – [(3rd ed.)] / M. Q. Patton. – Thousand Oaks, CA : Sage, 1997. – 448 p.
5. *Greene J.* Stakeholder participation and utilization in program evaluation / J. Greene // *Evaluation Review*. – 1988. – № 12. – P. 91–116.
6. *Fetterman D. M.* Empowerment Evaluation / D. M. Fetterman // *Evaluation Practice*. – 1994. – Vol. 15. – № 1. – P. 1–15.
7. *Weiss C. H.* Knowledge Creep and Decision Accretion / C. H. Weiss // *Knowledge: Creation, Diffusion, Utilization*. – 1980. – Vol. 1. – № 6. – P. 381–404.
8. *O’Harra J.* Process and Product Issues in the Evaluation of School Development Planning / J. O’Harra and G. McNamara // *Evaluation*. – 2001. – Vol. 7. – № 1. – P. 99–109.
9. *Usher C. L.* Improving Evaluability through Self-Evaluation / C. L. Usher // *Evaluation Practice*. – 1995. – Vol. 16. – № 1. – P. 59–68.
10. European Commission for Higher Education. Recommendation of the Commission in Relation to the European Cooperation on Quality Assurance in Higher Education. COM(97) 707 final. Brussels : Document 97/0121 (SYN). – Brussel, 1998.
11. *Birzea C.* Tool for Quality Assurance of Education for Democratic Citizenship in Schools / C. Birzea, M. Cecchini, C. Harrisson et al. – Paris : UNESCO, 2005. – 123 p.
12. *Hansen H. F.* The Construction and Standardization of Evaluation: The Case of the Danish University Sector / H. F. Hansen & F. Borum // *Evaluation*. – 1999. – Vol. 5. – № 3. – P. 303–329.

© Позняк С. І.

П. Д. Фролов

ОСНОВНІ НАПРЯМИ РОЗРОБЛЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ТЕХНОЛОГІЙ УПРАВЛІННЯ ГРОМАДСЬКОЮ ДУМКОЮ

Проаналізовано можливості та обмеження існуючих технологій управління громадською думкою під кутом зору соціально-психологічних закономірностей, на яких вони ґрунтуються. Наведено ряд фактів, які свідчать про зменшення ефективності впливу ЗМК на громадську думку останнім часом, висловлено ряд припущень із цього приводу. Окреслено основні напрями дальшого розроблення технологій управління громадською думкою.

Ключові слова: громадська думка, технології управління, інформаційний вплив, соціальний вплив, ефективність впливу.

Проанализированы возможности и ограничения существующих технологий управления общественным мнением с точки зрения социально-психологических закономерностей, на которых они основываются. Приведен ряд фактов, которые свидетельствуют об уменьшении эффективности воздействия СМК на общественное мнение в последнее время, сделан ряд предположений по этому поводу. Очерчены основные направления дальнейшей разработки технологий управления общественным мнением.

Ключевые слова: общественное мнение, технологии управления, информационное воздействие, социальное воздействие, эффективность воздействия.

Possibilities and limitations of today's technologies of public opinion control and manipulation are analysed from point of view of basic socio-psychological regularities. The number of facts confirm that the influence of mass-media on public opinion is decreasing. Several hypotheses are proposed. The row of suppositions is expressed on this occasion. The main directions of further development of technologies of t public opinion control and manipulation are outlined.

Key words: public opinion, management technologies, mass media influence, efficiency.

Проблема. Успіх суспільних та освітніх інновацій чималою мірою залежить від того, чи підтримуються вони громадською думкою. Невипадково президент США Авраам Лінкольн свого часу відзначав:

“У союзі з громадською думкою можна зробити все, без неї – нічого” (цит. за: [1, с. 120]).

Інтерес до проблеми впливу ЗМК на громадську думку з’явився в результаті зміни їх місця та ролі в найрізноманітніших сферах суспільного життя. Стрімке поширення спочатку газет і радіо, а пізніше – телебачення та інтернету поставило на порядок денний ряд питань, пошук відповідей на які триває і досі. Чи не найкраще сутність проблеми взаємодії громадської думки із засобами масової комунікації відображено в запитанні: ЗМК відображають існуючий стан громадської думки чи формують її? Певною альтернативою цій дилемі може бути твердження, що ЗМК виступають у ролі важливого, але всього-на-всього каталізатора формування громадської думки. Проте для представників так званої четвертої влади і чільників медіа-індустрії, яка набирає дедалі шаленіших обертів, така постановка питання видається майже образливою. Адже прийнято вважати, що створення громадську думку той, хто володіє ЗМК, а самі ЗМК розглядають при цьому як найпотужнішу інформаційну зброю ХХІ ст. Для телевізійного покоління само собою зрозумілим є переконання, що засоби масової комунікації всюдисущі, усемогутні і все знають. Утвердилася теза, чи не аксіома навіть, що повторюється з публікації в публікацію відповідної тематики, уже, між іншим, не привертаючи до себе уваги, *про зростання ролі ЗМК у формуванні громадської думки*. І це при тому, що на зміну теорії “кулі” або “шприця”, яка з’явилася ще в 30-ті роки минулого століття, уже давно прийшла теорія обмежених ефектів. Попри її солідну емпіричну обґрунтованість в інформаційному суспільстві саме інформаційно-психологічні технології розглядають як свого роду вершину розвитку інструментарію управління громадською думкою. Звичайно, певні підстави для цього є, адже завдяки можливостям сучасних інформаційних і комунікаційних технологій інформацію можна фактично миттєво передати в будь-яку точку світу. Перешкодити ж проникненню небажаних ЗМК на ту чи іншу територію стає практично неможливо. Отож можливості використання телебачення, комп’ютерних інформаційних мереж, радіо, відеокасет з метою програмування певних структур свідомості і підсвідомості справді посилюються.

Поява друкарського верстата, а згодом радіо, телебачення та інтернету призвела до того, що опосередковані форми спілкування стали основним інструментом впливу на громадську думку. Посиленню дієвості різноманітних форм медіа-комунікації сприяла й атомізація людських спільнот, яка особливо виразно проявляється у мегаполісах. Натомість роль безпосередніх контактів одних людей з іншими як джерела формування громадської думки з тисячолітньою історією іс-

тотно послабилася. З розвитком технічних можливостей ЗМК дедалі більшої сили і вираженості почав набирати процес, який згодом стали називати *віртуалізацією реальності*. Сьогодні віртуалізація набула таких масштабів, що факт, подія, про які не було повідомлено у ЗМК, начебто й не існують. Натомість за допомогою відповідних технологій формуються й тиражуються заздалегідь “сконструйовані” образи (іміджі) конкретних осіб, фірм та організацій, ідей, програм, товарів тощо. Інколи такі копії виглядають достовірніше за оригінал, а сучасні цифрові технології дають змогу створювати так звані *симулякри*, тобто копії того, що насправді ніколи не існувало. У цьому зв’язку Н. Больц пише: “Унаслідок того, що наші знання про реальності опосередковані ЗМІ, стало безглуздом відрізнити відображення від відображеного явища...” (цит. за: [2, с. 70]).

З появою газет, радіо і телебачення на завоювання ринків вирушає вже не сам товар, а його зображення. Віртуальні образи заміщують реальних політиків. Партії, хоч і зберігають свою організаційну структуру, також перетворилися на образи. Чимало з них можна порівняти з мильними бульбашками, що приваблюють виборців оманливим мерехтінням спеціально розроблених назв, логотипів, емблем та рекламних слоганів. Сучасне партійне будівництво набуває дедалі виразнішого віртуального характеру. Про це свідчить не тільки досвід України, а й інших країн. Досить згадати хоча б скандально відому ЛДПР Володимира Жириновського чи створений 1994 р. італійським медіа-магнатом Сильвіо Берлусконі фактично “з листа” рух “Уперед, Італіє” (Forza Italia).

Віртуалізація охоплює й інші сфери людського життя. Віртуальне навчання, віртуальне лікування, віртуальний туризм, віртуальний секс, віртуальне кохання та віртуальні шлюби – усе це і багато іншого стало “реальною нереальністю” [3]. Заміщення реальних речей і вчинків образами-симуляціями, – пише російський дослідник Д. В. Іванов, – можна спостерігати практично у всіх сферах життя сучасної людини, і це дає, на його думку, підстави для цілісного опису соціокультурних змін рубежу ХХ–ХХІ століть як процесу (процесів) віртуалізації суспільства [4].

Тотальна віртуалізація не могла не призвести до того, що медіа-технології як напрям формування громадської думки почав сприйматися як чи не найперспективніший і чи не єдино можливий. Однак чи це справді саме так? Чи не сягнула вже постійно зростаюча роль ЗМК у процесі формування громадської думки свого піку, чи не наближається вона до того максимуму, після досягнення якого не тільки не варто сподіватися на істотний приріст ефективності впливу, а навпаки, варто очікувати навіть деякого його послаблення? Чи не сталося так,

що цей пік уже пройдено, але цього поки що ніхто не помітив? І якщо це насправді саме так, то чи не слід переглянути пріоритети в розробленні технологій формування громадської думки? Така постановка питання, звичайно, є певною мірою перебільшенням. І його доцільніше було б переформулювати так: можливо, варто говорити не про проходження піку, не про послаблення ролі медіа-технологій (вона справді може зростати і далі), а радше про посилення протилежної тенденції). Пошук відповідей на ці запитання і є *метою даної статті*.

Через те, що проблему взаємодії ЗМК і громадської думки розробляло багато дослідників – як сучасних, так і дореволюційних, як вітчизняних, так і зарубіжних, – численна література, присвячена проблемі впливу ЗМК на формування громадської думки, навряд чи підлягає оглядові, а саму цю проблему розглядають у дуже багатьох аспектах [5–8]. Нас насамперед цікавить аспект технологічний. Вислів “технології формування громадської думки” набув значного поширення, проте його тлумачення не є усталеним. Різні автори вкладають у нього різний зміст, хоча й говорять про такі технології зазвичай як про щось само собою зрозуміле і самоочевидне.

Якщо до технологій формування громадської думки найчастіше відносять PR, іміджмейкінг і рекламу [9–13], то ЗМК, що використовують цілий арсенал власних специфічних технологій [14], розглядають як інструмент її формування [15; 16]. Серед цих технологій виокремлюють дві великі групи: *просвітницько-переконувальні і маніпулятивні* [14; 17]. Основна відмінність між ними полягає в тому, що переконування будується на зверненні до критичного мислення людей, тоді як маніпулювання є способом прихованого управління свідомістю і поведінкою людей часто всупереч їхнім власним інтересам. Попри, здавалося б, самоочевидність критерію, який відрізняє одну групу технологій від іншої, провести чітку межу між ними насправді не так уже й легко, оскільки історія дає чимало прикладів того, як переконувальні технології з успіхом перетворювалися на маніпулятивні. Досить згадати теорію *об’єктивної журналістики* Уільяма Ріверса, відповідно до якої журналісти друкували об’єктивні репортажі, цілком позбавлені партійних пристрастей. Завдяки цьому політична тенденційність преси стала зменшуватися, із засобу вираження думок вона почала перетворюватися в засіб “повідомлення новин”. Новини подавалися окремо, коментарі – окремо. Проте з часом громадськість помітила цілий ряд недоліків цієї технології. Зокрема, з’ясувалося, що “об’єктивний” репортаж може відігравати для сильних світу цього роль димової зависи, завдяки якій можна поширювати офіційну точку зору без критичного аналізу [18]. Схожа доля спіткала й так звану *пре-*

квізійну журналістику, адепти якої сподівалися, що соціологічні, статистичні вимірювання та аналіз зроблять публікацію точною і правильною, дадуть змогу не акцентувати увагу аудиторії на поточних, швидкоплинних (*рос.* – сиюминутных) подіях, а зосередять її на справді соціально важливих явищах соціально-політичного життя. Однак і ця технологія виявилася не бездоганною, бо відкривала шлях для маніпуляцій громадською думкою не тільки через фальшування рейтингів, а й багатьма іншими способами.

І переконувальні, і маніпулятивні технології часто-густо базуються на одних і тих самих закономірностях та засобах формування вражень за допомогою мови, візуальних образів, звуків тощо. Це дає підстави виокремлювати мовні і мовленнєві, інтуїтивні візуальні технології комунікативного впливу сучасних медіа [19–21]. Їх результативність ґрунтується на використанні відповідних теорій, ефектів і закономірностей сприймання та обробки інформації реципієнтом. У рамках цього напряму творення технологій управління громадською думкою розроблено величезну кількість прийомів інформаційного впливу як на свідомість, так і на підсвідомість; він і далі активно розвивається.

Стрімке поширення комп'ютерної техніки сприяло появі і зростанню популярності технологій управління процесами поширення певної інформації насамперед за допомогою каналів мас-медіа. Завдяки медіа-дослідженням і медіа-плануванню сьогодні існує можливість дуже точно розрахувати обсяг ресурсів, потрібних для того, щоб ознайомити цільові аудиторії із змістом повідомлення, досягти запам'ятовування потрібної інформації тощо. Уперше наслідки застосування таких технологій ми відчули ще на початку 90-х років ХХ ст., коли величезна кількість людей, особливо дітей, раптом почала розмовляти рекламними слоганами на кшталт: “У МММ немає проблем. Ми заробили гроші для себе. Ми заробимо їх і для Вас!”.

Як певні технології управління громадською думкою можна розглядати й складні процеси, які відбуваються в медіа-економіці, де на тлі збільшення розмаїття видань, теле- і радіоканалів, сайтів, інтернет-порталів спостерігається дедалі більша концентрація та монополізація ЗМК. Особливо помітно це на міжнародному рівні. Більшість новин іде від розвинутих країн до тих, що розвиваються. Їх продукують і розповсюджують великі або ж глобальні інформаційні агентства – BBC і Reuters (Великобританія), AFP (Agence France Presse, Франція), CNN і AP (Associated Press, США). На “велику трійку” (Reuters, AFP і AP) протягом 1990-х років припадало більш як 80% виробництва новин, якими щоденно оперували світові ЗМК [22].

Багатоманітність одноманітності посилюється, і, аби протистояти їй, міжнародна спільнота навіть розробляє спеціальні рекомендації для збереження хоча б можливості плюралізму. Такі закони розробляють і в Україні [23]. Проте ідентифікувати медіа-монополіста досить складно.

Різноспрямованість процесів, які відбуваються нині у сфері медіа-економіки, висуває на порядок денний питання врахування цього чинника при розробленні технологій управління громадською думкою. Щодо розв'язання цього питання існує щонайменше два підходи.

Прихильники *першого* підходу виходять з необхідності поєднання всіх ЗМК в єдину чітко скоординовану систему, що діє заради досягнення цілей, визначених державою. Він характерний для так званого авторитарного суспільства. Затратність системи управління при цьому зростає з розширенням діапазону бажання владної еліти контролювати суспільну динаміку.

Другий підхід, альтернативний авторитарному, не потребує якогось єдиного центру управління. Цей шлях стає можливим за умови появи того, що М. Кастельє назвав “інформаційністю”. Вона, на його думку, являє собою “атрибут... соціальної організації, в якій завдяки новим технологічним умовам, що виникають у даний історичний період, генерування, обробка і передача інформації стали фундаментальними джерелами продуктивності і влади” [24, с. 42]. Витрати ресурсів на управління при цьому знижуються за рахунок внутрішньої самоорганізації, переходу до суб'єкт-суб'єктної моделі. Соціум стає більш пасіонарним і креативним. Він бере на себе роль носія змін. І, що дуже важливо, відбувається процес гуманізації соціуму і в тому числі й гуманізації моделей управління громадською думкою. Це повністю відповідає місії і цінностям самого соціуму.

Проте і за першої, і за другої схеми основним засобом управління громадською думкою виступають ЗМК. До споживання вироблюваного ними медіа-продукту й справді залучено чимало громадян. Згідно з результатами дослідження, проведеного Інститутом соціології у березні–квітні 2009 р. (обсяг вибірки – 1800 респондентів, похибка – 2,3%), дивляться телевизор 86% громадян України, газети і журнали читають трохи більше третини, користуються інтернетом – 14%. Дві третини телеглядачів (66%) дивляться новини. Суперничати з новинами можуть хіба що художні фільми – їх дивиться на 2% більше респондентів. Найбільший інтерес до випусків новин виявляють ті, кому за 55 років: три чверті з них регулярно дивляться новини. Дещо рідше їх дивляться люди середнього віку (67%). А от серед тих, кому до 30 років, новини цікавлять менш як половину опитаних (45%).

Результати всеукраїнського репрезентативного опитування, проведеного Інститутом соціальної та політичної психології АПН України у листопаді 2009 р. (1998 респондентів, похибка вибірки – 2,2%), засвідчили, що під час виборчої кампанії рейтингами кандидатів у президенти, які оприлюднювалися ЗМК, тією чи іншою мірою цікавилось понад 72,3 % опитаних: постійно стежили за ними 11,3 %; час від часу – 29,3 %; стежили, хоча й дуже рідко, – 31,7 %. Інтерес до рейтингів фактично не залежав від статі респондентів, натомість мав тенденцію деякого зростання з підвищенням віку. Крім того, було з'ясовано, що порівняно з передвиборним періодом 2004 р. рівень інтересу до рейтингів зріс на 14 %. Кількість тих, хто стежив за ними постійно, збільшилася із 6 % до 11 %; тих, хто робив це час від часу, – з 23 % до 29 %; тих, хто цікавився, хоч і рідко, – з 28 % до 31 %.

Серед виборців, які на момент опитування визначилися, за кого голосуватимуть, 30,2 % зазначали, що на їхнє рішення найбільшою мірою вплинули випуски телевізійних новин; 27,3 % зробили свій вибір під впливом родичів, друзів, знайомих і колег по роботі. Вплив на своє рішення публікацій у газетах визнали 19,3 % опитаних; рекламних роликів на телебаченні – 15,9 %; мітингів і зустрічей, організованих штабами кандидатів, – 8,4 %; агітаційних плакатів, бігбордів та листівок – 7,5 %; інформації, розміщеної в інтернеті, – 6,7 %. Менше третини респондентів (29,1 %) заперечили вплив на свій вибір будь-якого з перелічених джерел інформації.

Наведені тут факти мали б беззаперечно свідчити на користь тези про подальше зростання ролі медіа-технологій як інструменту формування громадської думки. Проте існують й інші відомості, які ставлять цю тезу під сумнів і свідчать про те, що захоплення медіа-технологіями здатне породжувати у пересічних громадян бажання вирватися з тенет віртуальності, відродити цінність власного досвіду та досвіду близьких і знайомих, цінність безпосереднього спілкування, спільного вчинку тощо. Про наявність такого бажання, такої потреби, на мій погляд, свідчать результати вищезгаданого опитування Інституту соціальної та політичної психології. Згідно з ними кількість респондентів, які заперечують вплив ЗМК на свої політичні уподобання, протягом останніх десяти років зросла майже вдвічі – з 32% до 60%. Невизнання впливу політичної інформації зростає зі зменшенням віку й підвищенням освітнього рівня опитаних і характерне насамперед для жителів великих міст.

Ми не єдині, хто вказує на те, що можливості впливу ЗМК на громадську думку протягом останнього часу дещо зменшилися. До схожих висновків приходять, зокрема, і російські дослідники, які зауважують, що такого тотального інтересу, уваги і довіри до

повідомлень мас-медіа, які мали місце наприкінці 80-х років, сьогодні вже не існує [25].

Що ж зумовило послаблення ефективності суто інформаційного впливу медіа-технологій? Можна припустити, що в основі цього лежить ціла низка причин, серед яких найважливішу роль відіграють:

- *симулякризація буття сучасної людини* і, як наслідок, посилення її прагнення подолати фальсифікацію реальності;
- *трансформація способів сприймання людиною інформації* (з одного боку, зростання рівня освіченості та інформаційної культури населення як об'єкта впливу технологій, з другого – породження гіпертекстуальною природою сучасних ЗМК так званого ризоматичного мислення);
- *стрімке збільшення кількості агентів впливу, посилення конкуренції в інформаційно-комунікаційному просторі* тощо.

У цілому слід визнати, що можливості медіа-технологій, зорієнтованих на суто інформаційний вплив, мають принципову обмеженість, оскільки задіюють лише одне з можливих джерел формування громадської думки – відомості про ті чи ті події, явища тощо. Їх розвиток стрімко множить розмаїття образів світу, породжуючи відчуття його ілюзорності, і ставить людину перед проблемою вироблення власного бачення, породжує в неї бажання вирватися з віртуального задзеркала у “справжній” світ. Це створює передумови для розроблення технологій формування громадської думки, що орієнтуються на інші джерела її формування – власний досвід і досвід найближчого соціального оточення.

Мабуть, першими, хто відчув бажання сучасної людини вирватися з тенет віртуальності, осмислив його і запропонував нові технології формування громадської думки щодо рекламованих товарів, були представники сфери торгівлі. Вони намагаються повернути споживачеві право і можливість один раз спробувати, ніж сто разів почути чи побачити, проводячи різноманітні акції, під час яких кожний охочий може скуштувати певний сорт (вид) продукту, спробувати в дії ту чи ту техніку тощо.

Намагання представників сфери торгівлі спертися на довіру та авторитет знайомих людей демонструють і *технології мережевого маркетингу*. Чимало експертів упевнені, що найближчим часом слід очікувати справжнього буму мережевих спільнот, побудованих на довірі, тобто мереж рекомендацій. Протягом останніх років увагу сотень мільйонів людей у всьому світі притягують сайти соціальних мереж, таких як “MySpace”, “Facebook”, “hi5”, “Orkut”, “Однокласники”, “У контакті”. Вони дають прості і водночас дуже потужні можливості для

спілкування з друзями, організації груп, реалізації спільних захоплень та справ.

Перемога Барака Обама на виборах 2008 р. продемонструвала можливості мережевих технологій у політичній сфері, довівши, що мережеві технології є дуже потужним інструментом не тільки збирання грошей, а й залучення нових прихильників за рахунок ефективної організації зусиль численних добровольців. Передвиборний штаб Обама створив власну соціальну мережу – сайт my.barackobama.com, скорочено МУВО. Відмітними його особливостями були простота й акцент на підштовхуванні відвідувачів до якихось корисних для кампанії дій. Відвідувачеві МУВО надавалися найрізноманітніші можливості: можна було натиснути на кнопку й отримати бланк для грошового пожертвування; натиснувши іншу кнопку, можна було організувати у себе вдома невелику вечірку на підтримку Обама і завантажити передвиборну літературу, щоб на цій вечірці роздати її друзям і сусідам. Так само легко можна було знайти найближче до свого помешкання місце проведення таких заходів тощо.

Використовуючи потенціал соціальних мереж, Обама сформував величезну армію добровольців. На момент завершення кампанії він мав список із 13 млн прихильників з їхніми електронними адресами. Завдяки інформації, яку надавали ці люди, Демократична партія наразі володіє у 10 разів більшим обсягом інформації про американських виборців, ніж чотири роки тому. Залучення добровольців дало змогу не тільки істотно розширити та вдосконалити бази даних про американських виборців, а й задіяти можливості адресного інформаційного та соціального впливу на них. Наприклад, тільки за останні чотири дні кампанії добровольці на МУВО зробили 3 млн дзвінків виборцям – в основному з метою домогтися того, щоб люди, які висловлювали попередню готовність прийти на виборчі дільниці і проголосувати за Обама, обов'язково вибралися з будинку і проголосували.

Однією з варіацій мережевих технологій є так так званий *Flash Mob* (у дослівному перекладі – спалах натовпу). Це організоване, одночасне діяння групи людей, що має на меті вплив на оточуючих, створення відчуття солідарності, присутності, залученості до певної події. Він ідеально підходить для поширення інформації через соціальні мережі, а також створення інформаційних приводів.

Висновки. Отже, можемо констатувати, що сьогодні з'являються і дедалі активніше застосовуються технології формування громадської думки, які виходять за межі суто інформаційного впливу і за великим рахунком є комплексними. Саме цей шлях розроблення технологій управління громадською думкою на даний момент видається нам найбільш перспективним. Звичайно, проблем і тут більше, ніж достатньо.

Великі надії, скажімо, покладають сьогодні на мережеві інтернет-технології як засіб налагодження діалогу між прихильниками різних точок зору щодо гострих суспільних проблем, неоднозначних політиків тощо. Натомість наявний досвід роботи різноманітних блогів, мережевих спільнот швидше свідчить про “капсулізацію” їхніх членів, ніж про здатність цих технологій бути інструментом вироблення спільних підходів, точок дотику, компромісних поглядів тощо.

Таким чином, маємо два основні напрями розроблення соціально-психологічних технологій управління громадською думкою – інформаційний і комплексний, причому перший поступово наближається до межі своїх можливостей, а другий поки що перебуває у зародковому стані. Потенціал комплексного напрямку рефлексується і реалізується недостатньою мірою, оскільки його через інерцію традиційних уявлень розглядають зазвичай як чергову модифікацію технологій, спрямованих виключно на інформаційний вплив.

Л і т е р а т у р а

1. Душенко К. В. Универсальный цитатник политика и журналиста: 6000 цитат о политике, правосудии и журналистике / К. В. Душенко. – М., 2003. – 784 с.
2. Пугачев В. П. Информационная власть и демократия / В. П. Пугачев // Общественные науки и современность. – М., 1999. – № 4. – С. 65–77.
3. Михайлов С. А. Современная зарубежная журналистика: правила и парадоксы / С. А. Михайлов. – СПб., 2002. – 447 с.
4. Иванов Д. В. Виртуализация общества / Д. В. Иванов. – СПб., 2000. – 96 с.
5. Дридзе Т. М. Организация и методы лингво-психологического исследования массовой коммуникации / Т. М. Дридзе. – М., 1979. – 224 с.
6. Мельник С. Г. Mass-Media: психологические процессы и эффекты / С. Г. Мельник. – СПб., 1996. – 196 с.
7. Задорин И. СМИ и массовое политическое сознание: взаимовлияние и взаимозависимость // Российское общество: становление демократических ценностей / И. Задорин, Ю. Бузова, А. Сюткина. – М., 1999. – С. 175–195.
8. Кара-Мурза С. Манипуляция сознанием / С. Кара-Мурза. – М., 2001. – 864 с.
9. Коробейников В. С. Пресса и общественное мнение / В. С. Коробейников. – М., 1976. – С. 7–21.
10. Почепцов Г. Г. Паблик рилейшнз, или как успешно управлять общественным мнением / Г. Г. Почепцов. – М., 1998. – 287 с.
11. Почепцов Г. Г. Имиджелогия: теория и практика / Г. Г. Почепцов. – К., 1997. – 267 с.
12. Почепцов Г. Г. Имиджмейкер. Паблик рилейшнз для политиков и бизнесменов / Г. Г. Почепцов. – М., 1995. – 206 с.

13. *Смыр Е. И.* Политическое консультирование: технологический анализ : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. полит. наук : спец. 10.01.10 / Е. И. Смыр. – Ростов-на-Дону, 2009. – 20 с.
14. *Родин А. Г.* Манипулятивные технологии средств массовой информации в избирательном процессе: теоретические и прикладные аспекты : дис. ... кандидата полит. наук : 23.00.02 / А. Г. Родин. – Н. Новгород, 2006. – 163 с.
15. *Суслов Е. В.* СМИ как инструмент формирования общественного мнения в процессе становления гражданского общества : дис. ... канд. полит. наук : 10.01.10 / Е. В. Суслов. – М., 2004. – 144 с.
16. *Ефимова С. С.* Механизм формирования общественного мнения о власти в современной России : дис. ... кандидата социол. наук / С. С. Ефимова. – Саратов, 2007. – 154 с.
17. *Бэндлер Р.* Технология убеждения. Гений коммуникации. Продать за 60 секунд / Р. Бэндлер, Дж. Ла Валль. – М., 2007. – 256 с.
18. *Lumbeth E.* Committed Journalism / E. Lumbeth. – Indiana, 1992.
19. *Волинчик О. С.* Мовні технології гендерної психографії в російських публіцистичних текстах мас-медіа: дис. ... канд. філол. наук : 10.02.02.10 / О. С. Волинчик. – К., 2007. – 158 с.
20. Матеріали міжнародної наукової конференції “Сучасні мовленнєві технології: Новітня філологія”. – Миколаїв, 2005. – № 2 (22). – 301 с.
21. Матеріали міжнародної наукової конференції “Сучасні мовленнєві технології” / Південноукр. держ. пед. ун-т ім. К. Д. Ушинського. – О., 2005. – 210 с.
22. *Пантелеймонов О.* Діяльність інформаційних агентств світу в умовах формування глобального комунікаційного простору : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук / О. Пантелеймонов. – К., 2003. – 20 с.
23. Закон Украины “О печатных средствах массовой информации (печати) в Украине” (С изменениями, внесенными в соответствии с Законами Украины № 3582-12 от 11.11.93, ВВР 1993, № 46, ст.427 № 70/97-ВР от 14.02.97, ВВР 1997, № 15, ст. 114, от 03.02.2004 №1407-IV, №1703-IV от 11.05.2004). – Режим доступа : http://www.base.spinform.ru/show_doc.fwx?rednom=13433.
24. *Кастельс М.* Информационная эпоха: экономика, общество, культура / М. Кастельс. – М., 2000. – 607 с.
25. *Абрамеева В. В.* Средства массовой информации в процессе формирования общественного мнения в современной России : дис. на соискание науч. степени канд. социол. наук : 23.00.02 / В. В. Абрамеева. – Саратов, 2006. – 139 с.

© Фролов П. Д.

В. М. Духневич

РОЗРОБЛЕННЯ І ПРОВЕДЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ТРЕНІНГІВ: ЩО МАЄМО?

Аналізуються методологічні підходи до розроблення тренінгів, зокрема розглядаються особливості конструювання соціально-психологічних тренінгів (СПТ). Висвітлюється авторське бачення принципів розроблення СПТ.

Ключові слова: тренінг, методологія тренінгу, парадигма тренінгу, принципи тренінгу.

Анализируются методологические подходы к разработке тренингов, в частности рассматриваются особенности конструирования социально-психологических тренингов (СПТ). Освещается авторское видение принципов разработки СПТ.

Ключевые слова: тренинг, методология тренинга, парадигма тренинга, принципы тренинга.

Methodological approaches to the development of trainings in particular the peculiarities of socio-psychological training construction are considered. The author's approach to the principals of the development of socio-psychological trainings are presented

Key words: training, training methodology, paradigm of training, principles of training.

Проблема. Актуальність теми зумовлена зростанням потреби як суспільства в цілому, так і окремих суб'єктів (індивідуальних та організаційних) у підвищенні ефективності соціальної взаємодії, оптимізації процесів переговорів та вирішенні завдань спільної діяльності. Зазначимо, що це відбувається в умовах постійного зростання складності виробничих і соціальних завдань, а значить формує особливі вимоги до суб'єктів, що вступають у взаємодію, перемовини. Звідси – потреба врахування складних комплексів умов та чинників, що визначають перебіг соціальної дійсності, при створенні відповідного соціально-психологічного інструментарію впливу та формування необхідних для цього компетенцій.

За таких умов зростає відповідальність психологів-практиків, що вирішують завдання професійної підготовки спеціалістів, діяльність яких пов'язана зі спілкуванням. При цьому ринок тренінгових послуг досить насичений – він пропонує широкий спектр таких занять: це тренінги комунікативної компетентності, тренінги взаємодії, тренінги переговорів, тренінги вирішення конфліктів, тренінги командоутворення і т. ін. Очевидним є те, що якість тренінгових по-

слуг, представлених на ринку, різняться залежно від професійної компетентності тренера і різноманітних об'єктивних факторів. На нашу думку, однією з ключових умов, що визначає якість розробленого тренінгу, є *образ-задум тренінгу*. Саме ним керується психолог-практик, створюючи той чи той тренінг (чи точніше тренінгову програму).

Мета статті: дослідити існуючі методологічні підходи і засади розроблення програм соціально-психологічних тренінгів (далі СПТ), зокрема тренінгів комунікативної компетентності і тренінгів переговорів. Особливим аспектом дослідження можна вважати також пропонуване автором бачення деяких методологічних засад (принципів) створення тренінгових програм.

Як відомо, термін СПТ увів в ужиток Манфред Форверг для позначення групових форм психологічної роботи. У 70-ті роки ХХ ст., працюючи в Лейпцизькому університеті, він розробив метод групової роботи і дав йому назву “соціально-психологічний тренінг”. За мету методу Форверг визначив формування ефективних комунікативних навичок за допомогою навчання в тренінгу. Тренінговими засобами при цьому були рольові ігри з елементами драматизації [1].

З того часу технологія СПТ застосовується в різних сферах соціальної практики. Отож питання підготовки дорослих, тренування обов'язкових професійних умінь, формування готовності до діяльності в складних і напружених умовах сьогодення вже давно перебувають у центрі уваги вітчизняних і зарубіжних науковців та практиків [2–6]. І якщо раніше, скажімо ще 15–20 років тому, спостерігалася ситуація, коли методолого-методичні розробки теорії і практики СПТ тяжіли більше до теорії та методології тренінгової роботи, то нині ситуація помітно змінилася. З методичних засад розроблення тренінгу акцент усе більше переміщується на певні практичні вправи.

Аналіз напрацювань соціальних психологів, що розробляли проблематику СПТ до початку 2000-х років, дає підстави говорити про те, що зазвичай це були ґрунтовні розробки теоретико-методологічних засад тренінгу і тренінгової роботи, які будувалися відповідно до потреб організацій та індивідуальних суб'єктів на запити практики. Варто згадати насамперед праці Л. А. Петровської [7], котра не тільки досліджувала як концептуальні підходи до спілкування та особистості в соціальній психології, розробляла концептуальні визначення компетентності у спілкуванні, шляхи її удосконалення, а й багато уваги приділяла питанням, що стосуються методології СПТ.

Серед методологів тренінгової роботи слід назвати також Ю. Н. Ємельянова. На його думку, термін “тренінг” доцільно використовувати не так для позначення методів навчання, як для виокрем-

лення методів розвитку здатностей до навчання або оволодіння якимось складним видом діяльності, зокрема спілкуванням. Дотримуючись цього підходу, він пропонує в роботі групи чітко відокремлювати навчальний аспект від тренувального [8; 9].

У 2000 р. виходить у світ одне з небагатьох досліджень, присвячених саме “внутрішній кухні” тренінгу. Ідеться про “Практикум із соціально-психологічного тренінгу” за редакцією Б. Д. Паригіна [10], де автор пропонує читачеві власне бачення логіки конструювання СПТ (зокрема тренінгів комунікативної компетентності, індивідуального стилю, самореалізації, ділового спілкування тощо). Опубліковані матеріали можна назвати “нотатками”, або “щоденником”, тренера. Зважаючи на обмежену кількість методичних розробок із зазначеної проблематики, така праця становила на той час значний науковий і практичний інтерес для психолога-практика.

Теоретико-методологічні і практичні розробки, що стали здобутком фахової спільноти останнім часом, також певною мірою розкривають сутність процесів, що відбуваються в тренінговій групі, і завдань, що постають перед психологом, коли він береться за створення нової програми тренінгу (хоча таких розвідок і небагато). За приклад наведемо роботи Т. В. Зайцевої, М. М. Васильєва, О. В. Сидоренко, В. Е. Пахальян та ін. [11–16].

Так, Т. В. Зайцева [11] пропонує теоретичне обґрунтування психологічного тренінгу з позицій культурно-історичного підходу. Тренінг вона розглядає як інструментальну дію, спрямовану на формування зони найближчого розвитку особистості учасників тренінгу.

М. М. Васильєв у роботі “Тренінг професійних комунікацій у психологічній практиці” [12] презентує авторський тренінг, який складається із чотирнадцяти модулів. Послідовне проходження цих модулів дає змогу учасникам практично освоїти техніки ефективного професійного спілкування та ознайомитися з їх теоретичною основою. Власне кажучи, це навчальний посібник, що розкриває підходи та засади формування окремих комунікативних навичок.

Свою авторську програму тренінгу комунікативної компетентності пропонує також О. В. Сидоренко [16]. Зазначимо, що авторка, окрім того, що наводить вправи й завдання для учасників, приділяє значну увагу методологічним основам проведення тренінгу, визначає поняття компетентності у спілкуванні, пропонує своє бачення принципів проведення тренінгу.

Продовжувати цей ряд можна ще довго. Зауважимо лише таку деталь. Хоча автори висвітлюють та аргументують різні авторські підходи, пропонують програми тренінгів і методичні матеріали для їх організації та проведення, проте всі вони більшою чи меншою мірою

залишають поза увагою питання методології конструювання тренінгу. Тут ми розуміємо методологію у вузькому, прикладному змісті – як систему (комплекс, взаємозалежну сукупність) принципів і підходів дослідницької діяльності, на які спирається психолог, розробляючи тренінгові програми відповідно до вимог і потреб замовника.

Досить ґрунтовно це питання викладено в книзі І. В. Вачкова і С. Д. Дерябо “Окна в мир тренінга...” [17]. Одним із ключових аспектів у розумінні сутності СПТ, який постулюють автори, слід вважати те, що **“метою тренінгу є засвоєння клієнтом тої чи іншої діяльності”** [там само, с. 80]. І відповідно до цього вони формулюють **завдання тренінгу**. Чи, інакше кажучи, з’ясовують, “що потрібно для того, аби людина була здатна щось робити? Очевидно, вона повинна: 1) *знати*, як це робиться, 2) *хотіти* це зробити та 3) *вміти* це зробити” [там само]. А це передбачає роботу психолога з Я-концепцією кожного учасника тренінгу відповідно до поставлених завдань. Отже, виділяють такі **завдання, які тренеріві слід вирішити, щоб учасник тренінгу засвоїв основи тієї чи іншої діяльності:**

1) *формування системи уявлень клієнта*. Тобто тренінг спрямовано не так на передавання знань (певної інформації про соціальну дійсність, яку людина може засвоїти), як на формування власне системи уявлень особистості (коли інформація про світ засвоюється та вбудовується в її картину світу);

2) *формування системи суб’єктивних стосунків, ставлень, відносин*. Це означає що тренінг повинен допомогти людині відрефлексувати всю можливу палітру взаємозв’язків своїх потреб, оцінок, ставлень, суджень тощо з об’єктами та явищами світу. Якісне опрацювання цього завдання тренером означає, що під час тренінгу в учасників формуватимуться належні компетентності для вирішення завдань;

3) *формування вмінь*. Результатом реалізації цього завдання має стати готовність людини застосовувати свої знання, навички і т. ін. відповідно до актуальної ситуації та завдання. Тут слід говорити про те, **якою мірою засвоєні під час тренінгу способи дії переносяться, транслюються особистістю на реальні ситуації життєдіяльності**.

З огляду на мету, завдання тренінгу і завдання тренера Вачков і Дерябо пропонують розглядати **чотири можливих парадигми тренінгу¹**, в кожній з яких можуть застосовуватися одні й ті самі техніки чи вправи. Проте особливості застосування цих технік визначатиме саме парадигмальна позиція тренера:

---

¹ “Парадигма – це метамодель тренінгу, яка відображає позиції тренера і клієнта, а також характер взаємодії між ними...” [17, с. 124].

- тренінг як дресура (завдання тренера в такій парадигмі – створити позитивні підкріплення для необхідних патернів поведінки, а через негативні підкріплення – “вилучити” шкідливі і зайві. Зазначимо, що критерії “шкідливості” або “корисності” таких патернів досить суб’єктивні);

- тренінг як репетиторство (завдання тренера – дати необхідні знання і на цій основі сформулювати необхідні способи дії);

- тренінг як наставництво (завдання тренера – створити в ході тренінгу такі умови, щоб учасники тренінгу під його керівництвом могли самостійно “набивати гулі”, вирішуючи завдання певного виду діяльності, що моделюється на тренінгу);

- тренінг як розвиток суб’єктності (завданням тренера, відповідно, є розвиток суб’єктності учасників тренінгу) [17].

Остання парадигма, як зазначають дослідники, є найбільш ефективною для вирішення завдань соціальної практики, оскільки її застосування дає змогу *тренерові сконструювати тренінг-як-подію, яка вбудовується у внутрішній світ особистості та змінює його*. Справді, без виконання цієї умови питання про “перенесення” отриманих на тренінгу моделей поведінки, способів діяльності в реальність залишатиметься риторичним.

Загалом сучасна література, присвячена проблемам СПТ, здебільшого містить саме прикладні матеріали (вправи, ігри, кейси тощо), які можуть бути використані як методичне забезпечення тренінгу. Разом з тим, на наш погляд, відбувається поступове знецінення попередніх науково-методичних напрацювань і здобутків. Новітні тренінгові посібники й методичні розробки зазвичай обходять увагою питання *процедури і логіки конструювання тренінгу*. Говорячи про внутрішню логіку тренінгу, варто відмітити доробок О. В. Сидоренко [13]. Дослідниця пропонує повний алгоритм створення нового тренінгу, що складається з 24 кроків. У цьому алгоритмі нам видається важливим звернути увагу на деякі особливості моделювання тренінгу. Зокрема, ідеться про необхідність таких кроків, як:

- розроблення графічної концепції зон розвитку в тренінгу, яка може бути використана як орієнтовна основа для його учасників;

- створення клієнтських технологій – алгоритмів дій, які передаватимуться учасникам під час тренінгу;

- створення тренерських технологій – алгоритмів процедур і вправ для тренера, що потребує: а) добирання текстів, процедур і вправ, які дають змогу передати клієнтські технології; б) адаптації змісту завдань до специфіки компанії або сфери діяльності замовника;

- розроблення загального зразкового сценарію тренінгу, що враховує: а) динаміку емоційної напруги; б) групову динаміку; в) динаміку уваги;
- підготовка буклетів і матеріалів для учасників тренінгу [там само].

У запропонованій О. В. Сидоренко схемі привертає до себе увагу ідея створення клієнтських і тренерських технологій, хоча фактично всі зазначені елементи моделювання тренінгу є, власне, нічим іншим, як **образом тренінгу**, що конструює психолог, розробляючи нову програму чи адаптуючи програму до певних умов замовлення.

Отже, розроблення нової тренінгової програми вимагає від психолога **самовизначення** з подальшим опрацюванням параметрів принаймні двох сутностей – **образу простору** та **образу способу дії**, які й потрібно закласти в тренінгові процедури.

Самовизначення – процес і результат вибору тренером своєї позиції (парадигми, в якій він розроблятиме тренінг), цілей і засобів реалізації завдань тренінгу. Самовизначення передбачає формулювання тренером належного, виходячи з бажаного й можливого. А це означає, що тренер повинен осмислити сутність, масштаби замовлення, завдань і т. ін. та визначити свої оперативні можливості. Отже, розробляючи, конструюючи тренінг, психолог фактично спочатку створює **образ простору** – уявляє собі всю картину тренінгу, межі, в яких він здійснюватиме свій вплив, формуючи систему уявлень, стосунків та вмінь клієнтів-учасників тренінгу. Тренер повинен сформулювати уявлення про всі можливі фактори, залучені в тренінгову ситуацію, опрацювати своє бачення “лінії напруги” (як, власне, конструюватиметься драматизація) в просторі тренінгу і структуру цього простору.

Після цього відповідно до визначених параметрів та особливостей образу простору психолог має створити **образ способу дії**, тобто конкретизувати свої уявлення про дії, способи, методичні засоби та прийоми і т. ін., можливі та необхідні в ситуації тренінгу. Фактично на етапі проектування тренінгу він робить перші кроки до визначення свого локусу в системі тренінгового дійства (у парадигмі чи парадигмах, в яких буде організовано тренінг). Очевидно, що зазначені образи доповнюватимуться, коригуватимуться і модифікуватимуться в реальній ситуації тренінгу.

З огляду на сказане вище слід також порушити питання про **принципи тренінгу як вихідні методологічні і методичні засади самоорганізації та самовизначення психолога**.

С. П. Макшанов і Н. Ю. Хрящева виділяють чотири таких принципи[18]:

- *принцип активності учасників* – під час занять члени групи постійно залучаються до різних спеціально розроблених дій: програвання певної ситуації, обговорення, спостереження за заданими критеріями і поведінкою інших учасників, виконання спеціальних усних та письмових вправ тощо;

- *принцип дослідницької позиції* – у групах тренінгу в ході роботи створюються такі ситуації, коли учасникам потрібно самим вирішити проблему, самостійно сформулювати вже відомі психології закономірності взаємодії і спілкування людей. А це передбачає активізацію і рефлексію власних ресурсів та особливостей. Виходячи із цього принципу, робота тренера полягає в тому, щоб придумати, сконструювати й організувати такі ситуації, які давали б можливість членам групи усвідомлювати, апробувати й тренувати нові способи поведінки, експериментувати з ними. У тренінговій групі створюється креативне середовище, основними характеристиками якого є проблемність, невизначеність, прийняття, безоціночність;

- *принцип об'єктивності (усвідомлення) поведінки* – у процесі тренінгу поведінка учасників групи переводиться з імпульсивного на об'єктивований рівень і підтримується на цьому рівні, завдяки чому і стають можливими зміни. Важливий засіб об'єктивності поведінки, використовуваний у всіх видах тренінгу, – це в особливий спосіб організований зворотний зв'язок, ефективність якого істотно зростає за умови використання відеозапису;

- *принцип партнерського (суб'єкт-суб'єктного) спілкування* – робить наголос на визнанні цінності іншої особистості, її думок, інтересів, а також ухваленні рішення з максимально можливим урахуванням інтересів усіх учасників спілкування (а не досягнення однією зі сторін своїх цілей за рахунок інтересів інших).

О. В. Сидоренко також пропонує чотири принципи СПТ:

- *принцип виклику, чи заклику, завдання* (у термінології Сидоренко “призывной задачі”) передбачає, що перед особою, що прийшла на тренінг, буде поставлено, чи точніше сформовано, виклик – таке завдання, яке дасть людині можливість розширити свої межі. Причому ці ймовірні можливості, які може дістати людина, повинні бути закладені, “проглядатися” в завданні. Тоді воно набере сили заклику;

- *принцип позитивного зворотного зв'язку* – передбачає прийняття будь-яких висловлювань чи інших проявів учасників як конструктивної даності. Це означає, що тренер повинен забезпечити ситуацію, коли учасники відчуватимуть, що їхні думки, реакції, почуття, пропозиції важливі для тренера;

- *принцип вагомості, чи “сухого залишку”*, передбачає, що результатом тренінгу має стати виникнення учасників відчуття інтелектуального здобутку;

- *принцип ефективності методів і вправ* реалізується, якщо учасники переконуються, що “це працює” на власному досвіді. Їм слід дати можливість здобути такий досвід. “Для цього кожен мусить робити спроби до тих пір, поки в нього не вийде. Кожна техніка має вдатися кожному учасникові принаймні один раз. Це незаперечне правило” [15].

Уже згадувані вище І. В. Вачков і С. Д. Дерябо відповідно до методології суб’єктної парадигми виділяють:

- *метапринцип голограми*. Згідно із цим принципом у кожній події, яку переживає людина в межах тренінгової реальності, містяться всі події її життя. А отже, через будь-яку тренінгову вправу можна здобути доступ до життя людини як цілого;

- *принцип подійності* (рос. – событийности). Відповідно до цього принципу тренер, організовуючи *рух* у межах тренінгової реальності, має орієнтуватися на проживання клієнтом цілісності, нерозривності змін, які відбуваються в його оточенні і в ньому самому;

- *принцип символізму*. Наголошує, що створюючи *простір* тренінгової реальності, тренер повинен орієнтуватися на проживання клієнтом цілісності, нерозривності себе і всього, що його оточує в просторі життя;

- *принцип транспективи*. Утверджує необхідність такої організації *часу* тренінгової реальності тренером, за якої клієнт проживав би цілісність, нерозривність у часі всіх подій [17].

На нашу думку, перелік наведених принципів конструювання тренінгу можна доповнити. Зокрема, розробляючи СПТ, можна і слід застосовувати *принцип переходу від потреб нужди до потреб зростання*. Цей принцип частково перегукується з “принципом виклику, чи заклику, завдання”, про який ми згадували вище. Проте він має і свою специфіку. В основу цього принципу покладено ідеї видатного психолога сучасності А. Маслоу.

Основний постулат, який формулює А. Маслоу, – пояснення мотивації поведінки особистості не із статичності її природи, тобто з того, “яка вона є”, а з умови її саморозвитку, тобто “якою вона повинна бути” і які шляхи розвитку самості. Це й становить основний механізм і сутність переходу від потреб “нужди” до потреб “зростання” і повинно, на нашу думку, визначати особливості проектування гуманістичних напрямів і способів саморозвитку особистості.

Відомо, що так звана піраміда потреб А. Маслоу містить п’ять груп потреб. Це, зокрема: а) *фізіологічні потреби* (задоволення голоду,

спраги, сексуальності); б) *потреби в безпеці* (потреба в безпеці; потреба в захисті від болю, страху, гніву; потреба в захисті від невлаштованості); в) *потреби в коханні та соціальній належності* (потреба в любові, ніжності; потреба в соціальній належності; потреба в ідентифікації); г) *оцінювання себе* (потреба в досягненні, потреба у визнанні, потреба у схваленні); д) *самоактуалізація* (реалізація власних можливостей, потреба в розумінні, потреба в осмисленні). Очевидно, що природа насичення цих потреб різноманітна, і Маслоу пропонує відповідну модель насичення основних потреб особистості. Проте для нас важливим видається те, що *прояв і розвиток потреби належати кому-небудь і кохати* (третя група мотивів в ієрархії потреб) фактично спонукає людину до **соціального контакту**. А це може і повинно бути основою для розгортання всього комплексу соціогенних потреб учасника тренінгу (виявлення та прояви цієї потреби є одним з індикаторів переходу від потреб нужди до потреб зростання). Цінність іншого, налагодження психологічного контакту з іншим є для психолога тим ключем, за допомогою якого він повинен і може розгорнути роботу з учасниками, “увійти” в їхній внутрішній світ та “повести” їх до психологічного зростання. Що це означає?

Тренер зобов’язаний сам завжди працювати на завдання налагодження психологічного контакту з кожним учасником тренінгу і групою в цілому. Зважаючи на те, що тренер – це не просто “людина в групі”, а й “модель для наслідування”, саме він повинен не словом, а ділом актуалізувати в учасників потребу “належати” і через регулювання цієї потреби “запустити” потребу у визнанні та потребу в самоактуалізації, тобто створити умови для психологічного зростання через послідовне задоволення потреб більш “високого” рівня. Мета-завдання, яке має ставити і вирішувати у тренінгу психолог-практик, – забезпечити умови для саморозвитку кожного учасника. Тож лабілізацію слід провести таким чином, щоб актуалізувати потребу в зростанні й розвитку здатностей до максимально можливого, мінімізувати схильність задовольнятися меншим через лінощі або невпевненість у собі.

Отже, виконання окремих вправ уможливорює творчий підхід до вирішення тренінгових завдань та досягнення поставлених цілей. Без сумніву, це здебільшого стосується певних комплексних тренінгових вправ чи завдань для учасників, коли окремі мікронавички, які відпрацьовувалися на тренінгу, не просто калькуються, а вбудовуються в структуру досвіду індивіда, посідаючи певне місце в його картині світу.

Ще одним важливим, на нашу думку, принципом є *принцип необхідної достатності*. Він передбачає дотримання чіткого балансу раціонального і почуттєвого досвіду в тренінгу. Не повинно бути ухи-

лу чи перекосу в бік використання тренером інформаційних повідомлень, навчальних фільмів або відпрацювання окремих мікронавичок в парах-трійках, рольових ігор тощо. Крім того, відповідно до цього принципу психолог, як і хірург, повинен працювати тільки на тих структурах (проблемних зонах), які потребують інтервенцій і втручання.

Важливим видається і *принцип активізації особистого досвіду в процесі аналізу соціально-психологічних феноменів*. Тренер, зокрема, повинен не просто “розказати, що таке конфронтація” чи “що таке позиціонування”, а таким чином організувати роботу групи, щоб кожен з учасників “*пережив*” конфронтацію і *відрефлексував* свої переживання, обмеження та ресурси в ситуації позиціонування. Жоден соціально-психологічний феномен, який опрацьовується в тренінговій групі, не повинен залишитися тільки на словах.

Ще один принцип – *принцип самоаналізу*. Цей принцип передбачає, що робота групи (власне тренінгової групи) повинна провокувати як учасника, так і тренера до рефлексії своїх ресурсів, моделей поведінки, способів дій, стратегій вирішення комунікативних завдань і т. ін. І завдання тренера полягає в тому, щоб орієнтувати учасників на рефлексивне бачення ситуації і себе-в-ситуації.

Загалом ми вважаємо, що сформульовані принципи комплексно доповнюють принципи планування, організації та проведення тренінгу, які пропонують згадані в цій розвідці дослідники. Більше того, можливо, надалі вдасться доповнити наведений тут перелік іншими принципами, застосування яких сприятиме розвитку суб'єктності учасників тренінгу.

Висновки. Реалізація тренером усіх зазначених принципів і завдань, спрямована на засвоєння учасником тренінгу тієї чи іншої діяльності, вимагає вирішення особливого класу завдань. Ідеться про **конструювання моделі (моделей) застосування психологічного інструментарію** для забезпечення ефектів лабілізації, актуалізації, формування мотивації на зміну та мотивації на перенесення засвоєних під час тренінгу способів дії на реальні практичні завдання. Інструментарій тренера, призначений для вирішення цих завдань, охоплює: процедуру самовизначення учасників тренінгу, індивідуальну роботу учасників з робочими зошитами і дайджестами, перегляд та аналіз навчальних відеофільмів, роботу в малих групах, відеоаналіз виконання окремих тренінгових вправ і рольових ігор, групові дискусії, вирішення професійних кейсів, власне інформаційні повідомлення тренера тощо.

Саме в розробленні моделей і можливих принципів застосування “інструментарію” тренера ми вбачаємо перспективні напрями нашої подальшої роботи.

Література

1. Форверг М. Характеристика социально-психологического тренинга поведения / М. Форверг, А. Альберг // Психологический журнал. – 1984. – Т. 5, № 4. – С. 57–64.
2. Вачков И. В. Психология тренинговой работы: Содержательные, организационные и методические аспекты ведения тренинговой группы / И. В. Вачков. – М.: Эксмо, 2007. – 416 с.
3. Гиппиус С. В. Тренинг развития креативности. Гимнастика чувств / С. В. Гиппиус. – СПб.: Речь, 2001. – 346 с.
4. Евтихов О. В. Практика психологического тренинга / О. В. Евтихов. – СПб.: Речь, 2005. – 256 с.
5. Емельянов Ю. Н. Активное социально-психологическое обучение / Ю. Н. Емельянов. – Ленинград: Изд-во ЛГУ, 1985. – 167 с.
6. Фопель К. Психологические группы: Рабочие материалы для ведущего: практ. пособие / К. Фопель; пер. с нем. – 5-е изд., стереотип. – М.: Генезис, 2004. – 256 с.
7. Петровская Л. А. Общение – компетентность – тренинг: Избранные труды / Л. А. Петровская. – М.: Смысл, 2007. – 687 с.
8. Емельянов Ю. Н. Обучение паритетному диалогу / Ю. Н. Емельянов. – Ленинград: Изд-во ЛГУ, 1991. – 106 с.
9. Емельянов Ю. Н. Теоретические и методические основы социально-психологического тренинга: учеб. пособие / Ю. Н. Емельянов, Е. С. Кузьмина. – Ленинград: Изд-во ЛГУ, 1983. – 103 с.
10. Практикум по социально-психологическому тренингу. – 3-е изд., испр. и доп. / под ред. Б. Д. Парыгина. – СПб.: Изд-во Михайлова В. А., 2000. – 352 с.
11. Зайцева Т. В. Теория психологического тренинга. Психологический тренинг как инструментальное действие / Т. В. Зайцева. – СПб.: Речь; М.: Смысл, 2002. – 80 с.
12. Васильев Н. Н. Тренинг профессиональных коммуникаций в психологической практике / Н. Н. Васильев. – СПб.: Речь, 2005. – 283 с.
13. Сидоренко Е. В. Технологии создания тренинга. От замысла к результату / Е. В. Сидоренко. – СПб.: Речь: Сидоренко и Ко, 2007. – 144 с.
14. Сидоренко Е. В. Тренинг влияния и противостояния влиянию / Е. В. Сидоренко. – СПб.: Речь, 2004. – 256 с.
15. Сидоренко Е. В. Тренинг коммуникативной компетентности в деловом взаимодействии / Е. В. Сидоренко. – СПб.: Речь. – 2002. – 208 с.
16. Пахальян В. Э. Групповой психологический тренинг: учеб. пособие / В. Э. Пахальян. – СПб.: Питер, 2006. – 224 с.
17. Вачков И. В. Окна в мир тренинга. Методологические основы субъектного подхода к групповой работе / И. В. Вачков, С. Д. Дерябо. – СПб.: Речь, 2004. – 272 с.
18. Макшанов С. П. Психогимнастика в тренинге. Каталог / С. П. Макшанов, Н. Ю. Хрящева. – СПб., 1993. – Ч. 1. – 108 с.

© Духневич В. М.

З М І С Т

ІСТОРІЯ, ТЕОРІЯ І МЕТОДИ СОЦІАЛЬНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

<i>Татенко В. О.</i> Інтимно-особистісна сфера людських стосунків як предмет соціально-психологічного дослідження.....	3
<i>Кальницька Ю. С.</i> Історія соціальної психології в Україні: теоретико-методологічні засади дослідження.....	20
<i>Жовтянська В. В.</i> Смыслові трансформації в міфі: побудова теорії.....	29
<i>Яремчук О. В.</i> Парадигма етнокультурної міфотворчості в соціальній психології: можливості застосування.....	40
<i>Полунін О. В.</i> Безперервне вільне вимірювання як метод дослідження суб'єктивного теперішнього.....	49

ПСИХОЛОГІЯ МАС І СПІЛЬНОТ

<i>Найдьонова Л. А.</i> Поділений досвід як онтологічна основа рефлексивного капіталу територіальної спільноти.....	62
<i>Васютинський В. О.</i> Соціально-психологічні тенденції колективного самовизначення російськомовної спільноти.....	76
<i>Бєславїна Т. І.</i> Стратегічна спрямованість адаптивної поведінки російськомовної спільноти в сучасній Україні.....	85
<i>Мяленко В. В.</i> Образи мови в уявленнях україномовної та російськомовної спільнот.....	96

ПСИХОЛОГІЯ МАЛИХ ГРУП ТА МІЖСОБОВИХ ВІДНОСИН

<i>Горностаї П. П.</i> Групова ідентичність як предмет психології малих груп.....	105
<i>Гавриленко Я. А.</i> Вплив міжособової залежності на моделювання майбутнього в ранньому юнацькому віці.....	113

СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ

<i>Титаренко Т. М.</i> Вплив життєвих завдань на оптимізацію особистісного самоконструювання.....	127
<i>Ларіна Т. О.</i> Роль життєстійкості в оптимізації самоздійснення особистості.....	137
<i>Грибенко І. В.</i> Когнітивний та емоційний компоненти самоідентифікації в межах соціальної ідентичності особистості.....	147
<i>Кряж І. В.</i> Ставлення до природи в системі базових цінностей суб'єкта... ..	156
<i>Лавриненко С. Л.</i> Інтегративний критерій професіоналізму вчителя гімназії: емпіричний аналіз.....	168

ПСИХОЛОГІЯ СПІЛКУВАННЯ

<i>Казміренко В. П.</i> Про прикладний статус і креативні функції когнітивного спілкування	178
<i>Кудріна Т. С.</i> Діалог як умова становлення і розвитку складних логічних операцій	198

МЕДІА-ПСИХОЛОГІЯ І МЕДІА-ОСВІТА

<i>Петрунько О. В.</i> Топологія суб'єкта в агресивному медіа-середовищі	215
<i>Мироненко Г. В.</i> Особливості переживання кіберкористувачами суб'єктивної безпеки в інтернеті	225

**ПСИХОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ПОЛІТИЧНОЇ СОЦІАЛІЗАЦІЇ
ТА ПОЛІТИЧНОЇ УЧАСТІ**

<i>Жадан І. В.</i> Формування ціннісних моделей політичного світу молоді засобами соціального навчання	231
<i>Кияшко Л. О.</i> Формування навичок і стильових стратегій політичної поведінки молоді	241
<i>Краснякова А. О.</i> Дослідження формування мотивації політичної участі	252
<i>Позняк С. І.</i> Самооцінювання діяльності школи з громадянської освіти як технологія розвитку громадянських ставлень учнівської молоді	263

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ТЕХНОЛОГІЇ

<i>Фролов П. Д.</i> Основні напрями розроблення соціально-психологічних технологій управління громадською думкою	273
<i>Духневич В. М.</i> Розроблення і проведення соціально-психологічних тренінгів: що маємо?	284

СОДЕРЖАНИЕ

ИСТОРИЯ, ТЕОРИЯ И МЕТОДЫ СОЦИАЛЬНОЙ ПСИХОЛОГИИ

<i>Татенко В. А.</i> Интимно-личностная сфера человеческих отношений как предмет социально-психологического исследования	3
<i>Кальницкая Ю. С.</i> История социальной психологии в Украине: теоретико-методологические основы исследования.....	20
<i>Жовтянская В. В.</i> Смысловые трансформации в мифе: построение теории	29
<i>Яремчук О. В.</i> Парадигма этнокультурного мифотворчества в социальной психологии: возможности применения	40
<i>Полунин А. В.</i> Непрерывное свободное измерение как метод исследования субъективного настоящего.....	49

ПСИХОЛОГИЯ МАСС И СООБЩЕСТВ

<i>Найденова Л. А.</i> Разделенный опыт как онтологическая основа рефлексивного капитала территориального сообщества	62
<i>Васютинский В. А.</i> Социально-психологические тенденции коллективного самоопределения русскоязычной общности.....	76
<i>Белавина Т. И.</i> Стратегическая направленность адаптивного поведения русскоязычной общности в современной Украине	85
<i>Мяленко В. В.</i> Образы языка в представлениях украиноязычной и русскоязычной общностей.....	96

ПСИХОЛОГИЯ МАЛЫХ ГРУПП И МЕЖЛИЧНОСТНЫХ ОТНОШЕНИЙ

<i>Горностаев П. П.</i> Групповая идентичность как предмет психологии малых групп	105
<i>Гавриленко Я. А.</i> Влияние межличностной зависимости на моделирование будущего в раннем юношеском возрасте.....	113

СОЦИАЛЬНАЯ ПСИХОЛОГИЯ ЛИЧНОСТИ

<i>Титаренко Т. М.</i> Влияние жизненных задач на оптимизацию личностного самоконструирования.....	127
<i>Ларина Т. А.</i> Роль жизнестойкости в оптимизации самоосуществления личности	137
<i>Грибенко И. В.</i> Когнитивный и эмоциональный компоненты самоидентификации в рамках социальной идентичности личности.....	147
<i>Кряж И. В.</i> Отношение к природе в системе базовых ценностей субъекта	156
<i>Лавриненко С. Л.</i> Интегративный критерий профессионализма учителя гимназии: эмпирический анализ	168

ПСИХОЛОГИЯ ОБЩЕНИЯ

<i>Казмиренко В. П.</i> О прикладном статусе и креативных функциях когнитивного общения	178
<i>Кудрина Т. С.</i> Диалог как условие становления и развития сложных логических операций	198

МЕДИАПСИХОЛОГИЯ И МЕДИАОБРАЗОВАНИЕ

<i>Петрунько О. В.</i> Топология субъекта в агрессивной медиасреде	215
<i>Мироненко А. В.</i> Особенности переживания киберпользователями субъективной безопасности в интернете	225

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ПОЛИТИЧЕСКОЙ СОЦИАЛИЗАЦИИ И ПОЛИТИЧЕСКОГО УЧАСТИЯ

<i>Жадан И. В.</i> Формирование ценностных моделей политического мира молодежи средствами социального научения	231
<i>Кияшко Л. А.</i> Формирование навыков и стилевых стратегий политического поведения молодежи	241
<i>Краснякова А. А.</i> Исследование формирования мотивации политического участия	252
<i>Позняк С. И.</i> Самооценивание деятельности школы по гражданскому образованию как технология развития гражданских отношений учащейся молодежи	263

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ТЕХНОЛОГИИ

<i>Фролов П. Д.</i> Основные направления разработки социально-психологических технологий управления общественным мнением	273
<i>Духневич В. Н.</i> Разработка и проведение социально-психологических тренингов: что имеем?	284

CONTENTS

HISTORY, THEORY AND METHODS OF SOCIAL PSYCHOLOGY

<i>Tatenko V. O.</i> Intimate and personal sphere of human relations as the subject of socio-psychological research.....	3
<i>Kalnitska Yu. S.</i> History of social psychology in Ukraine: theoretical and methodological bases of research.....	20
<i>Zhovtyanska V.V.</i> Sense transformations in myth: theory development	29
<i>Yaremcuk O. V.</i> Paradigm of ethno-cultural myth creation in social psychology: possibilities of application.....	40
<i>Polunin O. V.</i> Free continuous measurement as research method of subjective present	49

MASS AND COMMUNITY PSYCHOLOGY

<i>Naidionova L. A.</i> Co-experience as ontological basis for community reflexive capital	62
<i>Vasyutinsky V. O.</i> Socio-psychological tendencies of Russian-speaking community self-identification	76
<i>Belavina T. I.</i> Strategic direction of adaptive behavior of Russian-speaking community in modern Ukraine	85
<i>Myalenko V. V.</i> Language-image in the perception of Ukrainian-speaking and Russian-speaking people.....	96

SMALL GROUP PSYCHOLOGY AND INTERPERSONAL RELATIONS

<i>Gornostay P. P.</i> Group identity as the subject of small group psychology.....	105
<i>Gavrilenko Ya. A.</i> Influence of interpersonal dependence on modeling the future in early youth.....	113

SOCIAL PSYCHOLOGY OF PERSONALITY

<i>Titarenko T. M.</i> Influence of life goals on optimization of personal self-construct	127
<i>Larina T. O.</i> Role of steadfastness in optimization of personal self-realization ..	137
<i>Gribenko I. V.</i> Cognitive and emotional aspects of self-identification within social identity of personality.....	147
<i>Kryazh I. V.</i> Attitude to the nature in the system of basic values of a person.....	156
<i>Lavrenenko S. L.</i> Integral criterion of gymnasium teacher's professionalism: empirical analysis	168

COMMUNICATION PSYCHOLOGY

Kazmirenko V. P. Applied status and creative functions of cognitive communication 178
Kudrina T. S. Dialogue as the condition of forming and development of complex logical operations 198

MASS-MEDIA PSYCHOLOGY AND MASS-MEDIA EDUCATION

Petrun'ko O. V. Subject's topology in aggressive mass-media environment 215
Mironenko G. V. The peculiarities of cyber user's experience of their subjective safety in internet 225

PSYCHOLOGICAL ISSUES OF POLITICAL SOCIALIZATION AND POLITICAL INVOLVEMENT

Zhadan I. V. Formation of youth political value models through social education 231
Kijashko L. O. Formation of skills and style strategies of youth political behavior 241
Krasnyakova A. O. The research of motivation forming of political involvement 252
Poznyak S. I. School self-assessment in civil education as a technology of the development of student's civil attitudes 263

SOCIO-PSYCHOLOGICAL TECHNOLOGIES

Frolov P. D. Main directions of the development of socio-psychological technologies for public opinion control and manipulation 273
Duhnevich V. M. Development and conducting of socio-psychological trainings: current situation? 284

Наукові студії із соціальної та політичної психології :
Н12 зб. статей / НАПН України, Ін-т соціальної та політичної психології ; [редакційна рада: М. М. Слюсаревський (голова), В. Г. Кремень, С. Д. Максименко та ін.] – К. : Міленіум, 2010. – Вип. 24 (27). – 302 с.

ISBN

Черговий випуск збірника знайомить читача з результатами науково-дослідної роботи Інституту соціальної та політичної психології НАПН України за 2009 рік. Висвітлюються напрацювання в галузі методології, теорії та історії соціальної психології. Охоплено широке коло проблем – від інтимно-особистісної сфери людських стосунків до етнокультурної мифотворчості. Значну увагу приділено психології мас та спільнот, зокрема мовним аспектам їх існування. Обговорюються питання соціальної психології особистості, малих груп та міжособових відносин. Представлено результати теоретичних і емпіричних досліджень процесів спілкування, життя людини в агресивному медіа-середовищі та кіберпросторі. Розглянуто психологічні проблеми політичної соціалізації та політичної участі. До збірника включено також опис нових дослідницьких методик і аналіз сучасних соціально-психологічних технологій.

Для соціальних і політичних психологів, фахівців із суміжних наук, викладачів, аспірантів і студентів.

Очередной выпуск сборника знакомит читателя с результатами научно-исследовательской работы Института социальной и политической психологии НАПН Украины за 2009 год. Освещаются разработки в области методологии, теории и истории социальной психологии. Охвачен широкий круг проблем – от интимно-личностной сферы человеческих отношений до этнокультурного мифотворчества. Значительное внимание уделено психологии масс и общностей, в частности языковым аспектам их существования. Обсуждаются вопросы социальной психологии личности, малых групп и межличностных отношений. Представлены результаты теоретических и эмпирических исследований процессов общения, жизни человека в агрессивной медиасреде и киберпространстве. Рассмотрены психологические проблемы политической социализации и политического участия. В сборник включены также описания новых исследовательских методик и анализ современных социально-психологических технологий.

Для социальных и политических психологов, специалистов по смежным наукам, преподавателей, аспирантов и студентов.

This issue of article collection presents the results of scientific and research work of the Institute of social and political psychology of NAPS of Ukraine which was held during 2009. The achievements in the field of methodology, theory and history of social psychology are highlighted. The wide-range of problems, from intimate-personal sphere of relations to ethno-cultural myth-creation, is presented. Special attention is paid to mass and community psychology, in particular language aspects. The socio-psychological problems of personality, small groups and interpersonal relations and attitudes are discussed. The results of theoretical and empirical research in the process of communication, a person life in aggressive media-environment and cyberspace are given. Psychological problems of political socialization and political involvement are treated. New research methods and analysis of modern socio-psychological technologies are enlisted.

The circle of readers is social and political psychologists, experts of the bordering disciplines, educationalists, post-graduates and students.

ББК 88.5 я 4

Наукове видання

**Наукові студії
із соціальної та політичної
психології**

Збірник статей

Засновано в 1995 році

Випуск 24(27)

Редактор: *Т. А. Кузьменко*

Оператори: *О. В. Івачевська, І. В. Микитенко, І. В. Трохимець*

Переклад анотацій (англ.) *Т. Б. Тихонової*

Надруковано з оригіналу-макета, виготовленого
в Інституті соціальної та політичної психології НАПН України
Л. П. Черниш

Адреса Інституту: 04070, м. Київ, вул. Андріївська, 15

Підписано до друку 26.10.2010 р. Формат 84x108/32. Папір офсетний.
Гарнітура Times New Roman. Ум. друк. арк. 17,6. Обл.-вид. арк. 18,0.

Тираж 300 пр.

Видавництво “Міленіум”

Свідоцтво про внесення суб’єкта видавничої справи до державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції

ДК №535 від 19.07.2001 р.

м. Київ, вул. Фрунзе, 60. Тел./факс 222-74-35
